

UC Berkeley

UC Berkeley Previously Published Works

Title

From Time Immemorial: Chapters in the History of Even Yehuda and its Region in Light of Historical and Archaeological Research

Permalink

<https://escholarship.org/uc/item/9dr993bn>

Author

Marom, Roy

Publication Date

2008-10-01

Peer reviewed

רועי מרום

מימי קדם קדמתה

פרקים בתולדות אבן יהודה וסביבתה לאור המחקר ההיסטורי
והארכיאולוגי

אבן יהודה • אוקטובר 2008 • חשוון ה'תשס"ט

רועי מרום

מימי קדם קדמתה

פרקים בתולדות אבן יהודה וסביבתה לאור המחקר ההיסטורי והארכיאולוגי

הזכויות לכל החומר המופיע בקובץ זה שייכות לרועי מרום, אלא אם צוין במפורש אחרת.

אין להעתיק, לשכפל, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר מידע או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו בשום צורה ובשום אמצעי ללא אישור בכתב מהמחבר.

בלי לפגוע באמור, לבית הראשונים של אבן יהודה ניתנת בזאת הזכות לעשות שימוש בחומר המופיע בקובץ זה לצרכים מחקריים, לא מסחריים, תוך כדי ציון ברור של המקור.

© כל הזכויות שמורות למחבר, 2008.
(דוא"ל: mighemi@gmail.com)

המחקר המובא בזאת פני הקורא הוא פרי עשור של מחקר מתמשך באבן יהודה וסביבתה. מחקר זה נולד מסקרנותו יוצאת הדופן של תלמיד בית הספר היסודי "בכר", אשר נתקל יום אחד בלהב צור בולט מהחול בשחקו כדורגל בחצר המשחקים. כעבור תריסר שנים, אותו הנער מגיש לכם עבודה זו.

למרות הגילוי המקרי של נתזים בשטח בית הספר בכר (אתר 55), התברר במהלך המחקר שאת הגילוי הראשון של עתיקות אבן יהודה יש לזקוף לזכותו של אהוד בן אהרון מדור המייסדים. קריאה מדוקדקת של הספר "בראשית היו חולות" על אבן יהודה בימיה הראשונים, מגלה קטע קטן בעמוד 25 שכותרתו – ככותרת עבודה זו – "מימי קדם קדמתה". בקטע זה מסופרת פרשה אשר לא הייתה מובנת לעורכי הקובץ. אהוד בן אהרון מספר בגוף ראשון: "אצלי בחצר מצאתי ראש חץ. המשכתי לחפש.. וכך היו לי כמה ראשי חץ מעובדים, וכמה לא מעובדים, וראשי הגרזנים... כולם היו מאבן יהודה.. דבר שמוכיח שאבן יהודה הייתה מרכז.. בתקופת האבן". למרות ההתייחסות הספקנית לטענתו בזמנו, הרי שברור היום שמסקנתו לא הייתה רחוקה מהאמת. ישנה אירוניה קלה בכך שמעשיו ותקופתו של ראשון מגלי קדמוניות אבן יהודה הם בעצמם כבר בגדר נחלת ההיסטוריה.... כותרת הספר מעידה על עבר האזור כמו על עבר המחקר.

השנים האחרונות מתאפיינות בפיתוח מואץ של השטחים הפתוחים באבן יהודה. במהלך עבודות הפיתוח נתגלו אתרים רבים מימי קדם מתחת לחולות הנודדים של פרדסים ושדות. מטרת כרך זה היא להציג בפני המתעניין סיכום מקיף אך תמציתי של קורות אזור אבן יהודה כפי שהן משתקפות במחקר שרידי העבר במושבה ובסביבותיה. רבים מן האתרים המתועדים בדפים הבאים אינם קיימים עוד, לגבי אחרים המידע העומד לרשותנו חלקי בלבד. למרות זאת, עשיתי את מירב המאמצים לתאר בצורה המדויקת ביותר את מסקנות המחקר כפי שהן עומדות כיום.

את הבסיס לעבודה מהווים עשרות האתרים אשר נסקרו במשך שנים רבות של סיורים רגליים בגבעות ובעמקי האזור. אתרים אלו, לצד מקורות נוספים, מאפשרים לנו לראשונה לכתוב היסטוריה "אבן יהודאית" – היסטוריה שהיא חלק מההיסטוריה הרחבה יותר של האזור אך בד בבד משקפת "ניחוח" מקומי. במחקרנו נשתדל להציג ולתאר את הקבוצות השונות אשר עברו

באזור ואת דפוסי חייהן. נעשה ניסיון להציג את ה"תפאורה" הצבעונית אשר שימשה את הרקע ל-20 אלף שנות הקיום האנושי המתועד במושבה: גבעות החול האדומות והחולות הלבנים לצד יערות האלון הירוקים ומקווי המים התכולים. עם זאת, כפי שייראה להלן, ישנם עדיין פערים רבים בהבנתנו אשר אולי ויסגרו בעתיד לאור נתונים מדויקים יותר ממחקרים יסודיים אחרים ומפרסום מדעי של החפירות הרבות אשר נערכו באזורינו בשנים האחרונות.

המחקר בצורתו הנוכחית הוא עיבוד לדו"חות חלקיים אשר נכתבו בשנים 2003 ו-2004. ברם, במהלך הזמן הסתבר שחלק מהמידע שהוצג בדו"חות אלו היה לקוי. התעורר הצורך לערוך מחדש את המחקר לפי אמות המידה המדעיות. המחקר נערך מחדש, עובד, עודכן והורחב לצורתו הנוכחית בזכות נדיבותה הרבה של **אגודת "החקלאי"** אשר ניאותה להעניק מענק מחקרי לצורך מטרה זו. לולא עידודו של צוות ההקמה של 'בית הראשונים' – ובראשו הגב' שולה כהן והגב' נאוה לנץ – ספק אם העבודה הייתה יוצאת אל הפועל.

נוסף על אלה נעזרתי במשך השנים באנשים רבים וטובים אשר תרמו מניסיונם ומהארותיהם למטרה זו. זכות ראשונים לפרופ' רם גופנא מאוניברסיטת תל-אביב וד"ר איתן איילון אשר ליווני בתחילת הדרך. תודתי נתונה לד"ר איילון גם על נכונותו לעבור על פרקים מעבודה זו ולחוות את דעתו. כמו כן, חובה נעימה לי להודות לפרופ' דוד גרוסמן מאוניברסיטת בר-אילן ולד"ר אבי ששון מהמכללה האקדמית אשקלון אשר הערותיהם המתודולוגיות וניסיונם לימדוני רבות, במיוחד ביחס לתולדות האזור בעת החדשה. כמו כן ברצוני להודות למר כמיל סארי, למר מרואן מסרואה, ולד"ר חמודי חלאילה מרשות העתיקות על הליווי הצמוד והעזרה המקצועית אשר העניקו לי במהלך סיורינו הרבים בשטח בראשית העשור. זכור לטוב מר צביקה מדניק מנהל ארכיון המפות המנוח על שנתן לי להשתמש במפות מאוספי אוניברסיטת תל-אביב. בנוסף ברצוני למסור את תודותיי למר אבי מטרני מכפר נטר, למר זאב שחף מנתניה, למר עמית מנדלסון מרמת השרון ולגב' רות גרסטן מתל מונד, אשר איש איש בתחומו סייעו לי בפרוייקט זה. הערכת מסורה גם למר רפאל בן ארויה, לגב' רות מיאנסקי, למר דן ערמוני, לבני הזוג לעדן המנוחים ולמר שלמה פוגל; מייסדים ומייסדות אלה תרמו מסיפוריהם וחוויותיהם העשירים מהחיים באבן יהודה בשנותיה הראשונות. לכל אלו נתונה תודתי.

רועי מרום * אבן יהודה * אוקטובר 2008

העבודה המוצגת לפניכם בזאת מורכבת ממספר פרקים, או "שערים". כל שער בוחן היבט אחר של תולדות אבן יהודה ואזורה. **השער הראשון** מוקדש למבואות נבחרים בתחומי הגיאוגרפיה, הצומח ומערכת הדרכים הקדומה. **השער השני** מציג את סך האתרים שנסקרו במהלך עבודת השטח. **השער השלישי** מוקדש לניתוח מידע זה ומציג תמונה של ההתיישבות מימיה המוקדמים ביותר ועד לימי הביניים. **השער הרביעי** מוקדש לדיון בקורות האזור בעת החדשה. השער עוסק גם בשמות הערביים למקומות באזור ודן במידע הנלמד מהם. **השער החמישי** מוקדש לנושא ההידרוגרפיה. מוצגים מקורות המים הטבעיים באזור לצד סקר ודיון במפעלי המים מהתקופה העותומאנית ומתקופת המנדט. **השער השישי** חותם את העבודה ומכיל ביבליוגרפיה, מפות היסטוריות נבחרות וסיכום גראפי של ממצאי הסקר לפי אזורים ותקופות.

תוכן עניינים

עמוד	הסעיף
1	שער
2	הצהרת זכויות יוצרים
3	פתח דבר
5	עם הספר
6	תוכן עניינים
7	רשימת איורים ומפות
8	מבוא
9	טבלה כרונולוגית – התקופות המוקדמות
10	טבלה כרונולוגית – התקופות המאוחרות
11	לוח תעתיק
12	שער ראשון: מבואות
13	הגיאוגרפיה של אזור הסקר
20	מערכת הדרכים הקדומות באזור אבן יהודה
24	הצומח של אזור הסקר
28	שער שני: הסקר הארכיאולוגי
29	רשימת אתרי אבן יהודה
31	מפתח האתרים לפי תקופות
33	סקר עתיקות אבן יהודה (האתרים)
77	שער שלישי: תולדות האזור בעת העתיקה
78	תולדות האזור בתקופות הפרהיסטוריות
85	תולדות האזור בתקופות ההיסטוריות
99	סיכום: אתרי אבן יהודה לפי אזורים ותקופות
100	שער רביעי: תולדות האזור בעת החדשה
101	תולדות האזור בתקופה העותומאנית ובתקופת המנדט
109	שמות ערביים ככלי למחקר תולדות האזור
113	הקרב על הפולג בספטמבר 1918
116	ילקוט השמות הערביים באזור אבן יהודה
122	שער חמישי: הידרוגרפיה
123	מקורות המים הטבעיים
134	סקר מתקני המים – רשימת אתרים
135	סקר מתקני המים בשירות האדם
140	מתקני המים בשירות האדם – דיון ומסקנות
154	שער שישי: שונות
155	נספח א: ביבליוגרפיה
159	נספח ב: מפות היסטוריות של האזור
166	נספח ג: ניתוח גרפי של הסקר הארכיאולוגי
171	שער אחורי באנגלית – From Time Immemorial

רשימת איורים ומפות

<u>עמוד</u>	<u>תיאור</u>
1	1. אל-עמריר בחורף (שער פתיחה)
15	2. מפת עמק חנון
27	3. אתר 47: חורשת אלונים לפני ואחרי פיתוח
38	4. אתר 16: קרית השרון – מתקן וקדרת בישול
46	5. אתר 25: מצבה וחצבים; אתר 30: אבני פסיפס
54	6. אתר 44: תוכנית ומבט כללי
57	7. אתר 49: מוקד ומבט כללי; אתר 53: האתר עם תחילת הפיתוח
60	8. מפת אתרי אל-עמריר
63	9. אתרי אל-עמריר: מבט כללי; אתר 58: מוקד
67	10. מפת אגן הפולג המזרחי
71	11. אתר 76: מוקד, רצפה וקיר
75	12. מפת ארץ אל-באצה והעורף הישובי שלה מצד מערב
106	13. מפת אבן יהודה בתקופה העותומאנית ובתקופת המנדט
115	14. הקרב על הפולג: גלוייה ומפה
124	15. נחל הדסים: האפיק והמעין
131	16. מפת נחל הדסים התחתון וסביבותיו
136	17. סקר מתקני המים- אתר 1: בית באר; אתר 4: בית באר ובריכה
141	18. סקר מתקני המים- אתר 15: אמת כפר נטר – מבט כללי, מגלש ובור בדיקה
145	19. סקר מתקני המים- אתר 23: אגם עונתי; אתר 26: מחפורת לאגירת מי גשמים
148	20. סקר מתקני המים- אתר 30: בריכה לפני יבושה; אתר 32: באר
160	21. מפת ז'קוטן (1799)
161	22. מפת ה-PEF (1878)
162	22. מפת טול-כרם (1917)
163	23. מפת טירה (1918)
164	24. מפת ברכת רמצי'אן (1929) – אחוזת חנון
165	25. מפת טירה (1946)
167	26. תרשים: אתרי אבן יהודה לפי תקופות (מס' מוחלט)
168	27. תרשים: אתרי אבן יהודה לפי תקופות ואזורים
169	28. תרשים: התפלגות אתרי אבן יהודה לפי תקופות ואזורים
170	29. תרשים: התפלגות אתרי אבן יהודה ואתרי מפת הרצליה (69)
171	30. אל-עמריר בחורף (שער באנגלית)

אבן יהודה ממוקמת בשרון התיכון, על רכס הכורכר השלישי. נופי האזור ותבניתו הם תולדה של שינויים גיאולוגיים ואקלימיים שאירעו במהלך עידני הקרח של הפליסטוקן. הסימנים המוקדמים ביותר לפעילות אנושית בשטחי המושבה הם מראשית התקופה האפי-פלאוליתית, בני כ-20 אלף שנה. ראשוני "תושבים" אלה היו חברות ציידים-לקטים אשר נדדו באזורי הביצות ויערות האלון. ממצאים באזורים סמוכים מראים שנוכחות האדם באזור קדמה לתקופה האפי-פלאוליתית בעשרות אלפי שנים לכל הפחות, אך משום ששכבות אלו קבורות כיום אין הממצא ניכר על פני השטח. נוכחות אנושית המשיכה לפרקים לאורך התקופה הניאוליתית והכלקוליתית.

לאחר התקופה הכלקוליתית ניטש אזור הגבעות. ב-4000 השנים הבאות התרכזו התושבים המעטים במספר אתרים קטנים מסביב לעיר המבצר הכנענית בתל פולג. בתקופה ההלניסטית התחדש הישוב באזור הגבעות. אזור אבן יהודה הושפע מתהליכי צמיחתו ודעיכתו של מערך ישובי-כפרי שהגיע לשיאו בתקופה הביזנטית, במאה השישית לספירה. בתקופה זו היה אזור אבן יהודה מיושב בחוות, כפרים ועיירות אשר מוקמו בעיקר לאורך עמקי הנחלים החוצים אותו – עמק חנון ובמידה פחותה גם עמק הפולג.

לאחר קריסתו הדרמטית של מערך זה בתקופה האסלאמית הקדומה, במחצית המאה השמינית לספירה, התרוקן אזור אבן יהודה מיושבי קבע. אוכלוסיה נוודית תפסה את מקומה של האוכלוסייה הכפרית המיושבת; יער האלוניים שב להיקפו הקודם ועימו ביצות נרחבות שורצות יתושי אנופלס שפגעו באוכלוסיה הנוותרת.

מגמה זו של שיממון התהפכה חלקית למן ראשית המאה ה-19. לאחר מסע אברהם פאשה ב-1831 גל חדש של אוכלוסיה נוודית חדר לאזור. שינויים דמוגרפיים בישוב הערבי המקומי שמרכזו קָהר הגבירו את ניצול מישור החוף למרעה וחקלאות על בסיס עונתי בין היתר על ידי הקמת ישובי-בת. ברבע האחרון של המאה ה-19 הביאה עלייתן של משפחות נכבדים מקומיות להקמתן של "אחוזות גדולות" בחלקים הפוריים של המישור, תוך כדי הכפפתם החלקית של הבדואים לשירותן. מצב זה נמשך עד לסוף השלטון העותומאני במלחמת העולם הראשונה והתמיד במידה כזאת או אחרת עד לשלהי העשור הראשון להתיישבות היהודית באזור.

טבלה כרונולוגית- התקופות המוקדמות¹

כל התאריכים הם לפני הספירה

<u>הסתיימה</u>	<u>התחילה</u>	<u>תקופה ותת-תקופה</u>
		אפי-פלאולית:
12,500	18,000	כבארית
10,500	12,500	כבארית גאומטרית
8,200	10,500	נטופית
		ניאולית קדם-קירמי:
7,200	8,200	קדם-קירמי א'
5,500	7,200	קדם-קירמי ב'
		ניאולית קירמי:
5,000	5,500	ירמוכי
4,750	5,000	יריחו IX
4,250	4,750	ואדי רבה
		כלקולית:
3,500	4,250	ע'סולי
		באר-שבע
		גולן
		ברונזה קדומה:
3,300	3,500	ברונזה קדומה 1 א'
3,100	3,300	ברונזה קדומה 1 ב'
2,700	3,100	ברונזה קדומה 2
2,300	2,700	ברונזה קדומה 3
		ברונזה ביניימית:
2,000	2,300	
		ברונזה תיכונה:
1,750	2,000	ברונזה תיכונה 2 א'
1,650	1,750	ברונזה תיכונה 2 ב'
1,550	1,650	ברונזה תיכונה 2 ג'
		ברונזה מאוחרת:
1,400	1,550	ברונזה מאוחרת א'
1,300	1,400	ברונזה מאוחרת ב' 1
1,150	1,300	ברונזה מאוחרת ב' 2
		ברזל:
900	1,150	ברזל א'
586	900	ברזל ב'

¹ כרונולוגיה מעודכנת לפי הרצאותיו של פרופ' ש. בונימוביץ מהחוג לארכיאולוגיה באוניברסיטת תל אביב בקורס "הארכיאולוגיה של א"י משחרר ההיסטוריה ועד חורבן ירושלים", סמסטר ב' תשס"ח.

טבלה כרונולוגית- התקופות המאוחרות¹

<u>התקופה ותת-תקופה</u>	<u>התחילה</u>	<u>הסתיימה</u>
פרסית:	538 לפנה"ס	332
הלניסטית:		
הלניסטית קדומה	332	167
הלניסטית מאוחרת (הת. החשמונאית)	167	37
רומית:		
רומית קדומה	37 לפנה"ס	132 לספירה
(התקופה ההרודיאנית)	37 לפנה"ס	70 (לספירה)
רומית מאוחרת	132	324
ביזנטית:		
(כיבוש פרסי-סאסאני)	324	638 (628)
ערבית (או: אסלאמית) קדומה:		
אומיים	638	750
עבאסים	750	970
פאטמים	970	1099
צלבנית:		
ממלכת הצלבנים הראשונה (ירושלים)	1099	1187
ממלכת הצלבנים השנייה (עכו)	1187	1291
ממלוכית (או: ערבית-אסלאמית מאוחרת):		
	1291	1516
עותומאנית:		
(מסע נפוליון)	1517	1917 (1799)
(כיבוש מצרי [אברדיים פאשה])	1831	1839 (1839)
המנדט:		
	1917	1948
מדינת ישראל:		
	1948	-----

¹ מהתקופה הפרסית והלאה – לפי שטרן וצפריר, 1992.

לוח תעתיק

מס'	האות בערבית	תעתיק עברי ¹	תעתיק לועזי ²
1	أ	א	a,
2	ب	ב	b
3	ت	ת	t
4	ث	ת'	ṭ
5	خ	גי'	j
6	ح	ח	ḥ
7	ح	ח'	ḥ̣
8	د	ד	d
9	ذ	ד'	ḍ
10	ر	ר	r
11	ز	ז	z
12	س	ס	s
13	ش	ש	š
14	ص	צ	ṣ
15	ض	צ'	ṣ̣
16	ط	ט	ṭ
17	ظ	ט'	ṭ̣
18	ع	ע	'a
19	غ	ע'	ġ
20	ف	פ	f
21	ق	ק	q
22	ك	כ	k
23	ل	ל	l
24	م	מ	m
25	ن	נ	n
26	ه	ה	h
27	و	ו	w
28	ي	י	y

*תנועות ארוכות מסומנות ע"י א (a), ו (u), י (i) לפי חוקי הכתיב בערבית

¹ התעתיק הצה"לי הסטנדרטי, שהפך לתעתיק המקובל במחקר המדעי ובשימוש הרשמי.
² זהו בעיקרו התעתיק המקובל במחקרי המזרח התיכון בלעז, תעתיק דומה נמצא בשימוש גם במפות המנדט של ארץ-ישראל.

שער ראשון – מבואות

גבעות אם עליקה

גבעות אם עליקה (Umm 'Ulleiqā) הן שורת גבעות הגובלות בעמק נחל אביחיל בצפון ובעמק חנון בדרום. אורכן 3 קילומטרים ורוחבן קילומטר אחד. לצורכי מחקרנו נגדיר את גבולן כדלקמן:

- בצפון- עמק האביחיל (ואדי אל-סידר);
- בדרום- עמק חנון (אל-קני);
- במזרח- המרזבה השלישית (כביש 4), לאורך גבולן של "מחצבות פרדסיה";
- במערב- המרזבה השנייה.

פירוש השם הערבי אם עליקה הוא "אם העלוקות". בדיקה קצרה במפות המנדט מעלה שזהו שם מקום נפוץ למדי באזור: חורבות בשם זה ניתן למצוא צפונית לבית ליד (נ"צ 1402.1938) ובסביבות בני-ציון (נ"צ 1388.1817). באזור סקרנו מתייחס השם לשטחים חקלאיים שהיו בחלקן הדרומי של הגבעות, בגבול ביארת חנון.

בעבר היו הגבעות מכוסות בחורש אלונים כפי שמעידות מפות הסקר הבריטי (ה-PEF). בשלהי התקופה העות'ומאנית בוערו האלונים ונבנו עליהן מספר בתי באר ערביים. בתקופה זו היה האזור תחת בעלות של מספר גורמים וביניהם בית ליד בצפון ומשפחת חנון בדרום.

גובה הגבעות נע בין 40 מ' ל-55 מ' מעל לפני הים. הנקודה הגבוהה ביותר בגבעות אם עליקה היא נ.ג. 56 דרומית-מזרחית לשכונת עמליה בנתניה (אתר 7, נ"צ 1397.1897). גובהן הממוצע של הגבעות בחלקן המרכזי הוא 45-50 מ'. מערבית לנ.ג. 56 מתחילות גבעות הרכס להשתפל עד אשר הן "נבלעות" במרזבת החוף השנייה.

¹ פרק זה מהווה עיבוד לפרק המבוא המקביל במרום, 2004 (1): 4-8.

עמק חנון

עמק חנון הוא בקעה באורך 4.5 ק"מ וברוחב 1.5 ק"מ שפרוסה על ציר מזרח-מערב. לבקעה גבולות גיאוגראפיים ברורים:

- בצפון- קו הגבעות של שכונת עמליה-פרדסיה (גבעות אם-עליקה);
- בדרום- קו הגבעות של איזור הדסים;
- במערב- משתלב העמק עם אזור המרזבה השנייה ולכן אין הוא תחום בצורה ברורה. לצורך עבודתנו נגדיר קו המשתרע לאורך כביש כפר נטר (גבול "לשון" החולות), וכביש החוף;
- במזרח תחום העמק ע"י גבעות קדימה. בחלקו הצפוני-מזרחי מצטמצם העמק לבקעה צרה לאורך חלקו העליון של 'נחל אילנות'.

במרכז עמק חנון עובר אפיקו של 'נחל אילנות', כיום חרב. סביב אפיק הנחל - אזורי הצפה נמוכים הנותנים לעמק את צורתו האופיינית. חלקו התחתון של 'נחל אילנות' שימש בתקופת המנדט כתעלת השקיה וכונה בשם "אל-קנאת אל-וסטא" ("התעלה המרכזית"). במזרח העמק מצויות נביעות קטנות וחרבות, כיום בתחומו של יער אילנות המזרחי. בדרום-מערב העמק סדרה של בריכות ואגמוני חורף התקיימה במקום בו חסמו חולות כפר נטר את אפיקי הנחלים².

גובהו של העמק משתרע בין 30 מ' במזרחו ל-15 בקירוב מ' במערבו. רכס הגבעות הגובל בו מדרום מגיע לגובה של 46 מ' בהדסים, אך גובהו הממוצע הינו 35 מ'. הרכס הגובל מצפון, "אם עליקה", בשמו הערבי, מגיע לגבהים של בין 40 ו-55 מ', כאשר גובהו הממוצע הוא 45 מ' (ראה לעיל).

לשון החולות של כפר נטר

לשון של חולות נודדים אשר חדרה מהים לעומק של 5-6 ק"מ לתוך מישור החוף. אורך הלשון הוא כ-5 ק"מ ורוחבה 2 ק"מ בממוצע. שמה הערבי של חדירת חולות זו הוא "אל-ברס".

² דאה למשל במפות הסקר הבריטי או במפת טירה, 1:40,000 מאוגוסט 1918. רוב הפרטים העוסקים בתיאורם הטופוגרפי של היחידות השונות בתחומי האזור הנסקר מתבסס על סיורים בשטח וכן על מפות מחלקת המדידות, כיום המרכז למיפוי ישראל, בקנה מידה 1:20,000, 1:50,000 וכן על מפות טופו-קדסטריות בקנה מידה של 1:10,000.

לשון החולות חדרה למרזבה ובתוך כדי כך פיצלה אותה לשני אזורים. הפיצול הפריד בין המרזבה ובין בקעת חנון הנזכרת. כתוצאה מחדירה זו נחסמו מהלכיהם של 2 נחלים- 'נחל אילנות' ו'נחל הדסים' ונוצרו ביצות קטנות באזור עליו בנויה היום קריית המסחר בכפר נטר.

יצירתן של חולות כפר נטר הוא אירוע די "חדש" בתולדות האזור, לא קודם ל-4000 לפנה"ס³. חולות כפר נטר הגיעו בעבר עד לשפך הפולג, אך במהלך תקופת המנדט הן יוצבו על ידי נטיעה אינטנסיבית של שיטת המשוכות. כתוצאה מכך פחת גובה הדיונות ונבלמה התפשטותן. בימי המנדט היו, לפי המפות הישנות, דיונות בגובה של עד 30-45 מ' (!); כיום גובה החולות מגיע לכדי 25 מ' לערך בנקודתם הגבוהה ביותר.

אבן יהודה

מבחינה מורפולוגית נחלקים שטחי אבן יהודה ל-3 רצועות נפרדות שצירן צפון-דרום: 2 רכסי כורכר ורצועת מעבר אשר מחולקת לאזור חולות ולאזור מרזבה.

להלן 3 הרצועות ומאפייניהן העיקריים:

א. רצועת אדמת החמרה המזרחית

יחידה זו מצויה לאורך שולי המרזבה השלישית במזרח (כביש 4) ועד לאזור רח' העצמאות באבן יהודה המשמש כגבולה המערבי. בחלקה הדרומי של היחידה אנו מוצאים גבעות חמרה נמוכות בגובה של 20 מ' עד 40 מ'. ככל שמצפינים מגביהות הגבעות עד שבאזור תל צור הן מאמירות לגבהים של 35-50 מ', דבר זה ניכר ביותר בתחומי רח' הגבעה.

ב. רצועת המעבר

רצועת המעבר כוללת חלק ניכר משטחי מרכז אבן יהודה. חלקים מאזור זה היו מכוסים עד לאחרונה בשטחי חולות נרחבים (עד לעומק של מטר אחד). הרצועה כוללת בצפונה את אזור

³ גביש ובקלד, 1990: 69-70, 73-74.

הדסים ובדרומה את אזור אל-עמריר וצפון תל-יצחק. היא מורכבת בעיקרה מסדרה של בקעות רחב קטנות אשר מהוות גיאיות של ואדיות שיבשו. כן מכילה הרצועה בקעת אורך גדולה אשר במרכזה עובר רח' העצמאות באבן יהודה (1.5 ק"מ על 0.5 ק"מ גובהה 20-30 מטרים). בקעה זו מהווה אגן ניקוז סגור אשר אליה התנקזו ואדיות רבים ויצרו בקרבת ה"אקליפטוס" המפורסם אזור מוצף בחורף, כעדות האדמה הכבדה אשר במקום.

אדמת הרצועה מורכבת מאזורים נפרדים, אך משולבים, של נזאז, חמרה, חול ים וקרקות אחרות. באזוריה הצפוניים והמרכזיים מורכבת הרצועה מאדמת חמרה שגילה כ-15 עד 10 אלפי שנים כעדות הממצאים האפי-פלאוליתיים הרבים אשר נמצאו בה. אזורים אלו שימשו בעבר למרעה ובעת החדשה לגידולי הדרים.

בדרום ובמערב הרצועה מצויים אזורים של חולות. חולות אלו הן שרידים של כיסים גדולים יותר שכיסו בעבר את כל אבן יהודה. חולות אלו מכונסים כיום ל2 גושים גדולים: 1) צפונית לשכונת ותיקים (21) מזרחית לבאר גנים⁴.

חלקה הגבוה של היחידה הוא בדרומה, שם היא מגיעה לגובה של 55 מ'. ככל שמצפינים יורד גובהה של היחידה עד לגובה 20-30 מטר בשולי בקעת האורך של רח' העצמאות.

ג. רכס הכורכר

יחידה זו היא הגבוהה ביותר באזור אבן יהודה ובאזור הסקר ככלל. סדרה של גבעות כורכר המגיעות עד גבהים של 55-65 מ'. סדרה זו של גבעות מסמלת את רכס הכורכר השלישי, הטמון בעומק של 5-7 מ' מתחת לפני הקרקע. גבעות אם עליקה מהוות המשך ליחידה זו מצפון לעמק חנון.

אדמת הרכס מורכבת מכורכר, חול וחמרה. משקעי החמרה בני 10-15 אלף שנים. החמרה מונחת ישירות על כורכר דור-וינגייט שגילו כ-50 אלף שנה בקירוב⁵, נבדק בחתך באתר 35.

⁴ ראה שם, 73-74.

⁵ שם, 66-68.

גבולות היחידה הם :

- בצפון- איזור עין יעקוב ;
- בדרום- איזור בית יהושע ;
- במזרח- רח' העצמאות ;
- במערב- אגן 'נחל אודים' בכפר נטר.

רכס תל יצחק

רכס גבעות ארוך המתחיל באגן 'נחל דרור' ונגמר במרזבה השניה. אורכו של הרכס 3.5-4.0 ק"מ. ככל הנראה שמו של החלק המרכזי ברכס היה "ט'הר אל-כברה" בערבית (בתרגום חופשי: 'רמת התצפית הגדולה'). גובהו של הרכס, המהווה את גבולה הצפוני של בקעת הפולג, נע בין 30-35 מ' מעל פני הים. הנקודה הגבוהה ביותר הרכס נ.ג. 45, צפון-מזרחית לתל יצחק (אתר 74, נ"צ 1387.1844).

רכס תל יצחק מהווה המשך לגבעות אבן יהודה שמצפון לו. הרכס חוצץ בין חלקו העיקרי של איזור הגבעות ובין עמק. אדמת הרכס חולית בחלקו הצפוני, בחלקו המרכזי שולטת חבורת קרקעות החמרה ובחלקו הדרומי חשופה במספר מקומות שכבת הכורכר. באזור המגע בין שכבת הכורכר נושאת המים לבין עמק הפולג נבע בעבר מעיין – עין אל-זריקה⁶ (אתר 79). מעין זה היה גדול מעיינות האיזור והיווה נקודת התיישבות כבר בתקופות קדומות (אתר 80). למרות האמור, מעטים הם האתרים אשר נסקרו ביחידת נוף זו של הסקר.

עמק הפולג

עמק הפולג הוא גדול עמקי השרון התיכון. אורכו כ-6 ק"מ ורוחבו המירבי כ-5 ק"מ. צירו מזרח-מערב, בדומה לעמק חנון. שמו הערבי של העמק היה כשם נחל פולג המתנקז ממנו - "נהר אל-פאלק". במשך אלפי שנים, כתוצאה מחדירת חולות, החלו נוצרות באגן הפולג ביצות גדולות מאוד, בהן היו: ברכת אבן עלק, ברכת רמצ'אן, בַּרְכַּ אל-נמרה, באצת אל-פאלק ועוד.

⁶ ככל הנראה למעיין זה התכוונו הראשונים אשר סיפרו על הבאת המים לאבן יהודה בראשית ימיה מ"מעיין קטן בביצה". ראה: גרא, 1988: 22.

אדמת עמק הפולג היא אדמת סחף בעלת אחוז גבוה חומרים אורגניים (כבול). אדמת הכבול נמצאת בעיקר באזור אודים- במערב העמק, וחלקן העיקר של ביצות הפולג. אדמות סחף אלוביאליות ניתן למצוא בעיקר בחלקים המזרחי והדרומי של האגן, במרחק מה מחלקו המערבי.

אגן הפולג המערבי שטוח למדיי וגובהו אינו עולה על 10 מטרים מעל פני הים. גובהם של האזורים הסובבים את העמק נע בין 30 מ' ל 40 מ' מעל פני הים. מספר עמקי-משנה נמצאים באזורים קרובים לפולג, תוצאה של וואדיות ונחלי אכזב שנוצרו ככל הנראה זמן רב לפני תחילת ההולוקן (10,000 השנים האחרונות). בעבר היו הביצות שבעמקי-משנה אלה מצטמצמות בעונת הקיץ. אזור הביצות בו עמדו מים כל השנה היה מוגבל בעיקר לחלקו המערבי והנמוך יותר של האגן. באזור שבין שפך הפולג לח'רבת אל-ג'זירה היו המים עומדים כל השנה ועומקם היה מספיק בכדי למנוע את צמיחתם של קנים⁷.

מספר האתרים בעמק הפולג נמוך יחסית לעומת מספרי האתרים באזורים הצפוניים לו אשר נסקרו. בולטת התופעה במיוחד ביחס לתקופה האפי-פלאוליתית (37 אתרים למול 7). מאידך, בעמק הפולג התקיימו אתרים ברוב התקופות שבהן היה אזור עמק חנון וגבעות אבן יהודה נטושות (מתקופת הברונזה לשלביה ועד לתקופה הפרסית). באזור זה התפתח בתקופה מאוחרת יותר, החל מתקופת הברונזה הביניימית, מערך של "עיר ובנותיה" סביב תל-פולג הממוקם על רכס הכורכר בחלקו המערבי של האגן. בשטחי הביצות עצמן נסקר רק אתר אחד ובו פזורת דלילה של חרסים (אתר 78).

⁷ כעדות מפות ישנות של האזור טרם ייבושו ובהן מפת ברכת רמצי'אן 1929 בקנה מידה 1:20,000 ומפת הצבא הגרמני ממלחמת העולם הראשונה (ראה בשער השישי של ספר זה).

מערכת הדרכים הקדומה באזור אבן יהודה

ניסיון לשחזר את מערכת הדרכים הקדומות באזור נתקל בקשיים בשל העדר מקורות. דרכים קדומות, ואף ביתר שאת דרכים בעלות אופי מקומי, מותירות רישום מועט, אם בכלל, על הנוף. הדבר נכון במיוחד באזורנו בו חולות נודדים וטופוגרפיה משתנה מעלימים אף את זכרם של גדולי האתרים. על אף האמור, ניתן לשחזר את מערכת הדרכים באזור במידה סבירה של ביטחון על בסיס שיקולים גיאוגרפיים וארכיאולוגיים. הנחת יסוד אחת היא שדרכים תעבורנה בתוואי הטופוגרפי הנוח ביותר כאשר אין בעיות או נסיבות מיוחדות המונעות בעדן מלעשות כן. הנחה שניה היא שדרכים חיברו בין נקודות ישוב שונות הנמצאות בסמיכות זו לזו.

נקודת המוצא למחקר הדרכים באבן יהודה ובסביבתה חייבת להיות ברשת הדרכים המקומית של שלהי התקופה העותומאנית. תקופה זו היא היחידה בה עומד לרשותנו מידע קרטוגרפי מפורט יחסית אודות מערכת הדרכים המקומית. לשם איתור הדרכים העיקריות נפנה בראש ובראשונה למפת הסקר הבריטי, מפת ה-PEF משנת 1878. במפה זו אנו מוצאים בעיקר מידע אודות דרכי הרוחב באזור. המקור השלם והמפורט ביותר העומד לרשותנו הוא מפת טירה הבריטית משנת 1918, מפה אשר מתארת בדיוק רב את דרכי האזור השונות לסוגיהן¹.

עיון במפת ה-PEF מראה שרוב הדרכים באזור בשלהי התקופה העותומאנית היו דרכי רוחב. דרכים אלו חיברו את כפרי ההר עם שטחיהם באזור, תופעה אשר נעסוק בה ביתר פירוט בשער הרביעי של עבודה זו. הדרך הצפונית באזורנו היא דרך הרוחב אשר חיברה בין טול-כרם לאם ח'אלד (1). הדרך יצאה מטול-כרם, עברה דרך בורין, בורגתא, ח' בית ליד והסתיימה באם ח'אלד. ישנן ראיות המצביעות על קיומה של הדרך למן התקופה הצלבנית לפחות². דרך זו מקבילה ברובה לכביש נתניה – טול-כרם של היום.

מעט דרומית לדרך זו מתוארת במפת ה-PEF דרך רוחב נוספת (2). דרך זו התחילה בקלנסואה, עברה באם צור (תל-צורף) והמשיכה צפונית-מערבית בקרבת ח' בית ליד עת השתלבה בדרך (1). סעיף של דרך (2) המשיך לח' אם אל-פלוס (צומת פרדסיה). ממפת טירה 1918 אנו למדים שמסעיף

¹ ראה מפות היסטוריות אלו בשער השישי.
² פורת, דר ואפלבוים, 1985: 78.

זה התפתחה דרך רוחב נוספת (3), אשר חצתה את עמק חנון לאורכו ועברה בצמוד למבנה המרכזי בו – ביר חנון. זוהי **דרב חנון** המוכרת לנו מתקופת המנדט (אתר 19). התפתחותה של דרך זו קשורה ככל הנראה קשר הדוק להתפתחותה של אחוזת חנון בשני העשורים האחרונים של המאה ה-19. השימוש בדרך היה חשוב מספיק בכדי להצדיק את הקמתם של שני סבילים לעוברי דרך במבני החווה שניבנו לאורכה³. בתקופת המנדט רוצף בריצוף "סולינג" קטע מהדרך לאורך 300 מטרים לפחות, במקום בו חצתה את 'נחל אילנות'.

דרך רוחב חשובה נוספת המתוארת במפת ה-PEF היא דרך הרוחב הארוכה אשר חיברה בין ח'רבת אל-גיזירה וכפר צור (4). התפתחותה של דרך זו מובנת לאור העובדה שהאזור צפונית לח'רבת אל-גיזירה היה שייך לתושבי כפר זה ואף נקרא בהתאם "ע'אבת כפר צור". דרך זו מקבילה לכביש המודרני המחבר בין טירה, צומת דרור וצומת אביר (מחלף פולג).

דרך האורך היחידה המופיעה במפת ה-PEF היא כביש החוף (5) אשר חצה את הפולג במעברה בקרבת תל פולג והמשיך צפונה לאם ח'אלד דרך חולות כפר-נטר ("אל-ברס"). רוב החוקרים נוטים לראות בדרך זו את הדרך העתיקה אשר קישרה בין ערי החוף ומוכרת לנו מהמקורות ההיסטוריים⁴. במאה ה-19 הייתה זו הדרך העיקרית ששימשה נוסעים זרים שעברו באזור⁵. על דרך זו נסלל כביש החוף המודרני (כביש 2).

לדרך זו הצטרפו עד למלחמת העולם השנייה עוד שתי דרכי אורך נוספות. האחת הייתה סעיף של כביש הים – דרך זו (6) התפצלה מכביש החוף (5) מעט צפונית לפולג. הדרך עקפה את חולות כפר נטר לאורך שוליהם המזרחיים ולבסוף התמזגה עם דרב חנון (3) מעט מזרחית לביר חנון. בימינו עובר על תוואי דרך זו הכביש המחבר בין כפר נטר ואזור התעשייה החדש בנתניה.

הדרך השנייה והחשובה יותר הייתה הדרך אשר חיברה בין ח' בית ליד לאם אל-פלוס והמשיכה בקו ישר דרומה לאורך השוליים המערביים של ביצות הפולג עד אשר הגיעה אל **מִסְכָּה (7)**. הדרך

³ ב"ביר אל-מקדסי" (אתר 17) וביר חנון (אתר 23). ראה ויטריאול, 2002: 33-35 (ביר חנון), 47-48 ("ביר אל-מקדסי").
⁴ ספראי, 1990: 253, 254.

⁵ נוסעים אלה היו עוצרים לרוב למנוחת לילה בח'אן שבחורבות המבצר הצלבני באם ח'אלד. בין היתר עברו בדרך זו יהודית ומשה מונטיפיורי בשנת 1839, אך גם רבים אחרים. ראה סקירה חלקית בוילנאי, 1964: 61-65.

מתוארת לראשונה במפה גרמנית משנת 1917⁶. תיאור מדויק יותר של הדרך אנו מוצאים במפת טירה 1918 שם מתוארת הדרך כבעלת שני נתיבים מקבילים. הנתיב המערבי (7 א') מתחיל באזורנו מח' בית ליד (במפות התקופה: El-Mughair), יורד דרומה בעוברו דרך אל-עמריר (לא מסומן כאתר), רכס תל יצחק וחוצה את ביצות הפולג באל-זריקה (אתר 80). הנתיב המזרחי (7 ב') עובר מעט מזרחית לח' בית ליד, יורד דרומה ועובר בסמוך לח' אם אל-פלוס (במפות התקופה: Ed-Dusukiyeh). לאחר ח' אם אל-פלוס ממשיך הנתיב בכיוון דרום, חוצה את מעברות הפולג המזרחיות (אתר 72) וממשיך דרום-מזרחה לעבר מִסְכָּה. שני נתיביה של הדרך עוברים במרזבה ה-3. יש עדויות המצביעות גם על קדמותה של דרך זו⁷. בתקופת המנדט נסלל על הדרך כביש 4.

התמונה העולה מתיאור זה היא של מערכת דרכים מוגבלת למדי, במיוחד לצורכי תנועה מקומית, לפחות עד לראשית המאה ה-20. הדרכים נמנעו מלחצות את הגבעות והביצות ועקפו אותם. במפת טירה 1918 אנו מוצאים לראשונה תיאור מפורט של מערך השבילים המקומי. היו אלה ברובן דרכים צרות שנחרצו בחולות על ידי מעברם היום-יומי של עדרי גמלים, עזים ובעלי חיים אחרים. כך אנו מוצאים לדוגמא שביל שחיבר בין עיון אל-ורדל (עין ורד) לביר חנון. מעט דרומה לשביל זה, שביל נוסף חצה את אזור גבעות אבן יהודה דרך בקעת הרחוב של באר גנים. שבילים אחרים עברו באזור אל-עמריר בנצלם את הטופוגרפיה המתונה של המקום. בשטחי קדימה מעט מזרחית לאבן יהודה אנו מוצאים דוגמא נחמדה לאופן בו התפתחה מערכת השבילים המקומית. במקום זה מערכת שבילים מקומית מתנקזת כולה לבאר בודדה – ביר אל-ע'נים ('באר הצאן'), לא המבנה בעמק חנון!). כעדות שמה, היו אלה עדרים מוכי צמאון אשר חרצו את השבילים המובילים אליה. באופן כזה תורמת מערכת השבילים פיסות מידע קטנות העוזרות להבין את המערך הכלכלי של יושבי הסביבה והזיקה בין ישוביהם השונים.

אזור נוסף בו התקיימה מערכת דרכים סבוכה הוא מעברות הפולג. בנוסף למעברות הנזכרות באזור צומת דרור (מעברות הפולג המזרחיות), תל אל-זריקה ותל-פולג, התקיימו מעברות גם בח'רבת אל-גיזירה ובקצה הצפוני של ביצות הפולג (שלוחת 'נחל אודים') במקום בו פגשו בחולות

⁶ מפת Tül-Kerm (50) בקנה מידה 1:50,000 המבוססת על מפת ה-PEF עם עדכון חלקי של אזורים נבחרים על בסיס מדידות ותצלומי אוויר.
⁷ ספראי, 1990: 250, 252, 259.

כפר נטר. מעברות אלה היו ניתנות לחצייה בחלקן רק בעונת היובש, בית היתר כעדות הערות במפה הגרמנית מ-1917.⁸

לסיכום, ראינו כיצד מערכת הדרכים העותומאנית משקפת את המציאות הישובית והכלכלית באזור תוך כדי התחשבות בשיקולי טופוגרפיה ונוחות. בחלק מן המקרים הדגמנו כיצד דרכים אלו מהוות המשך לדרכים מתקופות קודמות יותר אשר עברו בתוואי דומה, כתוצאה מאותם התנאים הפיזיים-טופוגרפיים שהיו רווחים גם בתקופה העותומאנית. בשלהי התקופה העותומאנית עברה מערכת הדרכים התרחבות במהלכה נפרצו מספר דרכים נוספות ושבילים באזורי הגבעות; התרחבות זו משקפת את הגידול והפיתוח הכלכליים שעברו על האזור בתקופה זו.⁹ מערכת הדרכים העותומאנית השאירה חותם מתמשך עד לימינו בהיותה היסוד למערכת הדרכים המנדטורית ובהמשך למערכת הדרכים המודרנית של האזור.

סיכום: דרכי האזור בשלהי התקופה העותומאנית

<u>מס'</u>	<u>תחנות עיקריות</u>	<u>שימוש קודם</u>	<u>כביש מודרני</u>
1	טול-כרם – בורין – בורגתא – ח' בית ליד (בסמוך) – אם ח'אלד	+	57
2	קלנסואה – אם צור – ח' בית ליד		
3	קלנסואה – אם צור – ביר חנון	?	561 (בתכנון)
4	כפר צור – מגידל – ח' אל-גימלה (בסמוך) – ביר עספין – ח'רבת אל-גיזירה		553
5	סידנה עלי – תל פולג (מעברה) – ברכת דורה – אם ח'אלד – נחל אלכסנדר	+	2
6	תל פולג – ביר חנון		5611
7	ח' בית ליד – ח' אם אל-פלוס (בסמוך) – נחל דרור (מעברה) – ארץ אל-באצה – מסכה	+	4

⁸ Nurwährend der Regenzeit versumpft ("בעונה הרטובה המעבר הופך ביצתי").
⁹ ספראי, 1990: 255-257 וראה בעיקר את השער הרביעי בעבודה זו.

הצומח של אזור הסקר

רשימה זו מתייחסת לשטח שבין כביש 4 וכביש החוף ובין קו רוחב 190 לקו רוחב 182 (מדגם אזורי). הרשימה כוללת את מיני הצומח הבולטים והנפוצים ביותר באזור. ברשימה התעלמות מכוונת מעשבונים וצמחים אחרים לא בולטים או כאלה שתפוצתם מצומצמת ביותר. חריג לכלל זה הם מיני צומח יחודיים או כאלה בעלי ערך מדעי רב. הרשימה מראה את עושרו היחסי של האזור בצומח אף בימינו אנו. תודתי נתונה למר עמית מנדלסון על העזרה בהכנת פרק זה.

1. אזוביון דגול
2. אזנב מצוי
3. אחילוף
4. איסטיס מצוי
5. אירוס ארץ-ישראלי
6. אירוס הארגמן
7. אלה ארצישראלית
8. אלון התבור
9. אספסת מצויה
10. אספסת עדשתית
11. אספרג
12. אקליפטוס
13. ארכובית שבטבטית
14. אשחר א"י
15. אלת המסטיק
16. בן חצב יקינטוני
17. בקית הכלאיים
18. גולנית ערבית
19. גזיר דק עלים
20. גזר הגנה
21. דרדר קרומי
22. זמזומית מצויה

23. זקנן שעיר
24. חוח ספרדי
25. חוחן הקנרס
26. חומעת ראש הסוס
27. חילף החולות
28. חצב מצוי
29. חרדל השדה
30. חרוב
31. טיון דביק
32. ינבוט השדה
33. כדן זנוח
34. כלנית מצויה
35. כרוב החוף
36. כשות גס
37. לבלבול החוף
38. לוטוס הביצות
39. לוטם מרווני
40. לוטמית דביקה
41. לוף מנומר
42. לופית מצויה
43. לחך אזמלי
44. לטמית ערבית
45. לענה חד זרעית
46. מסרק שולמית
47. מצילת החוף
48. מקור החסידה תל-אביב
49. מרגנית השדה
50. מתנן שעיר
51. נרקיס מצוי

- .52 סולנום שעיר
- .53 עדעד כחול
- .54 עירית גדולה
- .55 פטל קדוש
- .56 פרג אספרגי
- .57 פרסת סוס דלת תרמילים
- .58 צבעוני מישור החוף
- .59 צבר
- .60 קורנית מקורקפת
- .70 קידה שעירה
- .71 קיטה רתמית
- .72 קיצת מסולסלת
- .73 קיצת קנדית
- .74 קנה מצוי
- .75 רותם
- .76 רימון
- .77 רקפת מצויה
- .78 שבלת שועל נפוצה
- .79 שום תל-אביב
- .80 שיזף
- .81 שיטת המשוכות
- .82 שפתן מצוי
- .83 שקד
- .84 שרביטן
- .85 תורמוס א"י
- .86 תורמוס צר עלים
- .87 תורמוס שעיר
- .88 תות מצוי
- .89 תלתן דו-גוני

אתר 47: מבט על פריחת האביב בין האלונים (מארס 2001).

אתר 47: חורשת האלונים לאחר תחילת עבודות הפיתוח במקום (2003).

שער שני – הסקר הארכיאולוגי

רשימת אתרי אבן יהודה

מס'	שם האתר	נקודת ציון
1	נ.ג. 46	190.0 140.1
2	מחצבות פרדסיה (מערב)	190.0 140.2
3	"חורשת הסרג'נטים" (יער נתניה)	189.9 138.9
4	מחצבות פרדסיה (מזרח)	189.9 140.2
5	בית הקברות, נתניה (שיכון ותיקים)	189.7 139.0
6	מחצבות פרדסיה (דרום)	189.7 140.6
7	שכונת עמליה (נתניה)	189.6 139.6
8	גבעות אם עליקה (1)	189.6 140.2
9	קידוח מקורות "הדסים 6" (1)	189.5 139.5
10	גבעות אם עליקה (2)	189.5 139.7
11	גבעות אם עליקה (3)	189.5 139.9
12	אילנות (צפון)	189.5 140.6
13	קידוח מקורות "הדסים 6" (2)	189.4 193.5
14	גבעות אם עליקה (4)	189.4 139.6
15	גבעות אם עליקה (5)	189.4 139.8
16	קרית השרון	189.3 138.3
17	"ביר אל-מקדסי"	189.3 138.7
18	אילנות (דרום)	189.2 140.6
19	דרב חנון	189.1 139.7
20	אילנות (מערב)	188.9 140.4
21	אל-קנאת אל-וסטא ('נחל אילנות')	188.8
22	ביארת חנון	188.8 138.6
23	ביר חנון	188.6 137.3
24	"ביר אל-עדס"	188.5 139.0
25	כפר נטר (מזרח)	188.25 138.4
26	הדסים (צפון)	188.2 139.3
37	ח'ור אל-אעמא (הדסים)	187.9 139.1
28	הדסים (מערב)	188.1 139.2
29	הדסים (מזרח)	188.1 139.4
30	"גבעת ורדה" (הדסים)	188.1 139.8
31	צומת קדימה	188.1 140.4
32	צומת הדסים (מערב)	187.9 139.7
33	הדסים (דרום)	187.8 139.4
34	צומת הדסים (דרום)	187.7 139.9
35	אבן יהודה (רח' הסביון)	187.1 139.4
36	תל-צור (צפון)	187.0 140.0
37	אבן יהודה (רח' מעלה הרתמים)	186.8 139.4
38	באר גנים (צפון)	186.7 138.8
39	תל-צור (דרום)	186.5 140.0
40	באר גנים (מזרח)	186.4 139.1
41	באר גנים (מערב)	186.3 138.9
42	באר גנים (דרום)	186.2 139.0
43	כפר נטר	186.1 138.1
44	אבן יהודה (רח' הברקן)	186.1 139.2
45	אבן יהודה (רח' הגולן).	186.1 139.7
46	בית הקברות, אבן יהודה (צפון)	186.0 138.6
47	"גני שרונים" (אבן יהודה)	185.8 139.0
48	אבן יהודה (רח' האגוז)	185.8 139.5
49	אבן יהודה (רח' האדמונית)	185.7 139.3
50	אבן יהודה (רח' השרון)	185.7 139.4

139.7	185.7	אבן יהודה (רח' האנפה)	51
138.3	185.6	בית יהושע (מזרח)	52
139.2	185.6	אבן יהודה (רח' האגמון)	53
139.3	185.6	אבן יהודה (בי"ס 'בכר' מערב)	54
139.5	185.6	אבן יהודה (בי"ס 'בכר' דרום)	55
138.9	185.4	ח'רבת אל-עמריר (1)	56
139.1	185.4	ח'רבת אל-עמריר (2)	57
139.3	185.4	ח'רבת אל-עמריר (3)	58
138.6	185.3	ח'רבת אל-עמריר (4)	59
138.9	185.3	ח'רבת אל-עמריר (5)	60
139.2	185.3	ח'רבת אל-עמריר (6)	61
139.4	185.3	אבן יהודה (רח' ותיקים)	62
139.2	185.2	ח'רבת אל-עמריר (7)	63
140.1	185.1	נבי ח'ירי	64
137.2	185.0	בית יהושע (מערב)	65
139.1	185.0	ח'רבת אל-עמריר (8)	66
140.0	185.0	ח'יר עבדאללה	67
138.7	184.8	"זקס-מנגינות" (אבן יהודה)	68
139.3	184.7	"חורשת בלוס" (אבן יהודה)	69
136.9	184.6	בית יהושע (דרום)	70
138.9	184.6	תל-יצחק (צפון)	71
189.7	184.6	צומת דרור	72
138.0	184.4	תל-יצחק (דרום)	73
138.7	184.4	נווה הדסה (צפון)	74
139.0	184.4	נווה הדסה (מזרח)	75
139.9	183.9	ארץ אל-באצה (מזרח)	76
139.6	183.8	ארץ אל-באצה (מערב)	77
137.6	183.6	ביצות הפולג	78
138.1	183.6	עיו אל-זריקה	79
138.4	183.5	ח'רבת אל-זריקה	80
137.2	183.4	תל אל-רמאן (שמורת תל-יצחק)	81
138.2	183.3	תל אל-זריקה	82
139.4	183.0	כלא השרון	83
139.7	182.9	ח'יר אל-נחלה (מזרח)	84
139.6	182.8	ח'יר אל-נחלה (דרום)	85

מפתח האתרים לפי תקופות:

אפי-פלאוליתית : 1, 2, 4, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 26, 32, 33, 35,
36, 38, 40, 41, 42, 45, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 57, 58, 61, 66, 70, 71, 74, 75, 77, 83,
.85

התרבות הנטופית : 35, 45 .

ניאוליתי קדם קראמי : 7, 32, 35, 52, 54, 55, 63, 70, 74 .

ניאוליתי קראמי : 28 .

כלקולית : 46 .

ברונזה תיכונה II : 78, 82 .

ברונזה מאוחרת : 82 .

ברזל I-II :

פרסית : 80, 82 .

הלניסטית : 52 .

רומית (תיארוך ודאי) : 16, 23, 30, 35, 52, 75, 85 .

ביזנטית

(ורומית-ביזנטית): ,45 ,41 ,39 ,38 ,32 ,30 ,28 ,27 ,25 ,24 ,23 ,22 ,16 ,12 ,7 ,5 ,4

.85 ,81 ,78 ,73 ,70 ,67 ,62 ,61 ,60 ,58 ,57 ,53 ,49 ,47

אסלאמית קדומה: .81 ,80 ,78 ,53 ,27 ,24

צלבנית:

ממלוכית: .53 ,49 ,29

עותומאנית-מנדטורית: ,30 ,29 ,28 ,25 ,24 ,23 ,22 ,21 ,20 ,19 ,17 ,16 ,12 ,10 ,7 ,6 ,3

,65 ,64 ,63 ,62 ,61 ,60 ,58 ,57 ,56 ,55 ,54 ,53 ,52 ,49 ,46 ,45 ,44 ,43 ,42 ,41 ,39 ,35 ,34 ,32 ,31

. 85 ,84 ,83 ,82 ,81 ,80 ,79 ,78 ,77 ,76 ,75 ,73 ,72 ,71 ,70 ,69 ,68 ,67 ,66

אתרים עם ממצאים שלא באתרם : 37.

סקר עתיקות אבן יהודה (האתרים).

הופעה בסקרים קודמים	שם האתר	מס' האתר	ני"צ
Arabic names on maps			
			תיאור האתר
22. בל		1. נ.ג. 46	1401/1900
			על ראש גבעה המשקיפה על עמקי חנון ואביחיל, פזורת קטנה של כלי צור ונתזים מהתקופה האפי-פלאוליתית.
23. בל	מחצבות פרדסיה (מערב).	2.	1402/1900
			על ראש גבעה בסמוך לגדר המערבית של מחצבות פרדסיה, פזורת נתזים וכלי צור על אדמת חמרה במזלג דרכים. הממצא באתר מורכב בעיקרו ממגרדים ומיקרוליטיים אפי-פלאוליתיים.
39. בל	"חורשת הסרג'נטים" (יער נתניה).	3.	1389/1899
			פזורת חרסי עזה מאוחרים בשטח מצומצם על קרקע נזאז חולית. הממצא נחשף בחתך דרך חקלאית 400 מטרים צפונית-מזרחית ל"ביר אל-מקדסי" (אתר 17) מעט מזרחית ל"חורשת הסרג'נטים".

4. מחצבות פרדסיה (צפון). 24. בל
1402/1899

מכלול שרידים קדומים על ראש גבעה בסמוך למחצבות פרדסיה :

(א) 20 מ' דרומית לאתר 2, מחשוף אדמה קטן הסמוך לגדר המחצבה ובו שברי חרס ביזנטיים ובזלות.

(ב) 50 מ' מזרחית לנקודה (1) חנייה אפי-פלאוליתית קטנה ובה ממצא להבים משובררים.

5. בית הקברות, נתניה (שיכון ותיקים). 40. בל
1390/1897

בשדה הממוקם על מדרון יורד מתון, צפונית לבית הקברות של שכון עמליה, פזורת בזלות בגדלים שונים. באזור הקרוב נלקט ממצא חרסים רומי-ביזנטי: שברי ידית וקדרת בישול.

6. מחצבות פרדסיה (דרום). 19. בל
1406/1897

אתר פרהיסטורי קטן ובו כלי צור שונים (מגרדים ונתזים), אפי-פלאוליתיים. באתר נלקטו גם חרסים עותומאניים.

7. שכונת עמליה (נתניה). 36. בל
1396/1896

על ראש גבעה (נ.ג. 56 – ני"צ 1397.1897), פזורת אבני בנייה עתיקות מכורכר, חלקן מסותתות וחלקן לא. המקום נפגע מפעולות חפירה ואדמתו מופרעת ומעורבת בפסולת בנייה מודרנית.

באתר ממצא כלי צור מהתקופה הניאוליתית: שבר גרזן קדם קראמי א' ונתזים; כן נמצאו 2 גלעיני צור גדולים ומעובדים.

על פני השטח: ממצא שברי חרס מעטים מהתקופה הביזנטית ומהתקופה העותומאנית. מצפון לאתר מחצבת אדמה גדולה שפגעה בשוליו הצפוניים, במקום זה החל בעבר ואדי משתפל לכיוון צפון.

21. בל

8. גבעות אם עליקה (1).

1402/1896

Umm Ulleiqā (M)

תפזורת בזלות על מדרון בגבעות אם עליקה המשתפל דרומה לעמק חנון. באתר נמצאה אבן בזלת מלבנית (מידותיה 13 על 21 ס"מ) ומעובדת במשקל 5 ק"ג ומסביבה נתזי בזלת קטנים. כמו כן נמצאו באתר מספר נתזי צור, מגרדים וגרעין צור (ליבה להתזת להבים ע"י הפעלת לחץ) אפי-פלאוליתיים.

34. בל (3)

9. קידוח מקורות "הדסים 6" (1).

1395/1895

Umm Ulleiqā (M)

על נקודה גבוהה ברכס גבעות אם עליקה, על אדמת נזאז כבדה, אתר פרהיסטורי גדול (20 דונם). הנקודה המרכזית באתר נמצאת כ-30 מטרים דרומית-דרומית-מזרחית לקידוח "הדסים 6". הממצא חשוף בחתך דרך חקלאית והוא מתפרס על הפרדסים שמצפון ומדרום לו. זהו אתר אפי-פלאוליתי גדול ובו פזורת כלי צור שונים: להבונים, נתזים, חודים, מגרדים ומיקרוליטים. שטח האתר – 20 דונם – (100 מ' מז-מע על 200 מ' צפ-דר) עושה אותו לאתר הפרהיסטורי המרכזי בגבעות אם עליקה. אתרים 10, 13, 15 מהווים על סמך קרבתם אליו שלוחה של אתר זה.

בל.32

10. גבעות אם עליקה (2).

1397/1895

Umm Ulleiqā (M)

אתר פרהיסטורי בראש גבעה בגבעות אם עליקה. פזורת נתזים ומגרדים אפי-פלאוליתיים באדמה חרסיתית-חולית, במקומו של פרדס שנכרת (2004). תפוצת השרידים באתר מתחלקת לאזורי משנה :

(א) בצפון ומרכז האתר : חרסים עותומאניים ובזלות על פני השטח.

(ב) בכל שטח האתר : על פסגת הגבעה, וכן על מורדותיה המזרחי, הדרומי והמערבי, נלקטו מספר מגרדים גסים ועבים, עשויים צור אדמדם (שחומם באש).

בל.35

11. גבעות אם עליקה (3).

1399/1895

Umm Ulleiqā (M)

על ראש גבעה בגבעות אם עליקה, פזורת נתזים קטנה. באתר נמצא, בין היתר, מגרד אפי-פלאוליתי כבארי (עגול עם שברור רציף לאורך צדדיו).

בל.20

12. אילנות (צפון).

1406/1895

פזורת כלי צור, אבני פסיפס וחרסים ביזנטיים ועותומאניים במחשוף דרך חקלאית על קרקע חולית למחצה. בקרבת מקום, משוכת צברים גדולה שצירה צפון מערב- דרום מזרח.

בל (1-2) 34.

13. קידוח מקורות "הדסים 6" (2).

1395/1894

Umm Ulleiqā (M)

בנקודה גבוהה ברכס גבעות אם עליקה, אתר פרהיסטורי :

(א) במדרון בדרומי-מערבי של הגבעה מחשוף בדרך חקלאית ובו נתזים.

(ב) באזור הסובב את הקידוח שברי נתזים וכלים אפי-פלאוליתיים.

בל .33

14. גבעות אם עליקה (4).

1396/1894

Umm Ulleiqā (M)

בשקע הממוקם ברווח שבין שתי גבעות, על אדמת חמרה אדומה, פזורת בולבוסי צור ונתזים לא מעובדים.

בל .31

15. גבעות אם עליקה (5).

1398/1894

Umm Ulleiqā (M)

על פסגה מזרחית בגבעות אם עליקה, פזורת כלי צור אפי-פלאוליתיים על אדמת חמרה אדומה. ממערב האתר, זורם לו נחל אכזב המתנקז לינחל אילנות'.

בל .41

16. קרית השרון.

1383/1893

אתר רב שכבתי בשטח של 15-20 דונם. עבודות פיתוח ובניה חשפו בשנת 2005 ממצאים מהתקופות האפי-פלאוליתית, הרומית-ביזנטית (עיקר הממצא) והעותומאנית :
(1) על פני השטח (אדמה חולית) – מעט חרסים מהתקופה העותומאנית.

אתר 16: שרידי קיר מאבני כורכר ורצפת טיח לציידו (בקדמת התמונה); התקופה הרומית-ביזנטית.

אתר 16: חלק מקדרת בישול *in-situ* (באתרה); התקופה הרומית-ביזנטית.

(2) בעומק בין 0.3 ל-0.5 מטרים (אדמת נזאז חולית) – פזורת חרסים מרוכזת מן התקופה הרומית-ביזנטית. החרסים היו במצב השתמרות רע במיוחד בשל חומציות הקרקע או מפלס מי תהום גבוה. להלן פירוט ממצאי התקופה באתר:

- (א) בחלק המזרחי של האתר – פזורות צפופות של חרסים רומים-ביזנטיים בחתך.
- (ב) במרכז האתר: מבנה אשר ממנו שרדו קיר באורך 3 מטרים שצירו מזרח-מערב מאבני כורכר לא מסותתות ברוחב 0.2 מטרים ובסמוך לו רצפת טיח. ככל הנראה מדובר בחלק ממתקן חקלאי. במתקן ובסביבתו – פזורת צפופה של חרסים: ידיות, שברי פיטסיים ושפות כלים.
- (ג) בצפון-מערב האתר: ריכוז צפוף של שברי חרסים וקדרת בישול רומית-ביזנטית מחרס צהוב עם צלעות (הושארה במקום).
- (ד) בעומק מטר וחצי עד שני מטרים: מעט כלי צור אפי-פלאוליתיים באדמת חמרה.

במהלך 2006 ו-2007 נבנה במקום מגדל מגורים.

17. "ביר אל-מקדסי". (אתר 1)
1387/1893

חוה ובית באר מוקפים חומה מתקופת המנדט, שהיו בבעלות משפחת חנון הערבית מטול-כרם (לאחר מלחמת העולם הראשונה). המכלול יושב על "דרב חנון" – ציר התנועה העיקרי בעמק חנון.

(א) המבנה העיקרי בנוי מכורכר וממוקם בצד מזרח, ושם נבנה גם סביל להשקיית עוברי הדרך. לבניין זה שתי קומות: בחדר הצפוני של הקומה התחתונה נחפרה באר שמימיה נשאבו באמצעות מנוע דיזל. הקומה השנייה הכילה מספר חדרים והגישה אליה הייתה באמצעות סולם ברזל שקובע בצד הפנימי של החצר. לבניין זה היו שני פתחים כלפי חוץ במזרחו ו21 פתחים לתוך החצר.

(ב) בצד הדרומי של המכלול נבנו מבני עזר מבלוקים מנדטוריים בשלב מאוחר יותר של תולדותיו. בשנת 2003 נהרסו חלקים של המבנה ויתרו מוטט סופית ע"י עיריית נתניה בשנת 2007 לבקשת בעלי הקרקע אשר הקימו במקום מגדלי מגורים.

(ג) בחצר המבנה נמצאו "חרסי עזה" מעטים בלבד (כנראה מהתקופה המנדטורית). כמה עשרות מטרים מצפון למתחם נמצא מספר מועט ביותר של נתזים ולהבים.

מחקר על האדריכלות של המבנה נערך ע"י יוסי ויטריאול (ויטריאול, 2002 : 49-44). ראה תוכניות מפורטות שם.

18. אילנות (דרום). 1. בל
1406/1892

פסגה החולשת על יער אילנות מצפון (ני"ג 41) ושומרת על הכניסה לעמק חנון ממזרח (ה'מיצרי' שבין עמק צור משה ועמק חנון). בצידה המערבי של הגבעה נסקרו בשטח מיוער רגמי אבנים שקשורים ככל הנראה בפעולות הכנת השטח לנטיעת הצים.

19. דרב חנון. (אתר 2)
1397/1891

דרך קדומה (?) לאורך הגדה הצפונית של 'נחל אילנות' אשר חיברה בתקופה העותומאנית את קלנסוה עם ביר חנון. החל מסוף המאה ה-19 הייתה זו הדרך העיקרית באחוזת חנון ובעמק בכלל. בשנות ה-30 רוצפו חלקים מהדרך באזור אילנות בריצוף "סולינג". בימינו עובר על חלק מתוואי הדרך שביל חקלאי.

20. אילנות (מערב). 2. בל
1404/1889

מכלול תעלות השקיה ערביות רדודות החוצות את יער אילנות במספר מקומות צפונית לקנאת אל-וסטא ('נחל אילנות'). התעלה המרכזית ('תעלת אילנות הצפונית') עוקפת את היער מצפון ומגיעה למכלול אל-רמליאת.

רוחבה של התעלה המרכזית כ-5 מטרים ועומקה המקורב מטר אחד. הסוללות שעל גדות התעלה שחוקות והתואי הוזנח עד שרובו נסתם. לאורך התעלה מספר נביעות קטנות הנובעות כתוצאה מזרם תת-קרקעי הזורם במקום (נסקרו 2 נביעות). באזור זה כמות רבה של שברי חרסים מודרניים, כנראה של העציצים ששימשו בנטיעת היער.

21. אל-קנאת אל-וסטא ('נחל אילנות'). (אתר 4)

1888/

El Qanat el Wusta (M)

מרכיב מרכזי במפעלי המים של עמק חנון. 'נחל אילנות' היה במקורו ואדי טבעי אשר התחיל בנביעות ביער אילנות והתנקז אל השלוחה הצפונית של ביצות הפולג. לאחר חדירת חולות כפר נטר נחסם מהלכו והוא הסתיים בבריכת מים קטנה בפינה הצפונית-מזרחית של החולות. הנחל שימש בשלהי התקופה העותומאנית ובתקופת המנדט להשקיית שדות בעמק חנון. בתקופת המנדט (בשנות ה-20 לכל המוקדם) הוסתו מימי הנחל לעבר ביר חנון. בתקופה זו גם הוא מופיע במפות כ"קנאת אל-וסטא", ה"תעלה המרכזית". לאחר קום המדינה הנחל עבר הסדרה נוספת, אפיקו הועמק והוסדר במקביל להתייבשותם של הנביעות אשר במקורותיו. לאחר בניית אזור התעשייה החדש של נתניה בשנות ה-90 על ברכת חנון, נוקז הנחל באמצעות צינורות אל תעלת 'נחל אודים'.

22. ביארת חנון. 15. n

1386/1888

Beiyarat Hannun (M); Bayyarat Hannun (M)

פזורת אבני בנייה מסותתות ולא מסותתות מכורכר בשטח פרדסים, כ-50 מטרים דרומית לקנאת אל-וסטא. במקום נמצאו גם חלקי צינורות מנדטוריים וגושי בטון יצוקים גדולים למדי שניתן לייחס למערכת ההשקיה המנדטורית של ביארת חנון. יש לשער שהתקיימה במקום חווה חקלאית קטנה, דומה לזו שהתקיימה ב"ביר אל-עדס" (אתר 24) הסמוכה ובמקומות רבים אחרים בעמק ובסביבותיו בתקופה הרומית-ביזנטית (אתרים 16, 23, 24, 30, 32 ואתרים חשובים נוספים ממערב למסילת הברזל)

(אתר 3)

23. ביר חנון.

1373/1886

אתר רב תקופתי ליד אגם עונתי.

(א) **בשלהי המאה ה-19 ובתקופת המנדט** הקימה במקום משפחת חנון מטול-כרם חווה ובה בארות ומבני עזר נוספים (1373.1888). דרומית ומערבית לבית החווה היו פרדסים ושדות של אבטיחים שהושקו באמצעות מערכת מפותחת של אמות מים. בתקופה העותומאנית התקיים במקום ישוב דל, כנראה על בסיס עונתי, שנחפר בשנת 2005 ע"י אביבה בושנינו. בתקופת המנדט הוטו אל הברכה שמדרום למכלול (בְּרֶפֶת חנון) מימי 'נחל אילנות'. בהמשך התקופה ניטעה בסמוך לבריכה חורשת איקליפטוסים. המכלול המשיך לשמש עד מלחמת העצמאות; לאחר המלחמה שימשה הבריכה שלידו כבריכה לגידול דגים עת ננטש האתר סופית בשלהי שנות ה-60. בשנות ה-90 נבנתה על האגם העונתי מכללת "הרמלין". בשנות האלפיים נבנה לצד המכלול אצטדיון נתניה, במקביל לשימור המבנים.

(ב) במקום חשופים **שרידים מתקופות קדומות**: באתר פזורים חרסים רומים-ביזנטיים; בצידו המערבי של האתר מערה חפורה בסלע הכורכר, ככל הנראה מערת קבורה מהתקופה הרומית-ביזנטית או מחצבה לאבני בניה. באחד מפינות המבנה שובץ סרקופג מהמאות הראשונות לספירה. בסביבה הקרובה של המבנה – ובעיקר באזורים הסמוכים לו ממערב ומצפון – שרידי בניה רבים מהתקופה הרומית-ביזנטית (טרם פורסם).

עבודות חשובות על המכלול: ששון, 2001 (1); ששון, 2001 (2); ויטריאול, 2002: 13-39. על החפירות, ראה בושנינו, 2008.

24. "ביר אל-עדס". (אתר 5)

1390/1885

מבנה באר מנדטורי בנוי ברובו מבטון בראש גבעה. המבנה היה שייך למשפחת חנון מטול-כרם.
(א) סביב המבנה נלקטו מספר שברי קדרה מברונזה, בזלות וחרסים אופייניים לתקופות הביזנטית והערבית הקדומה.

(ב) בשיפולי הגבעה בצידה המערבי למרחק של כ-50 מטר ובצד הצפוני עד לינחל אילנות: פזורת של אבני בנייה מסותתות ולא מסותתות אשר הגיעו, ככל הנראה, ממבנה קדום שהיה במקום מן התקופה הביזנטית או הערבית הקדומה.

(ג) בין ינחל אילנות (21) לבית הבאר שבפסגה: שרידי בניין וקירות (וראה גם אתר 22).

ראה: ויטריאול, 2002: 50-57 (סקירה אדריכלית של בית הבאר כולל תוכניות).

25. כפר נטר (מזרח). 11. ח

1882-3/1383-5

Qarqabus wa Khor el-Hirsh (M)

(א) בית קברות ערבי, בשטח של 40 דונם בקירוב (נקודה מרכזית - 188180/138609). במקום אבנים גדולות ושטוחות, רגבי אבנים (כנראה מסמנים קבורות) ו"חרסי עזה", באדמת סחף שחורה ומופרעת. בנוסף שרדו מצבורים שתולים של חצבים (ב-3 חלקות), המסמנים את מיקומם המשוער של קברים. האתר נפגע מספר פעמים בשנות האלפיים, ובעיקר בין 2004-2005. בחלקו הצפוני גובל בית הקברות באמת מים מנדטורית ובשרידי מבנה שלצידה.

(ב) בחלק הדרומי והמערבי של בית הקברות: פזורת דלה של חרסים ביזנטיים ובזלות.

(אתר 7)

26. הדסים (צפון).

1393/1882

נקודת ממצא פרהיסטורית בצפון כפר הנוער הדסים, במקום מופרע. הממצא מועט אך הוא עשיר ומגוון: מגרדים, נתזים וכן חודים ושקערורית. כלי הצור רובם ככולם מהתקופה האפי-פלאוליתית (כבארית גיאומטרית).

(אתר 6)

27. ח'ור אל-אעמא (הדסים).

1392/1882

Khor el A'ma (M)

כ-150 מטרים דרומית-מזרחית ל"ביר אל-עדס" (אתר 24), מחשוף בשיפולי גבעה, אשר מכיל כלי חרס בכמויות נכבדות. נחשף כאשר בנו במקום מגרש ספורט. במקום כלי חרס מן התקופה הביזנטית (רוב הממצא) ומן התקופה האסלאמית הקדומה.

(א) מן התקופה הביזנטית נמצאו שברים מרובים בצבע חום אשר מקורם בקדרת בישול אחת. כן נמצא בסיס כד אשר שרד עד לגובה עשרה סנטימטרים.

(ב) מן התקופה האסלאמית הקדומה נמצאו, בין היתר, שפת חרס גדולה מחופה אדום; בסיס כד מחרס לבן, צוואר כלי תמרוקים מעוטר בדגם חרוט של אלכסונים בין שני קווים. הממצאים הושארו במקומם.

(אתר 8)

28. הדסים (מערב).

1392/1881

(א) בגבעה במרכז הכפר, בשיפולי שטח פתוח, נחשפה שכבה ובה מגוון כלי צור, שברי אובסידיאן וכן חרסים מועטים. הממצא הקראמי מורכב ברובו מ"חרסי עזה" עותומאניים ומיעוטו ביזנטי. הממצא נתגלה בשטח מופרע.

(ב) מאה מטרים מערבית ל(א), במחשוף אדמה מופרע: פזורת כלי צור ו"חרסי עזה" עותומאניים. בולט להב מגל ניאוליתי קראמי שלם ומשוברר בעל "ברק שימוש" (מהטיפוס ה"רמוכי").

29. הדסים (מזרח). (אתר 9)

1394/1881

Mando (M)

(א) על גבעה בקרבת האמפיתאטרון של הכפר, פזורת גדולה של "חרסי עזה" עותומאניים (139585/188103). בין היתר נמצא שבר גדול של שפת כלי בישול מחרס שחור. בשנת 2002 נתגלו במקום שברי קערות מאוירות מהתקופה הממלוכית. ככל הנראה היה זה מקום מושבו של ערב אל-נשראת במאה ה-19. בתחומי האתר נמצאו גם מספר מועט של אבני בנייה לא מסותתות. לפי עדותו של מר. שלמה פוגל, ממייסדי הדסים, הוקם במקום בשנות ה-30 בית באר עם עמדת שמירה, וסביבו פרדס של שמונים דונמים. שער הכניסה המונומנטלי לחווה שרד עד לימינו.

(ב) דרומה לאתר (א), ב'נחל הדסים', שרידי באר ונביעות (13965/18775). על בסיס שיקולים טופוגרפיים, נראה שבעמק זה עברה דרך מקומית שחיברה בין המרזבות.

30. "גבעת ורדה" (הדסים). (אתר 10)

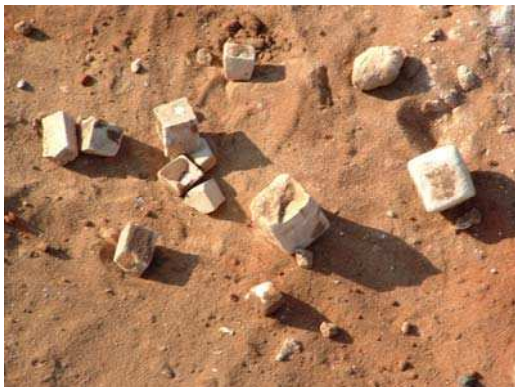
1398/1881

Mando (M)

על גבעה מצפון לצומת הדסים מכלול שרידים קדומים:

(א) בראש הגבעה, בשטח מיוער, שרידים של מתחם מאוחר ("מְנְדוּ" במפות, נ.צ. 139862/188057): בשטח של 30X60 מ' משוכות צברים ובזלות, מעט קראמיקה ביזנטית, נתזים ואבני פסיפס.

(ב) על המדרון הדרומי ובגבול השדות: פזורת גדולה ועשירה של קראמיקה רומית-ביזנטית.

"גבעת ורדה" (אתר 30): שרידי פסיפס שנפגע מפיתוח

בית הקברות הערבי בכפר נטר (אתר 25): מצבה

בית הקברות הערבי בכפר נטר (אתר 25): פריחת חצבים על אחד הקברים

(ג) במרכז האתר: חורבות מבנה, ערימות אבני בנייה גדולות ושרידי קיר (נ.צ. 139902/188062). במקום זה נחשף הכורכר הטבעי כתוצאה מחציבת אדמה שפגעה גם בשרידים הקדומים.

(ד) בדרום האתר: שרידי פסיפס ביזנטי לבן במחשוף דרך עפר (140003/188075).

(ה) בנקודה סמוכה (14005/18805): פזורת מרוכזת של קראמיקה רומית-ביזנטית בשטח של 100 מ"ר.

במפת ברכת רמדאן משנת 1929 מסומן באזור המתחם מטע. מטע זה מסומן גם במפת ברכת רמדאן 1948 ולצידו מופיעה באר. כבר בשנות ה-30, עם החריש הראשון של אדמת האזור הבתולית, נחשפו, לדברי מר. ר. בן-ארויה "חרסים צהובים תוך כדי החריש" (בשיחה משנת 2003). בשיחה נוספת (בשנת 2004) עם מר. שלמה פוגל, ממיסדי כפר הדסים, הוא סיפר שבאתר זה: "הייתה באר עתיקה ומסביבה הייתה פזורת גדולה של אבני פסיפס. באתר הייתה אבן הסוגר של בור המים ושברי עמודים. מספר רב של אבני בנייה ובית קברות קדום-קברים חפורים וחצובים בכורכר".

ח.19

31. צומת קדימה.

1404/1881

סמוך לצומת קדימה, שרידיו של מתחם מאוחר. בצד המזרחי של האתר שרדה משוכת צבר. נראה שכמתחמים דומים, הוא שימש כמחסה לרועי צאן ולעדריהם.

(אתר 11)

32. צומת הדסים.

1397/1879

Qarqabus wa Khor el Hirsh (M)

ריכוז שרידים ממספר תקופות:

(א) על גבעת חול אדום מדרום לכביש הגישה להדסים, על השלוחות הצפוניות והדרומיות ועל רמה ממערב. אתר פרהיסטורי מהתקופה האפי-פלאוליתית ומהתקופה הניאוליתית, כלי צור ונתזים (13994/18782). עיקר הממצא האפי-פלאוליתי נמצא בחלקו הצפוני של האתר.

(ב) על המדרון הדרומי הפונה ל'נחל הדסים' – כלי צור מהתקופה הניאוליתית: ראש קטום של גרון מהשלב הקדם קראמי א' מצור לבן ומספר ראשי חצים. כן נמצאה קראמיקה רומית-ביזנטית ושבר ידית מזכוכית כחולה.

(ג) ממערב לגבעה שרידי אתר חנייה מאוחר: ממצא חפצי ברזל בשטח של 10X5 מטרים, בסמוך לשער הכניסה הקדמי של הכפר (נ.צ.13955/18785).

33. הדסים (דרום). (אתר 40)

1394/1878

פזורת כלי צור בחתך דרך חקלאית הצמודה לגדר הדסים מצידה המזרחי, בערך במחצית מורדו הצפוני של 'נחל הדסים'. כלי צור ונתזים מהתקופה האפי-פלאוליתית (רוב הממצא הוא 'פסולת עבודה'). יש לציין מספר מגרדים דו-צדדיים שחוקים בעלי פטינה אדומה ועבה-אולי מתקופה קדומה יותר. ניתן לראות באתר זה שלוחה של אתר קרוב (אתר 32).

34. צומת הדסים (דרום). n.24

1399/1877

משוכת צברים בודדת בראש גבעה, בשטח דרומית לצומת הדסים. אורך המשוכה 60 מטרים ונראה ששארית המתחם נהרס מבניית מפעל סמוך. דרומית ומערבית למשוכה – מספר אלונים גדולים.

35. אבן יהודה (רח' הסביון). (אתר 12)

1391/1871

על גבעה בולטת באבן יהודה שעליה בריכת מים, ריכוז גדול וצפוף של ממצא פרהיסטורי בשטח של 3 דונמים (מרכז האתר: 139160/186986).

החומר באתר מצוי בשלושה מפלסים (נבדלים ע"פ אדמתם) כדלקמן :

1. מפלס תחתית: ריכוז גדול של מגרדים וכלי צור מהתקופה האפי-פלאוליתית הכבארית בקרקע חמרה. שכבה זו נמצאת על סלע הכורכר בעומק של 2.5 – 1.5 מטרים מתחת למפלס בריכת המים.

2. מפלס ביניים: 1.0-1.5 מ' מתחת למפלס בריכת המים. בחלק המזרחי של האתר חשפה גניבת אדמה תחנת עבודה: חלוק צור ששימש כמקבת, אבן בזלת ריבועית (0.1 X 0.15 X 0.20 מטרים מידותיה) ששימשה כסדן וסביבם מגרדים, להבונים ופסולת עבודה. הממצא במקום אפי-פלאוליתי (?).

3. מפלס עליון: ממפלס הביניים עד לפני השטח. שכבה בעובי 1.0 מ'. הממצא במקום בצד המזרחי הרוס ברובו, בצד המערבי והצפוני פזורת של כלי צור אפי-פלאוליתיים וניאוליתיים: מגרדים ולהבים עם ברק שימוש. בצד המערבי של הגבעה נמצא חלק מספלול מאבן כורכר מקומית. חתך הקרקע במקום זה מופרע ברובו משום בניית בריכת המים. על פני השטח – "חרסי עזה" מאוחרים וחרסים מהתקופה הרומית.

באתר נתגלו להבונים, מגרדים ולהבי מגל שיוחסו לאחר בדיקה לתרבות הנטופית ולתקופה הניאוליתית הקדם-קראמית¹, את אלה לא ניתן היה לשייך לשכבה ספציפית. הממצאים באתר מקבילים בחלק למכלולים הנטופיים-ניאוליתיים של נחל פולג. בשנת 2003 נפגע האתר מחציבת אדמה לא חוקית אשר נטלה חלק ניכר מאדמתו. בשנת 2008 נשפכה בחלקו הצפוני והמזרחי של האתר אדמה ופסולת בנייה ממקור זר.

(אתר 38)

36. תל צור (צפון).

1400/1870

על אדמת חמרה במרכז כיכר ברח' תל צור באבן יהודה פזורת כלי צור ונתזים אפי-פלאוליתיים על פני השטח. במקום מספר אלונים גדולים, שרידים לחורשה שהתקיימה באזור זה עד לשנות ה-50.

¹ חמודי חלאילה, במהלך סיור באתר בשנת 2003, מידע בע"פ.

37. אבן יהודה (רח' מעלה הרתמים). (אתר 37)

1394/1868

פזורת אבני בנייה באזור פרדסים לשעבר על רכס הכורכר של אבן יהודה. באתר מצויות כ-70 אבני בנייה מכורכר. 50 מאבני הכורכר מרוכזות במקום אחד (139423/186853). אדמת האתר היא אדמה חולית. רוב האבנים מסותתות וניכר שחלקן שימשו כאבני סף. באתר לא נמצאו חרסים והדבר מצביע ככל הנראה על כך שהאבנים הובאו לכאן ממקום אחר לאחר קום המדינה. בשנת 2008 הוקם בניין על המקום.

38. באר גנים (צפון). (אתר 39)

1388/1867

על מדרון משתפל לכיוון מערב מכלול שרידים:

(א) על גבעה הנמצאת צפונית לבאר גנים פזורת כלי צור אפי-פלאוליתיים (138744/186677). באתר עשרות אבני בזלת גולמיות גדולות - תופעה המזכירה באופן מיוחד את הממצא באתרים 43 ו-70. במקום נמצא גם מספר מועט של שברי חרס לא אינדיקטיביים - ספק אסלאמיים, ספק ביזנטיים.

(ב) מעט צפון-מערבית למקום שרידי אתר נוסף (138615/187015) ובו חרסים ביזנטיים ותפזורת אבני בניה קטנות ולא מסותתות.

39. תל צור (דרום). (אתר 14)

1400/1865

Dhaharet Abu Kalem (M)

מכלול שרידים על המדרונות המשתפלים מגבעות אבן יהודה אל כביש 4 (כיום בשטח בנוי):

(א) פזורת חרסים על חולות נודדים בראש גבעה ובפרסה המבדילה בין שתי פסגותיה. במקום נמצאו שברי חרסים וידיעות גסות מן התקופה הביזנטית ומן התקופה העותומאנית ושברי חרס דקים לא מזוהים אחרים. כן מספר מועט של חפצי ברזל אשר לא ניתנים לתיארוך. ככל הנראה מדובר בשרידי התיישבות ארעית.

(ב) בעמק קטן למרגלות האתר פזורת גדולה של אבני שדה בגודל בינוני.

(ג) על הגבעה המקבילה הבולטת לכיוון כביש 4 מצפון: שרידי מחנה ערבי מוקף צברים מתקופת המנדט (1402/1870). משוכת הצבר המערבית לא השתמרה. אולי כאן היה ביתו של הודי מנצור שגר בסביבה זו בשנות ה-30.

יש להניח שמקומות זה אלו היו מחנות של משפחת אבו כלאם, שעל שמה נקראת הסביבה הקרובה.

(אתר 15)

40. באר גנים (מזרח).

1391/1864

(א) על ראש גבעה בולטת (לשעבר – נ.ג. 57): ריכוז גדול של צדפים מנוקבים וכלי צור ונתזים מהתקופה האפי-פלאוליתית על פני השטח. במקום היתה בריכת מים שעם הריסתה (2002) לשם הנמכת מפלס הגבעה ולסלילת כביש חדש נחשפו מוקדים וכלי צור אפי-פלאוליתיים באדמת חמרה בעומק של כ-5 מטרים (מפלס המוקדים – 50 מטרים מעפה"י). בריכת המים שוקמה במפלס החדש.

(ב) בעמק הגדול שהיה בין באר גנים לאתר, חתיכת עפרת נחושת ללא ממצאים נוספים סביבה.

העמק נסתם והגבעות מסביבו פולסו במהלך בניית שכונה חדשה במקום (2003-2008).

(אתר 13)

41. באר גנים (מערב).

1389/1863

על פסגת גבעה ובמורדה הדרומי שרידי אתר פרהיסטורי: על פני האדמה ולעומק של מטרים אחדים, אתר אפי-פלאוליתי כבארי, פזורת כלי צור וגלעינים. על פני השטח שברי חרסים: ממצא "חרסי עזה" עותומאניים וחרסים ביזנטיים (מעט) (138622/186376). בשנת 2000 הפך המקום למחצבת חול, דבר אשר הרס את מרבית האתר. בעקבות גשמים בחורף אותה השנה נחשפו שרידי חנייה קדומה ומסביבה נקרים, מגרדים, חרוזי צדף, בזלות וחלוק צור "מלוטש" בצורת ביצה.

42. באר גנים (דרום). (אתר 17)

1390/1862

- (א) שרידי מבנה וקירות גיר בחתך דרך חקלאית. חרסים מועטים (מאחרים), בעקבות בניית כביש 'עוקף באר גנים', נהרס האתר לחלוטין, ולא נתאפשרה בדיקתו החוזרת (תועד ב-1999).
- (ב) במהלך סיור באזור הכביש תוך כדי סלילתו, תועדו במרחק כמה עשרות מטרים מזרחה לנקודה (א) ריכוז כלי צור בתחתית חתך, הכלים לא נאספו, לאחר מספר שבועות נעלמו מהשטח.

43. כפר נטר. 2. פ

1381/1862

- (א) אזור נביעות לשעבר בתחומי חורשת אקליפטוסים. במרכז החורשה שרידי הנביעות – אזור שקוע (בעומק של 1.0 עד 1.5 מטרים) ובו צמחיה צפופה.
- (ב) דרומית-מזרחית לנקודה (א): אפיקו של נחל אכזב המושך את מימיו מאזור באר גנים ואבן יהודה. נחל זה מופיע במפת הסקר הבריטי מ-1878 והתנקז במקורו לשלוחה הצפונית של ביצות הפולג ('נחל אודים').
- (ג) בנקודה סמוכה - אתר חנייה מהתקופה העותומאנית או מתקופת המנדט – משוכות צבר, שברי "חרסי עזה" (1381/1861). דרך האתר נסלל בשנות ה-30 או ה-40 כביש מרוצף בריצוף 'סולינג' מצפון-לדרום. ריצוף ה'סולינג' השתמר לאורך 400 מטרים; היום סלולה עליו דרך כורכר.

44. אבן יהודה (רח' הברקן). (אתר 16)

1392/1861

(א) שרידי אתר חנייה ערבי בצל אלונים, בשטח של 50X25 מ'. אתר החניה מוקף במתחם מלבני של משוכות צבר (139131/186225), במקום נלקטו מספר של חרסים עותומאניים מאוחרים ובזלות.

(ב) בחורשת האלונים, 20 מטרים דרומית למתחם, ריכוז של אבני גיר קטנות בשכוב. באוקטובר 2003 נפגע האתר משמעותית בהכשרת הקרקע הסמוכה לו לבניה. בשנים 2006-2007 נבנתה על האתר שכונת מגורים.

45. אבן יהודה (רח' הגולן). (אתר 18)

1397/1861

Abu Kalam (M)

שרידים נרחבים בתחומי אבן יהודה, מהתקופה האפי-פלאוליתית ועד לתקופת המנדט:

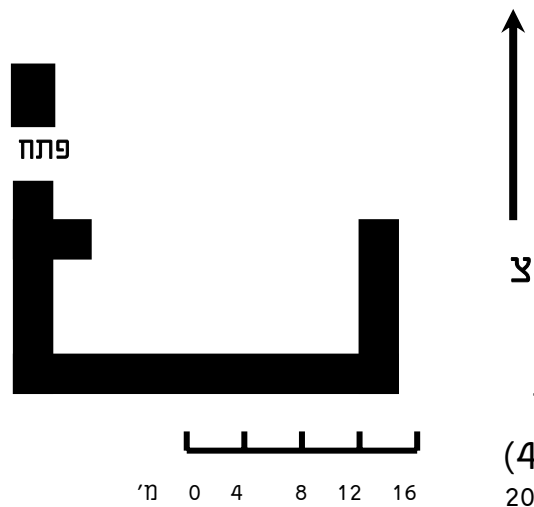
(א) בראש רמה ובשוליה הדרומיים והמזרחיים פזורת כלי צור אפי-פלאוליתיים בתוך האדמה לעומק 1.0 מ' ועל פני השטח (13980/18608). כלים בודדים גם מהתקופה הנטופית (להב מגל מצור גירני לבן).

(ב) במרכז האתר בעומק 0.6 מטרים ובשטח של 15 X 20 מ' שרידי מוקדים נרחבים בשלושה ריכוזים, בחתך בעומק 1.0 מטרים: שרידים נוספים של מוקד (13970/18610).

(ג) בדרום האתר: שרידים חרוכים של מחצלות וסלים בטכניקת שתי-וערב באדמת כבול (בעומק 0.3 מטרים. תקופה לא ידועה, ככל הנראה רצנטי).

(ד) בפינה הצפונית-מזרחית של האתר: פזורת גדולה של חרסים מהתקופה הביזנטית ומהתקופה העותומאנית (13986/18618). במקום נלקטה קונכיית "פי כושי" אשר חלקה האחורי נוסר.

46. בית הקברות, אבן יהודה. (אתר 19)

תוכנית מתחם הצבר
 ברח' הברקן (אתר 44)
 לפי מדידות שדה שנלקחו ב-2002

אורך (משוער): 60 מ'
 רוחב: 27 מ'
 בדרום המתחם: 3 עצי אלון
 בוגרים.

מתחם הצבר ברח' הברקן: משוכת צבר (צילום משנת 2004), מבט לצפון.

- (א) על גבעה קטנה וחולית, צפונית לבית הקברות של אבן יהודה ובסמוך לכביש המוביל אליו מצפון ממצאים מעטים מהתקופה הכלקוליתית: חרוז מנוקב מצדף, מגרד לווחי ולהב משוברר בשברור "מסור".
- (ב) בעמק קטן מזרחית לנקודה (א) משוכת צבר, אין במקום שרידים נוספים (13865/18595).

47. "גני שרונים" (אבן יהודה) (אתר 23)

1390/1858

- (א) חורשת אלונים עתיקה על גבי דיונה חולית מיוצבת. במקום נלקטו כלי חרס מעטים מהתקופה הביזנטית. בשנת 2008 נבנתה במקום קרית הספורט של המושבה.
- (ב) דרומית-מזרחית לנקודה (א) נחשפו בחלקה הגובלת בבית האבות "גני שרונים" מספר כלי צור אפי-פלאוליתיים ומגרדים (1389/1856). האתר נחשף במסגרת סלילת 'דרך רבי' באדמת החמרה שמתחת לשכבת החוליות העליונה.

48. אבן יהודה (רח' האגוז). (אתר 20)

1395/1858

- פזורת כלי צור ונתזים על חוליות באזור מוקף בנייה, שרידים של חנייה ערבית דלה. עיקר הממצא מורכב מנתזים אשר לא ניתנים לתיארוך. בשנת 2003 נהרס האתר תחת בנייה.

49. אבן יהודה (רח' האדמונית). (אתר 24)

1393/1857

על חוליות במרכז שדה, פזורת נרחבת של חרסים מהתקופה הביזנטית ומהתקופה הממלוכית. הממצא במקום מגוון ביותר ומורכב משריגי זכוכית, חרסים, כלי מתכת, כלי זכוכית, כלי צור, וגושי גלנה (כחל). במקום נמצאו כף ברונזה מעוטרת בגפן ועצמות גמלים (כנראה מהתקופה העותמאנית). בחתך שנעשה בשדה בעומק 1.0 מטרים נמצאה אבן שחיקה שבורה מבזלת.

50. אבן יהודה (רח' השרון). (אתר 21)

1394/1857

פזורת של כלי צור אפי-פלאוליתיים וגלעינים רבים במחשוף אדמת חמרה כבדה. המקום נחשף בעקבות עבודות בנייה אשר הסירו את שכבת הקרקע החולית העליונה.

51. אבן יהודה (רח' האנפה). (אתר 43)

1397/1857 (מקורב)

באתר בנייה ברח' האנפה נחשפו שרידי אתר פרהיסטורי. באתר התגלו מגוון כלים: מגרדים, חודי לבלואה, מיקרוליטים, נתזים, להבונים ועוד. הממצא שייך לתקופה האפי-פלאוליתית הכבארית. למרות שהאתר עצמו מעולם לא אותר במדויק, כמויות החומר שהובאו מן המקום בשנת 2001, מעידות על אתר גדול יחסית.

52. בית יהושע (מזרח). (אתר 27)

1383/1856

(א) על גבעה בולטת (נ.ג. 56), פזורת רחבת ידיים (30 דונמים לפחות) של כלי צור מהתקופה האפי-פלאוליתית הכבארית ומהתקופה הניאוליתית הקדם קראמית, אחת מהחשובות במפת אבן יהודה. הממצא האפי-פלאוליתי כולל להבונים מעובדים, מיקרוליטים, מגרדים ועוד. מהתקופה הניאוליתית: נקרים, מגרדים, מיקרוליטים, גרזן מהשלב הקדם קראמי אי' וראש חץ מהשלב

אתר 49: מוקד מתקופה לא ידועה בחתך הקרקע בתעלת תשתית (ראה גם בתמונה מימין).

אתר 49: השדה צפונית לבית הספר "בכר" לפני התחלת עבודות הפיתוח. שים לב לתעלה בצד שמאל.

אתר 53: "עמוד" אדמה בודד באתר הבנייה, במפלס התחתון נתגלו שרידי מוקדים אפי-פלאוליתיים.

אתר 53: השטח עם התחלת עבודות הבנייה ב-2002.

הקדם קראמי ב'. בשנת 2006 נשפכה במערב האתר שכבת אדמה ממקום אחר אשר כיסתה חלק מאדמתו המקורית. אתר זה הוא בן זמנם של אתרי הפולג².

(ב) בשולי הגבעה המערביים, בתוך סוללת עפר התוחמת שדה, נתגלו מספר מועט של אבני בניין מסותתות היטב. בסביבת האתר ועל מדרונו, שברי חרס בודדים מהתקופה הרומית-הלניסטית. בשולי הגבעה הצפוניים – שברי חרס בודדים מהתקופה העותומאנית ("חרסי עזה").

(ג) כ-100 מטרים מערבית לאתר, בחתך דרך חקלאית באדמת חמרה – נתזי צור מעטים, בזלות ו31 גלעיני צור.

53. אבן יהודה (רח' האגמון). (אתר 22)

1392/1856

אתר גדול על גבי רמה חולית ומדרון אשר נוצר בשל קו גיאולוגי המחלק את אזור הגבעות לפי שני סוגי קרקעות³. במקום נמצאו כלי צור, נתזים, ושברי צמידים מצדף. על פני השטח – פזורת חרסים מהתקופה הביזנטית, התקופה האסלאמית הקדומה (קראמיקה שחורה גסה מהתקופה האומיית⁴), התקופה הממלוכית והתקופה העותומאנית ("חרסי עזה").

בשנת 2002, כאשר החלו עבודות התשתית בשטח לקראת הקמת שכונה חדשה, נחשפו בעומק של 2.5 מ' (באדמת חמרה) שרידי מוקדים וכלי צור רבים מהתקופה האפי-פלאוליתית. בשנת 2007 הושלמה בניית השכונה על שטח האתר.

54. אבן יהודה (בי"ס 'בכר' מערב). (אתר 25)

1393/1856

(א) פזורת של כלי צור ונתזים על מדרון חשוף בקרבת בריכת מים (13922/18566). במקום ממצאים מהתקופה האפי-פלאוליתית ומהתקופה הניאוליתית. בפאתי האתר הצפוניים נמצא ראש חץ ניאוליתי (13942/18574).

² ע"ס ראש חץ מצור סגול שנמצאה לו מקבילה מדויקת במכלולי הפולג שתוארו בעבר. ראה: Mozel, 1978: 154.

³ ראה בגיליון נתניה של הסקר הגיאולוגי של ישראל: אילני, 1978.

⁴ לפי הגדרתו של כמיל סארי, בזמנו ארכיאולוג מחוז מרכז ברשות העתיקות, באחד מסיורי הפיקוח במקום.

(ב) בצידה המזרחי של הגבעה, פזורת של חרסים עותומאניים ובזלות רבות (13936/18556).
אחדות מן הבזלות בעלות סימני עיבוד.

55. אבן יהודה (בי"ס 'בכר' דרום). (אתר 26)
1395/1856

(א) בשנת 1997 נחשף בעקבות התחרות מים במדרון דרך בשכבת נזאז חצצית אתר פרהיסטורי קטן ("אתר המכתשת"). במקום נמצאה פזורת של כלי צור ונתזים על קרקע בתולה (13912/18530), מהתקופה האפי-פלאוליתית ומהתקופה הניאוליתית הקדם קראמית. במקום נמצא גם גרזן ניאוליתי קדם קראמי⁵.

(ב) 60 מטרים מזרחית לאתר, בפינתו הדרומית-מזרחית של בית הספר, נלקטו מספר "חרסי עזה" עותומאניים: שברי גוף וידיות. במקום נמצא גם עגיל מסולסל מברונזה.

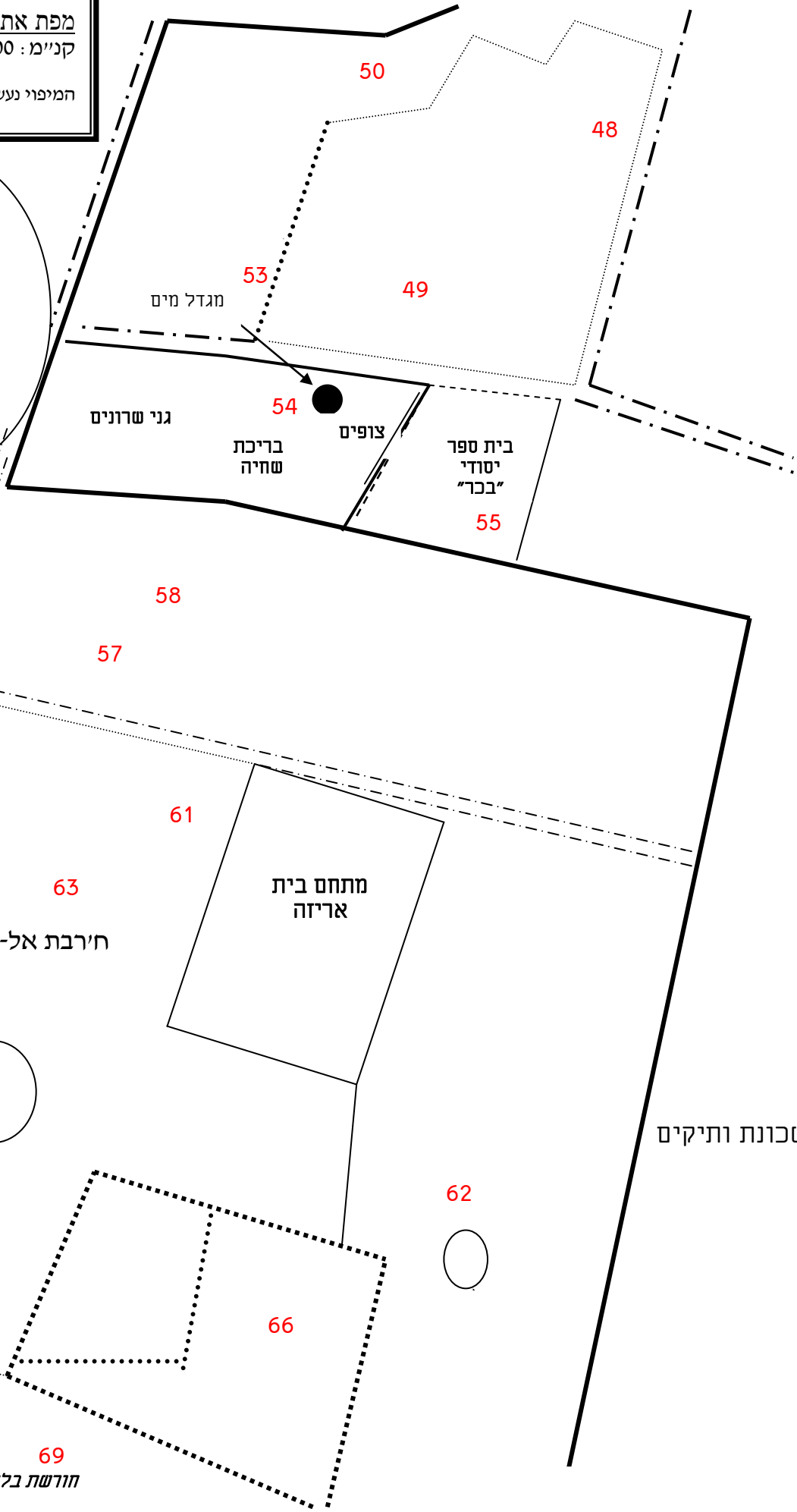
56. ח'רבת אל-עמריר (1). (אתר 41)
1389/1854

בחתך דרך חקלאית בגבולה הצפוני של ח'רבת אל-עמריר, פזורת חרסים עותומאניים: שברי פיטסים וידיות; ואבני בניה. דרומית לדרך החקלאית: שקע רדוד, אולי שרידי באר קדומה.

57. ח'רבת אל-עמריר (2). (אתר 29)
1391/1854

⁵ הגרזן יוחס לקדם קראמי א' ע"י ח. חלאילה ולקדם קראמי ב' ע"י א. איילון. מקבילות לגרזן זה נמצאו בין היתר באתר "רעננה צפון" שבמפת הרצליה. ראה: גופנא ואיילון, 1998: 28-29.

מפת אתרי אל-עמריר
 קני"מ : 1: 3,000
 המיפוי נעשה בשנת 2003.

(א) אתר פרהיסטורי שנחשף ע"י מחצבת כורכר קטנה. במקום נחשפה שכבת אדמה כורכרית-חולית (שכבות דקות של חול וכורכר לסירוגין) אשר הכילה כלי צור אפי-פלאוליתיים באתרם. הכלים, בעלי פטינה לבנה אופיינית, נמצאו בעומק שבין 0.5 ל-1.5 מטרים מתחת לפני השטח. בשנת 1999 נהרס האתר.

(ב) על המורד מעל למחצבה: פזורת חרסים ביזנטיים על חולית.

(ג) כ-30 מ' צפונית לנקודה (ב), למרגלות מושב הזקנים "גני שרונים", שרידי מוקד ערבי-חרסים ואבני סיד בחתך דרך חולית בעומק 0.4 מטרים.

58. ח'רבת אל-עמריר (3). (אתר 28)

1393/1854

(א) על טרסה חולית במורד בריכת המים, פזורת קטנה של חרסים ביזנטיים ועותומאניים ("חרסי עזה"). במקום גם פזורת של כלי צור מועטים. בדצמבר 2003 נחשפו במקום בעקבות גירוד פני השטח ע"י כלים כבדים שרידי מוקדים ושברי קדרת בישול ביזנטית.

(ב) במעלה הגבעה חשופה שכבת כורכר וסימני חציבה בהיקף קטן, ככל הנראה קדומים.

59. ח'רבת אל-עמריר (4). (אתר 42)

1386/1853

בקרבת באר מים מודרנית ("שרון צפוני 4") מספר שרידים קדומים:

(א) פזורת אבני בנייה על מדרון הפונה מזרחה לכיוון שקע. חלק מהאבנים נראות כמו מצבות או חוליות עמוד.

(ב) אגם מים עונתי, ושרידי נחל קדום- תוואי שחוק וכהה אך בולט בנוף.

60. ח'רבת אל-עמריר (5). (אתר 33)

1389/1853

(א) שני אגמי מים עונתיים. מסביב לאגמי המים: עשרות תלוליות אבנים (חורבות מבנים?) מתקופה לא ברורה. האתר מכיל כמות ניכרת של אבני שדה אשר ניתנות לזיהוי בקלות אף בתצלומי האוויר של האתר. מסביב לתלוליות: ממצא אקראי של בזלות וקרמיקה ביזנטית.

(ב) בשטח אגמי המים העונתיים: שרידי גושי מבנים ערביים מאוחרים, שפע לבני טיט מכורות בטיח.

(ג) בחתך אדמה בצמוד לצידה המערבי של דרך חקלאית נחשפה בשנת 1999 שכבת כורכר אשר הכילה ריכוז של חלקי ברזל רבים ולולאת נחושת יחידה (חיזוק למעדר?). בראשית שנות האלפיים נסלל על המקום כביש הגישה החדש לאבן יהודה – "דרך רבין" (נ.צ. 13882/18532 בקירוב).

61. ח'רבת אל-עמריר (6). (אתר 30)

1392/1853

(א) גבעת חמרה בולטת אשר עליה הוקם בית אריזה. על הגבעה בנויים שרידי בנין מאוחרים מלבני טיט. משלב זה, נחשפו בשנת 2000 בעומק של 0.3 מטרים, שרידי רצפת עפר כבושה ושרידי שלוש קירות מקבילים שהשתמרו עד כדי שני נדבכים מלבני טיט.

(ב) בחורף 2001 נכרה בצידה הצפוני-מערבי של הגבעה בור בעומק של 1.0-2.0 מטרים, אשר בין שפכיו נלקטו עשרות שברים של חרסים מהתקופה הביזנטית. הממצא כלל שברי קדרות-בישול ופיטסים, וכן מספר ידיות שלמות. בשפכי הבור נלקטו גם "חרסי עזה" עותומאניים: שתי פיות כד מים ('אבריק'), ושברי בסיסים של קנקנים.

(ג) בעמק שמדרום לגבעה ועד לאתר 66: עשרות בולבוסי צור גדולים במיוחד, ללא סימני עיבוד (משקלם הממוצע מעל קילו).

62. אבן יהודה (רח' ותיקים). (אתר 32)

1394/1853

אתרי אל-עמריר: מבט מצפון (2003). שים לב לשרידי הישוב הבולטים ברקע ככתמים לבנים.

אתר 58: שרידי מוקדים מתקופה לא ברורה וכלי צור שנחשפו ע"י פעולות פיתוח (2003).

- (א) בתוך שקע נמוך, אגם עונתי. אל האגם מתנקזת, ככל הנראה, תעלה חפורה באורך 40 מטרים מצפון. מסביב לאגם פזורת של חרסים ביזנטיים ועותומאניים ואבני בניה לא מסותתות. במקום אותרו שרידים אפשריים של שני מבנים לפחות אשר תקופתם אינה ברורה.
- (ב) ממזרח לאגם: שרידי בוסתנים מאוחרים (עצי תות).

63. ח'רבת אל-עמריר (7). (אתר 31)
1392/1852

שרידי ישוב נרחבים מהתקופה העותומאנית. שורת בתים הבנויים לאורך רחוב מרכזי שצירו מזרח-מערב. במקום תועדו 20 מבנים לפחות (לא נעשתה תוכנית מרכזית). ציר הרחוב מקביל לקו הברזים החוצה את האתר. במקום זה נערך ה"קרב על החריש הפוליטי", שציין את סוף הנוכחות הערבית באבן-יהודה עצמה (גרא, 1988: 28). במהלך סיור במקום נמצאו גרזן מהתקופה הניאוליתית הקדם-קראמית א', וכן שתי אבני קלע.

64. נבי ח'ורי
1401/1851
3 א.

בית באר ערבי דו-קומתי מראשית המאה ה-20 (שנות ה-20). הבניין היה בבעלות משפחת מנצור מטייבה ונקרא על שם אחד מבניה. בקומתו התחתונה הייתה באר גדולה ששימשה להשקיית שדות. בקומה השנייה היו שני חדרים ששימשו למגורים. קירות המבנה צופו באבן ירושלמית, תופעה נדירה המופיעה במספר מועט של בתי חווה בסביבה (באילנות למשל, אתר 4 בסקר מתקני המים). בשנת 1997 הוסב המבנה לגן אירועים תוך כדי השחתת מתארו.

ראה למשל: גרוסמן 1990: 270. מרום, 2004 (1): 21-22.

65. בית יהושע (מערב).
4 פ.

- (א) מתחם גדול של משוכות צבר בקרבת מחסום הרכבת הישן של בית יהושע. אורך המתחם 60 מ' ורוחבו 50. זהו מקום התיישבות ערבית קטנה בשם "מכסר סלים וא אל-הנדויה". האתר יושב על דרך ראשית שעברה מדרום לו (טירה- ח'רבת אל-גיזירה).
- (ב) צפונית לאתר- גרעין ההתיישבות המקורי של בית יהושע (1938).

66. ח'רבת אל-עמריר (8). (אתר 34)

- מכלול שרידים על גבי גבעה שולטת על סביבתה (נ.ג. 35), מצפון לאגם (אתר 69).
- (א) על ראש הגבעה שרידי מבנה גדול מהתקופה העותומאנית: אבני בנייה מסותתות וקיר גדול הגובל במבנה מצד מזרח ויוצר במקום טרסה שגובהה 1.0 מטרים. ככל הנראה המבנה העיקרי היה בנוי לבני טיט.
- (ב) ממזרח לקיר על אדמה חולית, אתר אפי-פלאוליתי: גלעינים, נתזים ומגרדים (139148/185066).

אתר זה, כמו כל מכלול האתרים הסמוך לו, לא מופיע במפת הסקר הבריטי משנת 1878 ואף לא במפת טירה מאוגוסט 1918. כשבאו הראשונים ליבש את האגם שמדרום לו הם מצאו רק גבעה מכוסה חוליות. בשל עובדה זאת ובשל שיוכו של האתר לערב אל-עמריר, יש לתארו ככל הנראה לפרק הזמן שבין 1840-1870.

67. ח'ור עבדאללה. (אתר 36)

Khor Abdallah (M)

שרידי כפר עתיק בתוך אדמת ביצות טובענית. הגישה למקום קשה ובעייתית לאורך רוב חודשי השנה. במשך מספר סיורים נלקטו באתר חרסים ביזנטיים ועותומאניים ("חרסי עזה") (139909/185152).

(א) ברחבי האתר פזורות מספר אבנים גדולות, הן מבזלת והן מגיר! (ולא מכורכר). באתר מצויה גם אבן שחיקה גדולה אשר אותרה מספר פעמים, אך גדילת צמחיה מקשה על הגישה אליה.

(ב) במערב ומרכז האתר נתגלו שרידי מבנים מלבנים העשויות טיט אדמדם צרוף (139900/185116). על אחדות מהלבנים שרדו טביעות מחצלת.

68. "זקס-מנגינות" (אבן יהודה). 7. פ 1387/1848

בית קברות ערבי צפונית לכביש דרורים-נתניה, בשטחי מתחם "זקס-מנגינות". בית הקברות מופיע לראשונה במפה משנת 1918 (טירה : 1: 40,000) והופעתו המאוחרת ביותר היא במפה משנת 1961 (אבן יהודה : 1: 20,000). לפי מספר עדויות, יתכן שבית הקברות שימש לקבורת חללים תורכיים מהקרוב על הפולג ב-19 בספטמבר 1918. ניסיונות שונים שנערכו במהלך שנות ה-90 המאוחרות וראשית שנות האלפיים לאתר את האתר נכשלו, בעקבות בניית תחנת דלק על גביו.

69. "חורשת בלום" (אבן יהודה). (אתר 35) 1393/1847

(א) מקווה מים גדול, אגם ("אל-באצה"), אשר שאב מימיו ממפלס המים הגבוה באזור. צפונית-מערבית לאגם, שפך נחל קדום. בראשית שנות ה-30 יובש האגם ע"י מתיישבי אבן יהודה.
(ב) במהלך סלילת "דרך רבין", נחשפו כ-150 מטרים מערבית לאגם מוקדים מאוחרים בעומק של 0.4 מטרים. ככל הנראה מדובר בנקודת חנייה ערבית מאוחרת.

מפת אגן הפולג המזרחי

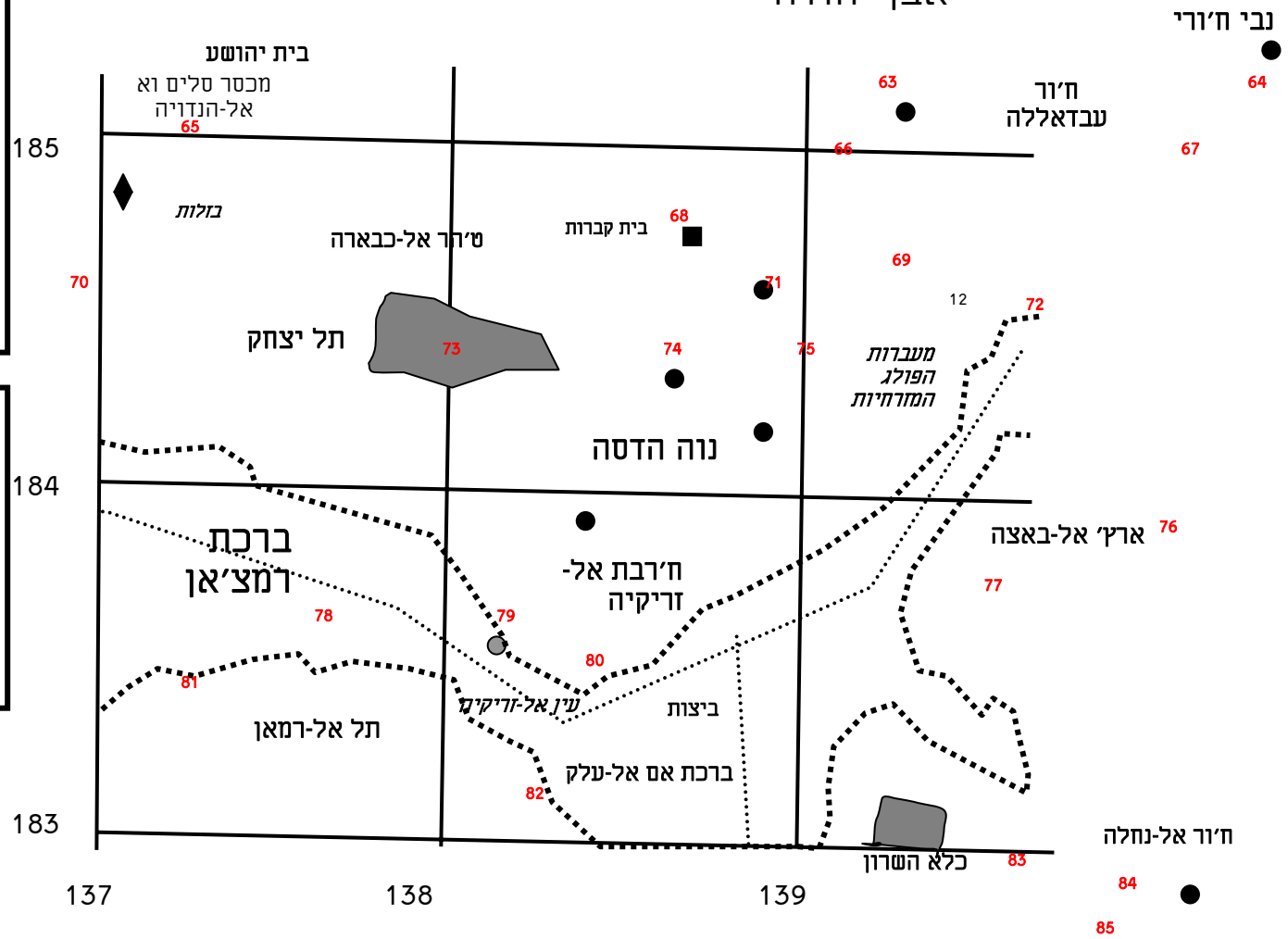
מקורות:

1. מיפוי מנדטורי ברכת רמצי'אן 1:20,000
 2. מיפוי וסקר רגלי 1:10,000
 3. תצלומי אוויר 1:5,000
- קנ"מ: 1:20,000. צפון המפה בראש הדף.

מקרא:

- שטח בנוי
- גבול טופוגראפי
- באר/מעיין
- תעלות הטיה מנדטוריות

אבן יהודה

לסיפור יבוש הביצה ראה: גרא, 1988 : 31-30. האגם מופיע לראשונה במפת טירה 1918 ולצידו מערך מכונות יריה תורכי-גרמני. הבריכה מופיעה עד מהדורת 1942 של מפת ברכת רמדאן (1:20,000), על אף שיובשה 10 קודם לכן.

70. בית יהושע (דרום).

1369/1846

מכלול שרידים בשדה דרומית למחסום הרכבת של בית יהושע:

(א) שדה ובו פזורת בזלות בשטח של 300X300 מ', חרסים מעטים מהתקופה הביזנטית וכן מספר "חרסי עזה" עותומאניים.

(ב) מערבית לשדה- מחשוף חמרה בקרבת מסילת הברזל ובו כלי צור אפי-פלאוליתיים כבאריים וניאוליתיים.

4 א.

71. תל-יצחק (צפון).

1389/1846

Raml esh-Sheikh Yusuf (M)

בית באר ערבי חד קומתי. צפונית לו- דרך טירה-ח'רבת אל-ג'זירה. במקום נמצאו כלי צור אפי-פלאוליתיים ו"חרסי עזה" עותומאניים.

ראה: מרום, 2004 (1): 22.

5 א.

72. צומת דרור.

1397/1846

על אדמת ביצה שחורה פזורת "חרסי עזה" עותומאניים. נקודת חצייה במקום הישפכו של נחל דרורים לביצות הפולג. במקום עברה במאה ה-19 הדרך מטירה לח'רבת אל-ג'זירה. בראשית שנות ה-30 היו באזור מקשאות אבטיחים נרחבות.

73. תל-יצחק (דרום).

10. פ

1380/1844

על גבעה במרכז קיבוץ תל-יצחק נסקר בשנות ה-70 מכלול מהתקופה הביזנטית ובו בורות, בריכות, תעלות, ופסיפסים. בשנת 1998 נעשה ניסיון לא מוצלח לאתר את האתר. סיורים נוספים בתחומי הקיבוץ מצאו רק "חרסי עזה" עותומאניים.

ראה: רול ואיילון, 1989: 155.

74. נווה הדסה (צפון).

6. א

1387/1844

Raml esh-Sheikh Yusuf (M)

מחשוף גדול של כלי צור ונתזים על ראש גבעה (נ.ג. 45) ומדרונותיה הצפוני והמזרחי בשטח של 5 דונמים (138741/184371). במקום נמצאו כלי צור אפי-פלאוליתיים: מרצעים, מגרדים, נקרים, חודי לבלואה ומיקרוליטיים; מהתקופה הניאוליתית: להבי מגל.

75. נווה הדסה (מזרח).

7. א

1390/1844

Raml esh-Sheikh Yusuf (M)

פזורת כלי צור, חרסים ובזלות על ראש גבעה הצופה על מעבר ארץ אל-באצה (139037/184310). באדמת האתר נחשפו שרידי מוקדים. במקום פזורת קטנה של נתזים ומיקרוליטיים מהתקופה האפי-פלאוליתית. כמו כן נמצאו חרסים מהתקופה הרומית-המאוחרת ומהתקופה העותומאנית; ומטבע רומי מאוחר של קונסטנטינוס ה-I (324-337 לספירה).

76. ארץ' אל-באצה (מזרח).

8. א

1399/1839

(א) שרידי כפר ערבי מראשית המאה ה-20 של השבט ערב אל-עמריר, שיחי צבר וחורבות מבנים. בחתך דרך חקלאית, ליד מפעל תעשייתי, ובשדה הסמוך לה: קירות מאבני כורכר וביניהן חומר מילוט מחמרה, נזאז חצץ וקש (139921/184252). החורבות במקום מופו ואותרו שרידיהם של-5 מבנים לפחות. בין היתר נסקרו רצפות מכורכר כתוש, מספר מוקדים אשר באחד מהם הצטברות של 0.4 מטרים של אפר ושברי קנקן-מים ערבי (139916/184216). בכל שטח האתר ובחתך: "חרסי עזה" רבים ובזלות.

(ב) צפונית לכפר: באר מדופנת באבני שדה ושכבת טיח בקוטר מטר אחד (140161/184518).

ראה: גרא 1988: 163, 166 (הזכרת האתר).

77. ארץ' אל-באצה (מערב).

9. א

1396/1838

'Ayun el-Bassa (S); Ard el-Basseh (M)

שרידי עוזבה ערבית מאוחרת (מסוף המאה ה-19) שיושבה ע"י בדואים משבט ערב אל-עמריר וממקומות נוספים על בסיס עונתי לצורך עיבוד שדות בפולג: שיחי צבר, פזורת אבני בנייה, אבנים שרופות (מאש מוקדים), בזלות וכלי צור בשני מחשופים. במקום נמצאו חרסים מאוחרים ('חרסי עזה'): פיות כדי מים, ידיות ובסיסי כדים. מהתקופה האפי-פלאוליתית: נתזים, מגרדים ומיקרוליטיים באדמת חמרה.

ראה: מרום, 2004 (1): 24-25.

78. ביצות הפולג.

1376/1836

Birkat Ramadan (S); Waqf Khalil er-Rahman (M)

ארץ' אל-באצה מזרח (אתר 76): שרידי מוקד

ארץ' אל-באצה מזרח (אתר 76): רצפת כורכר

ארץ' אל-באצה מזרח (אתר 76): קיר בחתך הכביש, בהמשך נחשף ע"י בליה גם בשדה הסמוך

על אדמת כבול בשטחי ביצות הפולג לשעבר, פזורת חרסים מתקופת שונות: הברונזה התיכונה II א', התקופה הרומית-ביזנטית, האסלאמית הקדומה (?), והעותומאנית (רוב הממצא) בשטח של כמאה וחמישים דונם לרגלי תל א-רמאן (אתר 81) ומזרחה עד לח'רבת אל-זריקיה (אתר 80). חרסים מתקופות אלו נתגלו גם בחתך תעלת הפולג עצמה. יכול להיות שחרסים אלו קשורים בנקודת החציה שהתקיימה במקום בתקופות קודמות.

פ. 16.

79. עין אל-זריקיה.

1381/1836

Ein ez-Zerkiye (S); Ein ez-Zuriqiya (M)

(א) מעיין קטן על גבול הביצה הקדומה, הנובע מתוך שכבת כורכר. המעיין והאזור שסביבו נהרסו במהלך עבודות חציבה, אשר הביאה להיווצרות אגם מי-תהום במקום.

(ב) דרומית לעין אל-זריקיה, מעברה מורמת במיצר של ביצות הפולג ("Zerkiye Crossing").

פ. 15.

80. ח'רבת אל-זריקיה.

1384/1836

Khirbet ez-Zerkiye (S); Khirbet ez-Zuraiqiya (M)

חורבה גדולה, על גבולן הצפוני של ביצות הפולג לשעבר. בסמוך לאתר נמצא מעיין (אתר 79) ומעברה גדולה. המעברה הייתה האמצעית במעברות הפולג (לצד עיון אל-באצה ותל פולג) ובה עבר ציר תחבורה עיקרי, שהמשיך צפון-מזרחה לכיוון נבי חורי ואל-מע'איר (בית ליד)⁶.

⁶ על סמך גיליון טירה 1:40,000, אוגוסט 1918.

החורבה ממוקמת על גבעת כורכר מצפון לנחל פולג. לחורבה צורה טרפזית שצירה הראשי מזרח- מערב. בחורבה נלקטו בסקר חרסים מהתקופה הפרסית, הרומית-ביזנטית, האסלאמית הקדומה (?). והעותומאנית. על פני השטח נמצאו מספר אבני כורכר גדולות, שאולי היוו חלק מבנייה קדומה.

ראה: רול ואיילון, 1989: 119. מרום, 2004 (1): 26-27.

81. תל אל-רמאן (שמורת תל-יצחק). פ. 14.

1372/1834

Tell er-Rumman (M)

(א) בוסתן ערבי בן 4 דונמים (80X50 מטרים) בתחומי שמורת תל-יצחק. הבוסתן היה שייך לאחד הכפרים השכנים, אולי ח'רבת אל-גיזירה או ח'רבת זבבדה. הבוסתן ננטש במלחמת העצמאות אך המשיך לשמש את חקלאי תל-יצחק עד לשנות ה-70. בסמוך לבוסתן, מצפון וממערב זו, שרידי חורשת אלונים קטנה. בתחומי הבוסתן: "חרסי עזה" מאוחרים.

(ב) 100 מטרים דרומית לבוסתן שרידים של מוצב תורכי-גרמני ממלחמת העולם הראשונה. מחפורות רדודות בכורכר מסמנות את קווי הביצורים, דבר אשר לא שרד במקומות אחרים באזור. בין המחפורות: שרידים של קבר ארגז (?). חפור ומדופן בלוחות אבן וחרסים מעטים מהתקופה הביזנטית ומהתקופה האסלאמית הקדומה.

82. תל אל-זריקיה. פ. 15.

1382/1833

Dabbat el-Mughar (M)

תל ומעברה על גבולן הדרומי של ביצות הפולג לשעבר. מצפון לתל נמצא מעיין (אתר 79) בסמוך לאתר נמצא מעיין (אתר 79) ומעברה גדולה. תל קטן ששטחו 4 דונם על הגדה הדרומית של נחל

פולג. גובה התל כ-8 מ' בקירוב מעל סביבתו. בתל התקיימה מצודה קטנה בתקופת הברונזה התיכונה II א'. במקום נערכו חפירות ע"י א. אילון ור. גופנא בין השנים 9-1978 כחלק מסקר דרום השרון שערכו באותה התקופה. בחפירות נתגלתה מצודה מוקפת חומה ובה מבנים מעטים. על פני השטח באתר: אבני שחיקה, ושברי חרסים.

בתל נתגלו גם ממצאים מועטים מתקופת הברונזה המאוחרת ומהתקופה הפרסית (?), ממצאים שאולי מעידים על התיישבות כזו או אחרת באתר.

במהלך התקופה העותומאנית הוקם במקום ישוב קטן על בסיס עונתי.

ראה למשל: Gophna & Ayalon, 1982.

83. כלא השרון. 1394/1830
10. א.

על המורדות הצפוני והמזרחי של גבעת בית הכלא-פזורת כלי צור וחרסים. במקום נמצאו כלי צור מהתקופה האפי-פלאוליתית הכבארית ו"חרסי עזה" עותומאניים-רצנטיים.

84. ח'ור אל-נחלה (מזרח). 1397/1829
11. א.

Khor en-Nahla (M)

- (א) בית באר ערבי קטן (5X5 מטרים) ובוסתן קטן הסמוך לו בשולי פרדסים. בתוך המבנה – באר ובסיס למנוע הדיזל אשר הפעיל את המשאבה.
- (ב) דרומית לבית-גבעה ועליה שיחי צבר.

במקום נמצאו "חרסי עזה" רצנטיים.

ראה: מרום, 2004 (1): 28.

ארץ אל-באצה והעורף הישובי שלה

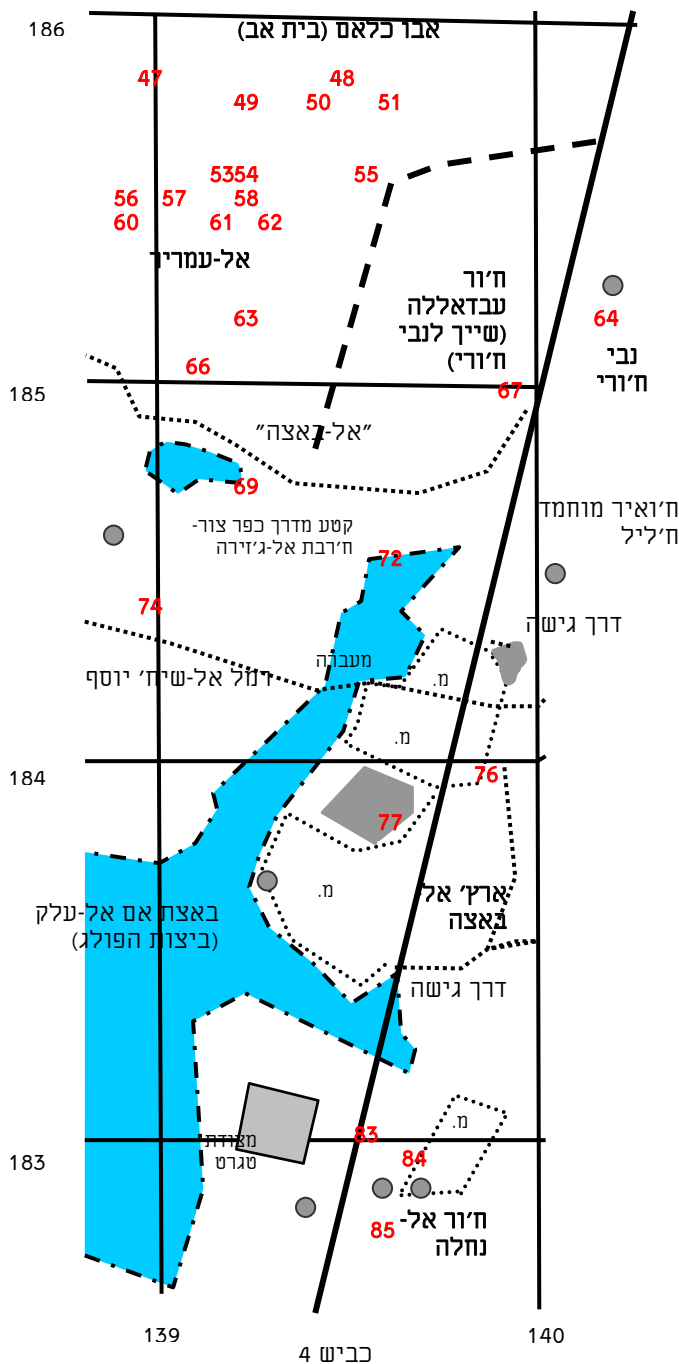
בשלהי התקופה העות'מאנית וראשית המנדט

מיקום האתרים הוא מקורב (עד ל-100 מ')

מפה בקנ"מ 1:20,000

מקרא:

- מ. שטחים חקלאיים מעובדים או מטעים
- באר מים או בויארה
- שטחי מים עומדים (ביצות וכדומה)
- דרך
- גבול שטחים מעובדים
- אזור בנוי

Khor en-Nahla (M)

במורדותיה הצפוניים של גבעה, בשולי קער הפולג, שרידי התיישבות קדומה. פזורת חרסים וכלי צור בשטח מעובד. במקום נמצאו חרסים מהתקופה הרומית, התקופה הביזנטית והתקופה העותומאנית. כן נלקטו שברי זכוכית מעוטרת- בסיס גביע זכוכית מהתקופה הרומית. במערב האתר: ממצא כלי צור אפי-פלאוליתיים.

שער שלישי – תולדות האזור
בעת העתיקה

תולדות האזור בתקופות הפרהיסטוריות:

התקופה האפי-פלאוליתית: התקופה הקדומה ביותר ששרידיה חשופים על פני השטח באזור אבן יהודה היא התקופה האפי-פלאוליתית (18,000 – 8,500 לפנה"ס). שרידים מתקופות קדומות יותר נחשפו בעבודות חציבה בנתניה (אם חי'אלד) ובמחצבת יקום¹. בשטח הסקר נתגלו כ-44 אתרים מתקופה זו. האתרים מייצגים את כל שלביה העיקריים של תקופה ארוכה זו: כבארי (-18,000, 12,500 לפנה"ס), כבארי גיאומטרי (10,500-12,500 לפנה"ס) ונטופי (8,200-10,500 לפנה"ס). מאידך, דלות הממצא ברוב האתרים מקשה על דיון מפורט במשמעות דפוסי ההתיישבות בתקופה זו.

האתרים שנסקרו מרוכזים ברובם המוחלט באזורי גבעות החמרה, ורק מיעוטם נמצא בשולי העמקים התוחמים את אזור הסקר מ-3 צדדיו. רוב האתרים הם תחנות קטנות, כנראה על בסיס עונתי, אבל חלקם אתרים גדולים ששטחם מספר דונמים. רוב אתרי התקופה (37) מרוכזים צפונית לכביש שבין צומת דרור לצומת אביר: רק 7 מהאתרים נסקרו בשטחים הסמוכים לפולג.

ניתן להבחין במספר מכלולי אתרים הפזורים לרוב סביב אתר מרכזי, לצד כמה אתרים שאינם קשורים באתרים אחרים. להלן השחזור המוצע:

מערכי אתרים אפי-פלאוליתיים באבן יהודה:

אזור	אתר מרכזי ומספרו	אתרים מסונפים:
גבעות אם עליקה	אתר 9: קידוח מקורות "הדסים 6" (1)	1, 2, 4, 6, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 15.
הדסים	אתר 32: צומת הדסים (מערב)	26, 33
באר גנים	אתר 41: באר גנים (מערב)	40, 42
עמריר	אתר 53-54: אבן יהודה (רח' האגמון)	47, 48, 49, 50, 55, 57, 58, 61
תל-יצחק	אתר 74: נווה הדסה (צפון)	71, 75

¹ רונן ולמדן, 1990: 151.

אתרים בודדים :	35, 36, 38, 45, 51, 52, 77, 83,
	85

ככלל, האתרים המרכזיים גדולים עד פי 5 ויותר מהאתרים הקטנים אשר סביבם. אתרים אלו מכילים ממצא רב-תקופתי, רב-שלבי ובכמות רבה מאוד; הממצא מופיע בשיכוב גם בתוך הקרקע ולעיתים לעומק של מספר מטרים. אתרים אלו יושבים על ראשי הגבעות בסמוך לקו פרשת המים החוצה את אזור הגבעות (הוא למעשה, רכס הכורכר השלישי). לרוב, אתרים קטנים דומים במכלול הליתי שלהם לאתרים המרכזיים שבקרבתם.

בני התקופה העדיפו לדור על ראשי גבעות ובשוליהן, לרוב בקרבה יחסית לאזור פורה ועשיר במים. מאידך, הם נמנעו מלשבת בעמקים עצמם, כנראה מסיבות בריאותיות. התמונה הישובית העולה מן הסקר מצביעה על כך שאזורי העמקים לא היו מיושבים בתקופה זו – כך למשל בעמק חנון גופא לא נסקר ולו אתר אחד. גם אזור הפולג דל בממצאים לעומת אזור הגבעות, כאמור. תמונה דומה עולה גם ביחס לתפזורת האתרים במפת הרצליה הסמוכה לאזור אבן יהודה מדרום².

הממצא הליתי מהתקופה האפי-פלאוליתית מורכב בעיקרו ממגרדים, מקרצפים ומרצעים ובמספרים פחותים יותר גם מנקרים וחודי לבלואה. בנוסף לכמויות גדולות של פסולת עבודה – גלעינים, נתזים וחלוקי צור לא מעובדים, נמצא מספר מועט של מיקרוליתים (הן גיאומטריים והן לא גיאומטריים). חלקם היחסי של המיקרוליתים באתרי התקופה אינו עולה לרוב על 10%, ובחלק גדול מהאתרים הוא נמוך עד כדי העדרם המוחלט.

נוסף על הממצאים הליתיים, מאספי כלי הצור, נחשפו בחלק מהאתרים שרידי מוקדים. בחלק מן המקרים מוקדים אלו נמצאו בעומק של מספר מטרים מתחת לפני השטח בני זמננו קודם הפיתוח. בכמה אתרים התפרסו המוקדים על שטח של עשרות מטרים רבועים ואף למעלה מכך. בין האתרים שנחשפו בהם מוקדים מתקופה זו נזכיר את 40, 45 ו-53.

² גופנא ואילון, 1998: 60.

אתרי התקופה האפי-פלאותיתית באבן יהודה משקפים חברה של נוודים-לקטים שנדדה במישור החוף על בסיס עונתי³. חברה זו נסמכה על עושר האזור בבעלי חיים, צמחיה ומים באותה התקופה, תוצר של שינויים אקלימיים וגיאולוגיים בעידן הקרח. גודל האתרים ושטחם מלמדים אותנו על מקומות החניה המועדפים על הקבוצות – מקומות בהם שהו בתדירות יותר גבוהה. הדבר גם משקף את הפוטנציאל ההתיישבותי של האזור בימים ההם. מבחינה טיפולוגית, הרי שממצאי התקופה באבן יהודה, בחלק מהאתרים לפחות (למשל 35 ו-52), מקבילים לממצאים באתרי שפך הפולג⁴. ברם, בעיות כרונולוגיות וטיפולוגיות בתוך ממצא זה מונעות מאיתנו להפיק את מירב הפירות מן ההקבלה שביניהם⁵.

בכמה מהאתרים הגדולים של התקופה באבן יהודה אנו מוצאים ממצאים **מהתרבות הנטופית**: פרק הזמן שבין התרבות הכבארית הגיאומטרית לבין תרבויות התקופה הניאוליתית הקדם קראמית א'. שתי דוגמאות לכך ניתן למצוא באתר 35 ובאתר 52. באתר 35 נמצא להב מגל וכן מגרדים מהתרבות הנטופית⁶. כמו כן נמצאו באתר מגרדים מהתקופה הניאוליתית הקדם-קראמית מצור לבן. סוג הצור, התקופה ומכלול הכלים יוצר זיקה אל אתרי הפולג⁷. אתר נוסף ובו פריטים בודדים מתקופה זו הוא אתר 46 (להב מגל). באתר אחר, אתר 52 נתגלו מגרדים ניאוליתיים קדם קראמיים מאותו הטיפוס שנתגלה בפולג ובאתר 35, וחשוב מכך ראש חץ עשוי מצור סגול – דבר שיש לו מקבילה מדויקת באתרי הפולג⁸.

אתרי הפולג והבעייתיות הקשורה בהם:

באתרי הפולג יוחס הממצא לאתר רב-תקופתי עם שלב ח'יאמי (8000-8500 לפנה"ס לערך) בין התקופה הנטופית לתקופה הניאוליתית הקדם קראמית א'. ככלל, אותן הבעיות המאפיינות את מאסף הפולג – בעיות בכרונולוגיה בין שלבים בממצא כתוצאה מריבוד שהופרע ע"י פיתוח – מאפיינות את אבן יהודה ואתריה. אין דרך ברורה להפריד את המכלולים התקופתיים השונים

³ רונן ולמדן, 1990: 151-155.

⁴ Mozel, 1978; Barkai, 1995; Gopher, 1998

⁵ Gopher, 1998: 97-100.

⁶ לפי זיהויו של ח. חלאילה במהלך סיור במקום.

⁷ באתרי הפולג נמצא אחוז גבוה של מגרדים מצור לבן ומיקרוליטים, לצד מיעוט גרזנים. למגרדים הקבלות מדויקות:

Gopher, 1998: 89- No. 4-8.

⁸ Mozel, 1978: 154-155 (no. 7) – מתארכת אותם לנק"ק ב'. גם גופר מזכיר צור מסוג זה באתרי הפולג אותם חקר:

Gopher, 1998: 86.

⁹ Gopher, 1998: 99-100.

המצויים באתר. לכל הפחות ניתן לקבוע את המצאותה של תקופה מסוימת באתר ע"ס פריטים אינדיקטיביים לכל תקופה. דוגמא אחת לבעייתיות זו היא בעובדה שברוב אתרי אבן יהודה אחוז המיקרוליטים נמוך מזה שבאתרי הפולג (שם הוא מגיע ל-60% מהמצא). דוגמא שניה לבעייתיות היא בעובדה שבמאסף הפולג חסרים כמעט לגמרי הגרזנים – אשר נמצאים באבן יהודה ובסביבתה. הגרזנים מאפיינים את התקופה הניאוליתית הקדם-קראמית באזור הגבעות של השרון וכך גם במפת הרצליה הקרובה לאזורינו¹⁰. סביר להניח שאזור אבן יהודה ישב על גבול קבוצות אלו והושפע משתייהן בתקופות שונות, ובאופנים שונים אותם אין ביכולתנו לקבוע במדויק.

לסיכום: ראינו אפוא שבתקופה האפי-פלאוליתית שימש אזור אבן יהודה כאזור נדודים לקבוצות של ציידים-לקטים. רוב אתרי התקופה שייכים לתרבות הכבארית (12,500-18,000 לפנה"ס) ובחלק מהם התקיימה נוכחות מסוימת גם בתקופה הנטופית ובראשית התקופה הניאוליתית הקדם קראמית א'. אתרים אלו מקבילים בחלקם לאתרים בני התקופה שנתגלו בשפך הפולג. בעיות כרונולוגיות באתרי שני האזורים מונעות מאיתנו את האפשרות להגיע לקביעות נחרצות ועדיין רב הנסתר על הגלוי.

התקופה הניאוליתית: בדומה לאתרי התקופה האפי-פלאוליתית, אתרי התקופה הניאוליתית (8,200 – 3,500 לפנה"ס) הם אתרים קטורים (תחת כיפת השמים). אלו הם מגורים עונתיים של חבורות ציידים-לקטים ליד מקווי מים – בעיקר מהסוג המוכר לנו כיום כ"שולוליות חורף". חלק מהאתרים עדיין ממוקם על ראשי הגבעות ששימשו כנקודות תצפית. לרוב היו אתרים אלו כבר מיושבים בתקופה האפי-פלאוליתית הקודמת.

התקופה הניאוליתית היא התקופה בה החל ביות בעלי החיים והמעבר לחקלאות במלוא היקפם. ניצנים לתהליכים אלו רואים כבר בתרבות הנטופית. בנוסף לכך החלו בתקופה זו לגור בישובים גדולים, לעיתים בשטח של מאות דונמים. דבר זה לא בא לביטוי, ככל הנראה, באזור השרון אשר היה בשוליים של התפתחויות אלו¹¹. אזור השרון היה נחלתם של קבוצות נוודיות של ציידים-לקטים ביערות האלון ובביצות שבאזור הגבעות, ושל קבוצות נוודיות שבסיס פרנסתן דיג וחקלאות דלה באזורי החוף.

¹⁰ ראה לדוגמא אתר 2 [בצרה] (גופנא ואיילון, 1998: 17) ואתר 42 [צומת רעננה] (שם, 28-29).
¹¹ Gopher, 1998: 100

במהלך הסקר נתגלו כ-10 אתרים, אשר מייצגים ככל הנראה את כל שלבי התקופה העיקריים. 9 מן האתרים הם מן השלב הקדם קראמי (8,200 – 5,500 לפנה"ס), בעוד אתר נוסף – אתר 28 – משתייך על פי ממצאיו לתרבות הירמוכית מן השלב הקראמי (4,500 – 3,500 לפנה"ס). רובם של אתרי התקופה (5) נמצאים בגוש הגבעות שבין אזור הדסים לעמק הפולג, ובעיקר בדרומו. 2 אתרים נתגלו בעמק חנון ומספר זהה גם בגבעות תל-יצחק שמצפון לעמק הפולג. האתרים זוהו על-סמך עלי צור אינדיקטיביים: ראשי חיצים וגרזנים. כלים אלו מאפשרים גם לדון בתתי התקופות של התקופה הניאוליתית, כפי שנראה להלן. לעומת זאת, הדמיון הרב בין מגרדי התקופה האפי-פלאוליתית למגרדים הניאוליתיים מנע את השימוש בהם כאינדיקטור תקופתי¹².

כאמור, חלק מן האתרים מן השלב הקדם קראמי ממשיכים ככל הנראה אתרים מן השלב האחרון של התקופה הנטופית. ברוב האתרים שנסקרו נמצא ממצא אינדיקטיבי לשלב הקדם קראמי א' (8,200 – 7,200 לפנה"ס). כפי שצוין קודם, אחד מאתרים אלו - אתר 52 - הוא ככל הנראה בן זמנם של אתרי הפולג הניאוליתיים. פתרון הבעיות הכרונולוגיות הקשורות באתרים אלו ישפוך אור על כרונולוגיית האתרים באבן יהודה על מרכיבי מכלוליהם.

בנוסף על האתרים מהשלב הקדם קראמי א', ישנו באבן יהודה גם אתר בודד שניתן לשייך בבטחון לשלב הקדם קראמי ב' (7,200 – 5,500 לפנה"ס). בניגוד למצב באבן יהודה, אתרי השלב הקדם קראמי ב' מרובים במיוחד במפת הרצליה המשמשת אותנו לצורכי השוואה בשל קרבתה הגיאוגרפית והתפלגות אתרים דומה להתפלגות באזורנו¹³. כיום ישנה נטייה להקדים את האתרים שיוחסו לשלב הקדם קראמי ב' לשלב הקדם-קראמי א'. מחלוקת תיארוך זאת משתקפת יפה בחילוקי הדעות אודות גרזן אחד שנתגלה באתר 55 - "אתר המכתשת" בבית ספר בכר - גרזן זה תוארך ע"י אחד מסוקרי מפת הרצליה לשלב ב' בעוד מספר שנים מאוחר יותר שויך לשלב א' בידי ח. חלאילה מרשות העתיקות. מן הראוי לציין שמדובר באותו טיפוס גרזן האופייני לאתרי

¹² להדגמת הבעייתיות שבהבחנה בין סוגי המגרדים ראה: כלים 9-4 אצל Gopher, 1998: 89 (ניאולית) לעומת כלים 6, 8, 10 ו-11 אצל Barkai, 1995: 71 (אפי-פלאולית). סוגי מגרדים אלו מאפיינים את אתרי אבן יהודה בני התקופה.
¹³ א. איילון, מידע בע"פ (2008).

הרצליה¹⁴. לעת עתה יש להתייחס לתיארוך המלא והודאי של אתרי הניאולית הקדם קראמי באבן יהודה ובסביבתה כסוגיה פתוחה.

סיכום: אתרי התקופה הניאוליתית הקדם-קראמית באבן יהודה

אגן הפולג		גבעות אבן יהודה					עמק חנון			
נווה הדסה	בית יהושע	זרבו	ח'רבת אל-עמוריר	בכר דרום	בכר מערב	בית יהושע	רח' הסביון	צומת הדסים	שכונת עמליה	שם האתר
74	70	63	55	54	52	35	32	7		מס' האתר
+	+	+	+	+	+	+	+			אפי' כבארי
					?	+				אפי' נטופי
?	?	+	+	?	+	?	+	+		ק"ק א'
?	?			?	+	?				ק"ק ב'
		+	+		+		+	+		גרזנים
				+	+		+			ראשי חצים
? מסמל אי-יכולת לקבוע שלב בודאות סבירה.										

מן השלב הקראמי של התקופה הניאוליתית נתגלה אתר קטן בתחומי הכפר הדסים (אתר 28). במקום זה נמצאה פזורת קטנה של מגרדים, נתזי אובסידיאן, ולהב מגל האופייני לתרבות הירמוכית¹⁵ (4,000 – 4,500 לפנה"ס). תרבות זו מפורסמת כתרבות הראשונה שייצרה כלי חרס, וכתרבות בעלת עולם פולחני עם סימבוליזם עשיר (צלמיות על חלוקי נחל ו"נשים שמנות"). התרבות נתגלתה לראשונה בשלהי המנדט הבריטי בבריכות הדגים של קיבוץ שער הגולן¹⁶. התרבות ידועה גם מאתרים במישור החוף (בתל אביב למשל), אך ככל הנראה אתר קטן זה מייצג

¹⁴ למשל גופנא ואיילון, 1998: 28-29.

¹⁵ ראה מקבילה מהפולג ב Mozel, 1978: 156 (מס' 4-5). אלה הם "bi-facial sickle-blades".

¹⁶ שטרן וצפרייר, 1992: 1547-1550.

רק חנייה עונתית לצורך עיבוד צמחיה ומזון בשדות הפוריים שבעמק חנון ובמרזבות הקרובות¹⁷.
ממצא האובסידיאן מצביע על קשרים מסחריים רחבים יותר בין אזורים במזרח התיכון¹⁸.

מן התקופה הכלקוליתית נמצא אתר קטן על חוליות בראש גבעה מערבית לאבן יהודה (אתר 46). במקום זה נתגלו ממצאים טיפוסיים לתקופה הכלקוליתית – להבי "משור", מגרד מניפה וחרוזים. קרוב לודאי שאתר קטן זה ייצג חנייה חד-פעמית של נוודים. אתרים מעטים נוספים מתקופה זו נתגלו גם מעט רחוק יותר מאבן יהודה, מחוץ לשטחי הסקר¹⁹.

סיכום: התקופות הפרהיסטוריות היוו תקופת שיא בנוכחות האנושית באזור. למעלה ממחצית האתרים הידועים בתחומי הסקר היו מאוכלסים בשלב כזה או אחר של התקופה האפי-פלאוליתית. גם בתקופה הניאוליתית היו באזור אתרים רבים יחסית, מספר שלא ייעבר בשנית עד לתקופה הביזנטית באלף הראשון לספירה. רוב האתרים הפרהיסטוריים היו ממוקמים באזורי הגבעות של אבן יהודה ועמק חנון. אתרים קטורים אלו היו מאוכלסים באוכלוסיה נודדת של נוודים-לקטים על בסיס עונתי. למרות הבעיות הרבות בכרונולוגיה של האתרים באבן יהודה ובכרונולוגיה לאתרים בני התקופה בפולג, ברור שכל השלבים העיקריים מיוצגים בממצא.

לאחר התקופה הכלקוליתית אזור הגבעות של אבן יהודה ועמק חנון לא היו מיושבים במשך אלפי שנים ומרכז הישוב עובר לעמק הפולג שם מתקיימת נוכחות התיישבותית קטנה בזיקה לתל-פולג לאורך רוב התקופות. אכלוס ברמה מסוימת נשמר גם לאורך החוף. שינוי משמעותי במערך הישובי באזור אבן יהודה ועמק חנון יתרחש רק בתקופה הרומית וביתר שאת בתקופה הביזנטית.

¹⁷ מסקנה דומה מציגה גם מוזל ביחס לפולג, ראה: Mozel, 1978: 157.

¹⁸ אובסידיאן הובא לאזור ארץ ישראל מאנטוליה.

¹⁹ א. איילון, מידע בע"פ.

תולדות האזור בתקופות ההיסטוריות:

למן התקופה הכלקוליתית ועד לתקופה ההלניסטית היה אזור גבעות אבן יהודה ועמק חנון נטוש כליל. בתקופות אלו התקיים ישוב דליל אך חוזר ושב בעמק הפולג בזיקה לאתרו המרכזי – הוא תל פולג שעל רכס הכורכר בסמוך לשפך הנחל אל הים. אתרים מעטים נוספים התקיימו לאורך החוף.

הסקירה המובאת להלן מסתמכת על ממצאי הסקר ועל חומרים שפורסמו בעבר על אתרים רלוונטיים במרחב. יצוין בפני הקורא שמספר אתרים בסביבות "אל-ג'זירה" (חצי האי שבין נחל הפולג לנחל אודים)¹ ושפך הפולג לא פורסמו. למרות זאת, נראה שאין בממצאי אתרים אלו בכדי לשנות באופן דרמטי את ההבנה הנוכחית לגבי תהליכי ההתיישבות בחבל ארץ זה.

בתקופת הברונזה הקדומה I (3,500 – 3,100 לפנה"ס), התקופה שבאה לאחר התקופה הכלקוליתית, התקיימו מספר אתרי חנייה ארעיים באזורינו לאורך מצוק החוף, דרומית לפולג ובסמוך לשפכו. **בתקופת הברונזה הביניימית** (2,300 – 2,000 לפנה"ס) הוקם בתל פולג ישוב קטן ובתל עשיר הסמוך לו הוקם מקדש קטור עם מצבות¹.

בתקופת הברונזה התיכונה II א' (1750-2000 לפנה"ס) הוקם באתר יישוב מבוצר בשטח של 12 דונמים. בתקופה זו האתר היה מוקף בסוללת כורכר ובחומת לבנים חזקה בעובי של 5 מטרים. בחפירות נתגלו שרידיו של מגדל גדול בעובי של 8.5 מטרים. נראה שבתקופה זו נחפר בצפון התל חפיר, אשר הורחב בתקופה הרומית לשם תיעול מים עודפים מאגן הפולג.

בתקופה זו הוקמה מצודה קטנה בת 4 דונמים גם בתל אל-זריקה (אתר 82). המצודה הייתה מוקפת חומת לבנים ברוחב של 3 מטרים אשר נבנתה על גבי מסד אבן. בשטח התחום על ידי החומה נתגלו שרידי מבנים ומתקנים שונים, אך נראה שרוב שטח האתר לא היה בנוי².

¹ תל פולג: נ"צ 1350.1849; תל עשיר (תל אל-עשיר): נ"צ 1347.1856. חלקו של חיבור זה ביחס לאתרי הפולג מתבסס בחלקו על הערך "פולג, נחל" מאת ר. גופנא באנציקלופדיה החדשה לחפירות א"י. ראה: שטרן וצפריר, 1992: 1308-1310.

² לדו"ח על חפירות האתר ראה: Gophna & Ayalon, 1982

שני המבצרים בתל פולג ובתל אל-זריקה התקיימו רק פרק זמן קצר, ולפי חופרם ר. גופנא הם היו מיושבים רק במשך "דור או שניים"³. הם היו, ככל הנראה, חלק ממערך הגנה של "עיר ממלכה" כנענית שמרכזה היה באפק⁴. בתקופת הברונזה המאוחרת II (1,250 – 1,150 לפנה"ס) התקיימו בתל פולג ובתל אל-זריקה ישובי פרזות כפי שמצביעים חרסים שנתגלו במקום.

המערך הישובי באגן הפולג: מדגם אתרים מייצג

אגן הפולג המזרחי (אזור הביצות)			אגן הפולג המערבי (אתרי השפך)			
אתר 78	ח'רבת אל-זריקה	תל אל-זריקה	חורבת חילפים	תל-עשיר	תל-פולג	
				+	+	ב. בינימית ⁵
+		+		+	+	ב"ת
		+		?	+	ב"מ
					+	ברזל
?	+	+	+	+	+	פרסית
				?	+	הלניסטית
			+		+	רומית
+	+		+	+	+	ביזנטית
+	+		+	+		אס. קדומה
						צלבנית
			+			ממלוכית
+	+	+	+	+	+	עותומאנית

³ גופנא, 1982: 96.

⁴ שם, 97. ראה גם: כוכבי, 1989: 54-57.

⁵ התקופות נתונות באופן כללי ללא פירוט תתי-תקופות, דיון מפורט יותר עד כמה שניתן יערך בהמשך. את רוב אתרי הסקר לא ניתן היה לשייך לשלב מדויק בשל ממצאים מעטים או העדר פרסום תוצאות הפירה. חשוב להבהיר לקורא שרק שלבים בודדים מכל תקופה מיוצגים בממצא (בעיקר לגבי התקופות הקדומות יותר).

⁶ ר. גופנא מדווח על ממצא חרסים מעטים. ראה: גופנא, 1982: 99 (הערה 2).

⁷ יתכן שחרס או שניים מתקופה זו אותרו במאסף זה, אך בשל אי הודאות לא הוזכר הדבר בתיאור האתרים ובדיון התקופתי.

⁸ רול ואיילון, 1989: 124.

בתקופת הברזל II א' (900-700 לפנה"ס) התקיים בתל פולג יישוב פרזות גדול שכיסה את מרבית שטח האתר. מיישוב זה נתגלו בחפירות רק מספר קירות אבן ובורות חפורים (וזאת כתוצאה מהרס האתר ע"י מחצבה). יישוב דומה התקיים באתר גם בתקופה הפרסית.⁹

בתקופה הפרסית (532-538 לפנה"ס) היה אזור השרון תחת מנהל צידוני. הצידונים ופניקים אחרים הקימו תחנות ימיות לאורך החופים בתילים כמו תל מיכל¹⁰. בעמק הפולג היה מערך של "עיר ובנותיה", שמייצג לדעת רול ואיילון, התפתחות ישובית בעלת אופי מקומי. קבוצת אתרים צפופה התרכזה בשפך הפולג וביניהם תל פולג, תל עשיר וחורבת חילפים (ח' ה'לפתיה). בתל פולג נמצאו שרידי ישוב גדול ופרוז בעל מבנה ציבורי בצפון הישוב¹¹. הישוב בתל פולג קשור כנראה לדרך שעברה לאורך החוף וחצתה את הפולג במקום זה. במזרחו של עמק הפולג אנו מוצאים סימני ישוב וחרסים בסביבות עין אל-זריקיה – על הגבעה הסמוכה לו מצפון (אתר 80) ובשטח המצודה מתקופת הברונזה II א' מעברן השני של ביצות הפולג (אתר 82).

התקופה ההלניסטית:

בתקופה ההלניסטית (37-332 לפנה"ס) חלה ירידה בהתיישבות בעמק ומרבית החוות שהוקמו בתקופה הפרסית ניטשות. בתל פולג התקיים ישוב קטן ובתל עשיר הסמוך לו נמצאו חרסים¹². השינוי החברתי-תרבותי שליווה את המעבר לשלטון הלני הביא לסופו של המערך ההתיישבותי הקודם.

החל מהתקופה ההלניסטית אנו עדים לצמיחתו של מערך ישובי חדש באזור, אחד שהקשריו רחבים יותר. את מערך ה"עיר ובנותיה" שמרכזו בתל פולג מחליף עתה מערך חדש שמרכזו באפולוניה, עיר החוף הראשית בדרום השרון, אשר אזור הפולג שימש כקצה הצפוני של ה'הינטר-לנדי' (העורף הישובי) שלה. לאחר מאות שנים בהן היה אזור הגבעות נטוש, אנו מוצאים סימנים לנוכחות אדם בהיקף מצומצם. כך למשל נסקר אתר בודד המשתיך לתקופה זו – אתר 52. תמונה

⁹ גופנא, 1982: 97-98.

¹⁰ רול ואיילון, 1989: 122.

¹¹ שם, 119.

¹² שם, 124. בסקר איילון לא אותרו חרסים בני התקופה. הפנייה גם בהערה 9.

דומה נראית גם באזור צפונית לאבן יהודה – בעמק חפר התרחשה פריחה ישובית בעמקי הנחלים ובגבעות החמרה הוקם ישוב בכפר יונה¹³.

בהקשר זה יש לציין שהסיווג הכוללני והגס של אתרים לתקופות רחבות, כפי שבא לביטוי בסקר אבן יהודה בהעדר מכלולים קראמיים עשירים מספיק ובהעדר מידע אודות אתרים הנשאב מחפירות, אינו מאפשר לדון בניואנסים הדקים של תהליכי ההתיישבות באזור. לכן, לצורך שחזור המערך הישובי באזור הפולג בתקוות הרומית, הביזנטית והאסלאמית הקדומה ניעזר במסקנות "סקר דרום השרון"¹⁴ ונבחן את התאמתן לתמונה העולה מסקרנו זה. מחקרם של רול ואיילון מתבסס על ממצאי החפירות והסקרים באתרים המרכזיים של דרום השרון בזיקה לעיר החוף אפולוניה. כאמור, אגן הפולג מהווה את גבולו הצפוני של אזור מחקר זה. כפי שנראה בהמשך, דגם ישובי שונה במקצת תופס לגבי אזורי הגבעות שמצפון לו.

התקופה הרומית:

בתקופה הרומית הקדומה הישוב בעמק פולג גדל מעט – במדרון של תל פולג הפונה מזרחה כלפי הביצה נחשפו בחפירות שרידי ישוב מהמאה הראשונה לספירה¹⁵ ובחורבת חילפים נלקטו חרסים רומיים מטיפוס 'אימפריאלי' – "טרה סיגילטה"¹⁶. העדר אתרים באגן הפולג עצמו, מרמז על כך ששטחי הביצות עוד לא צומצמו ע"י פעולות ניקוז מקומיות ויזומות¹⁷. תמונה זו מתאימה לממצאי סקרנו בחלקו הצפוני-מזרחי של האגן.

בשלהי המאה הראשונה ובמאה השניה לספירה התחולל משבר ישובי בשרון ואתרים רבים ננטשו. משבר זה התעורר ככל הנראה בעקבות ההרס הרב של המרידות הגדולות של שלהי הבית השני, באופן דומה לאזורים אחרים בארץ. אין לנו ראיות ישירות לגבי השפעת המרידות על כפרי האזור, אך ידוע לנו שהערים הגדולות ובהן יפו ואנטיפטריס חרבו מספר פעמים¹⁸. גם תל פולג ננטש בתקופה זו.

¹³ פורת, דר ואפלבוים, 1985: 61.

¹⁴ רול ואיילון, 1989: 118-197.

¹⁵ שם, 129.

¹⁶ קראמיקה חלקה מחופה בצבע אדום בוהק - **Terra Sigillata**.

¹⁷ שם, 135.

¹⁸ שם, 140-141.

בתקופה הרומית המאוחרת, במאות השלישית והרביעית לספירה, הישוב מתחדש ומתרחב. דרומית לפולג קמה שורת ישובים חדשים: בשפיים, בחר' אם אל-עליקה ובחרבת ג'יוס¹⁹. כפי הנראה, לתקופה זו יש לשייך שני אתרים שסקרנו באגן הפולג: האחד בקרבת נווה הדסה (אתר 75) והשני מזרחית לכלא השרון (אתר 22). בשני אתרים אלו נמצאו פזורות חרסים ללא סימני בנייה. ניתן להעלות את הסברה שאתרים אלו שימשו לחקלאות על בסיס עונתי, בדומה לדגם הישובי בתקופה העותומאנית. מטבע בודד שנתגלה באתר 75 מתארך אותו ככל הנראה למאה ה-4.

בתקופה זו מתרחב גם הישוב באזורי הגבעות של השרון, וכך גם בגבעות אבן יהודה ובעמק חנון. ישובים חדשים ניצלו את האדמות הכבדות לצורכי חקלאות. אזורי הגבעות ויערות האלון שבהם נוצלו כמקור דלק בשימוש תעשיות מקומיות – כמו תעשיות הזכוכית והקדרות²⁰. חיזוק לטענה זו אנו מוצאים בשרידי תעשיית קראמיקה שנתגלו בביר חנון ובסביבתה, שם אף נחפר כבשן לייצור כלי חרס (טרס פורסם). בחלקו המזרחי של עמק חנון אנו מתחילים לראות את התפתחותו של המערך החקלאי שיגיע לשיאו בתקופה הביזנטית. בהדסים התקיים בתקופה זו ישוב גדול ובו מבנים ורצפות פסיפס (אתר 30). בגבעות אבן יהודה מספר פזורות חרסים מעידות אף הן על התרחבות הפעילות האנושית באזור.

להשלמת הסקירה אודות ההתפתחויות הדמוגרפיות והתיישבויות בתקופה הרומית נזכיר בקצרה את ממצאי הסקרים באזור עמק חפר והשטחים הסמוכים לו. בתקופה הרומית החלה התרחבות של הישוב עם הקמת ישובים בבית יצחק, תל צורן, ח' בית ליד²¹, ח' אל-זבידיה²² ובמקומות נוספים. ישוב גדול התקיים גם באם ח'אלד²³. בסיס החקלאי של הישובים היה גידול דגנים ובקר, וכן ייצור יין ושמן. באם ח'אלד ובתל צורן אף נתגלו גתות ובתי בד מתקופה זו²⁴. מבחינה דמוגרפית הייתה באזור זה אוכלוסייה יהודית, אשר בהדרגה הוחלפה ע"י אוכלוסייה שומרונית שהגיעה מההר.

¹⁹ שם, 142. ח'רבת ג'יוס (Jiyuseh): נ"צ 1365.1809. חר' אם אל-עליקה: נ"צ 1393.1812 (לא זו שבעמק חנון!).

²⁰ שם, 150.

²¹ פורת, דר ואפלבאום, 1985: 63.

²² ח' אל-זבידיה (נ"צ 1417.1916) נסקרה ע"י המחבר כחלק מסקר חלקי באזור בית ליד בין 2003-2005. במקום נמצאו שרידי קירות ואבני בנייה, וחרסים מהתקופות הרומית, הביזנטית והעותומאנית. כן נמצאו מגרדים אפי-פלאוליתיים ובזלות. בתקופת המנדט צמח במקום כפריר קטן.

²³ פורת, דר ואפלבאום, 1985: 240. על התקופה הרומית בנתניה אשר מיוצגת בעיקר בממצא עשיר מקברים ראה רייך, 1982. המאמר אינו מתייחס לחגליות אחרות בשטח העיר מהשנים האחרונות ובעיקר לשרידי הישובים עצמם.

²⁴ שם, 64-65.

לסיכום נאמר שהממצאים מעידים על צמיחה הדרגתית של המערך הישובי בהתחלה בעמקים הנמוכים ובהמשך התקופה גם באזורי הגבעות. אזור אבן יהודה גופא קשור יותר לאזור שמדרום לו – לאפולוניה ולסביבתה, אך תמונה דומה עולה גם מאזורים צפוניים יותר. בסך הכל אותו באבן יהודה ובסביבותיה כ-7 אתרים מהתקופה הרומית. בתקופה הבאה מספר האתרים יגדל פי 3 ויותר והתיישבות הקבע תגיע לשיא פריחתה.

התקופה הביזנטית:

משלביה השונים של התקופה הביזנטית אותרו בסקר 31 אתרים – 13 בעמק חנון ו12 בגבעות אבן יהודה. בחלקו הצפון-מזרחי של עמק הפולג סקרנו 6 אתרים. ניכר שלפנינו שני דפוסים ישוביים – האחד באגן הפולג אשר היווה את גבולו הצפוני של העורף החקלאי של אפולוניה שמדרום לו והשני הוא דפוס ישובי באזורי הגבעות: עיירות גדולות וביניהן עורף חקלאי של כפרים וחוות. בשל דלות המידע באזור הסקר עצמו ובהעדר חפירות שפורסמו בו נפנה בשנית למקורות העומדים לרשותינו: נבחן את הדגם הישובי היישובי העולה מ"סקר דרום השרון" בזיקה לאתרי הפולג ולא אתרי התקופה בכלל ואת הדגם בעמק חנון לפי החפירות בפרדסיה (1989-1991) ובביר חנון (2004). מקורות אלה ישקפו לנו את הדפוסים העיקריים של התקופה. לאחר מכן נציע כמה מסקנות משלנו בהתבסס על התמונה העולה מהסקר אותו ערכנו.

בראשית התקופה הביזנטית – במאות הרביעית והחמישית לספירה – התמיד המערך הישובי מהתקופה הרומית ואף התרחב²⁵. בח'רבת ג'יוס ובח'רבת אם אל-עליקה התקיימו ישובים אשר מצביעים לדעת רול ואיילון על כך ששטחי ביצות טרם נוקזו²⁶. לפי ממצאי מטבעות בח'רבת אם אל-פלוס ("אם המטבעות", בצומת פרדסיה של היום: נ"צ 1414.1903) התקיים במקום ישוב, על אף ששרידיו לא נתגלו בחפירות²⁷. אתרים נוספים באזור פרדסיה שהיו מאוכלסים באותה התקופה – תל צורן, בורגתה, ח'רבת בית ליד ואחרים – היוו המשך למערך הישובי של התקופה הרומית המאוחרת²⁸.

²⁵ רול ואיילון, 1989: 175.

²⁶ שם, 176.

²⁷ האתר נחפר בידי איילון וינאי בין השנים 1989-1991. ראה: איילון, 2008: 85. המאמר פורסם ב-2008 אך נכתב בשנת 1997 ומעודכן לאותה השנה.

²⁸ שם. ראה גם: פורת, דר ואפלבאום, 1985: 63.

בסוף המאה הרביעית ובתחילת המאה החמישית פקד את ישובי האזור משבר שהביא לצמצום בהיקפם²⁹. הערים הגדולות של האזור נפגעות ודועכות – כך אנטיפטריס נפגעה קשות מרעידת אדמה ב-363 ולא חזרה שנית לחשיבותה הקודמת³⁰. מהנתונים העומדים לרשותנו קשה לאמוד במדויק את מצבו של העורף החקלאי, אך ניכר שגם הוא הושפע מאירועים אלה.

ממצאי סקר השרון מצביעים על כך שאתרים רבים במרחב היו מאוכלסים בשומרונים. ממקורות היסטוריים אנו למדים על שורת מרידות שומרוניות בתקופה זו שהיקפן הגיאוגרפי איננו ברור לגמרי. כאמור, יש עדויות לנוכחות שומרונים גם באזורנו – כך באם ח'אלד³¹.

בשלהי המאה החמישית ובראשית המאה השישית חל "מפץ" התיישבותי באזור השרון הדרומי. בתקופה זו קמים עשרות כפרים חדשים וחוות, וישובים קיימים עוברים תקופת התרחבות. בחלקו הצפוני של אזור אבן יהודה מתפתח מערך חקלאי צפוף ועשיר בעמק חנון ובגבעות הסובבות אותו. קילומטר וחצי צפונית לעמק חנון מתפתחת עיירה בפרדסיה בשטח של 100 דונמים³² ובה כנסייה מפוארת (17.0 X 21.4 מ') עם פסיפסים צבעוניים, עמודי שיש וקברי קדושים³³. ככל הנראה באותו הזמן מתפתחת עיירה נוספת בביר חנון ובסביבותיה³⁴. כמה עשרות מטרים מערבית לכביש החוף, ליד גשר ה"שלוש" ובמקביל לביר חנון נתגלו שרידי עיירה ובה כנסייה מבוצרת גדולה ובה פסיפסים עשירים גם כן. לפי הפרסומים נתגלו במקום גם בית בד ו"מתקן תעשייתי" יחד עם מספר קברים. הקמת הכנסיות בשני האתרים מעידה על השינוי הדתי-דמוגרפי שחל עם התיישבותה של אוכלוסייה נוצרית, לפחות בחלקו הצפוני של אזור אבן יהודה.

ישוב בינוני הוקם בתקופה זו בהדסים (אתר 30). לפי עדויות מייסדי הדסים היו במקום מבנים, באר ומבנה מרכזי ובו עמודים ורצפות פסיפס. בקרבת מקום נחשפו בשנות ה-50 מערות קבורה, גם אותן יש לשייך לפרק זמן זה ככל הנראה.

²⁹ ע"פ ממצאי חפירות באתרים בדרום השרון. ראה: רול ואיילון, 1989: 176-178.

³⁰ שם.

³¹ פורת, דר ואפלבוט, 1985: 240-241. כמו כן בנתניה נמצאו קברים שומרוניים רבים מהתקופה הרומית, ראה: ברקאי, 1989.

³² איילון, 2008: 67. שכבת הישוב בה התקיימה הכנסייה סומנה כשכבה II.

³³ שם, 67-71.

³⁴ בשל חשיבותו של הממצא אנו נאלצים להזכירו כאן טרם פרסומו המדעי השלם. התיאור להלן מתבסס על פרסומים בתקשורת בדבר חפירות ההצלה במקום (וכן באתר "אירוס" של ז. שחף: www.irus.co.il).

בין ישובים אלו ולצידם הוקמה שורה של "חוות" לאורכו ולרוחבו של עמק חנון (אתרים 7, 12, 16, 22, 23, 24). דרומית לעמק חנון – בגבעות אבן יהודה – אנו נתקלים במספר אתרים דומה. אתרים אלו מכילים בעיקר פזורות חרסים. לדעתנו, יש ליחס את רוב האתרים הללו לשלב זה. אתרים אלו מעידים כנראה על פעילות חקלאית עונתית של אוכלוסייה מישובי האזור הסמוכים אשר עיבדה את שדותיה ומטעיה: מסיק זיתים, זמירת גפנים או איסוף עצים להסקת הכבשנים התעשייתיים. בכך, הם משקפים היבט רחב יותר של העורף החקלאי של הישובים, באזורים אשר לא התאימו להתיישבות קבע. תפרוסת אתרים אלו מצביעה על הזיקה החזקה שבין אזור אבן יהודה לעמק חנון והגבעות שמצפון לו ועל היותם חלק ממערך ישובי רציף אחד. מאידך – ההבדל הניכר שבין שני אזורים אלו לאתרי הפולג מעידה על היותם של האחרונים קשורים לאזור הגובל בהם מדרום. בסקר אותרו כ-6 אתרים באזור הצפון-מזרחי של עמק הפולג וברובם אותרו רק פזורות חרסים. דבר זה משקף את אופיו הגיאוגרפי והחקלאי השונה של האגן אשר ייחד אותו מאזורי הגבעות המקיפים אותו משלושת צדדיו³⁵.

בעבר נמסר על קיומו של אתר בתל יצחק³⁶ ובו מתקנים חקלאיים, אך בסקר המחודש הוא לא אותר. מסקר דרום השרון ידועה לנו שורת אתרים גדולה יותר דרומית לפולג – חירבת אם אל-עליקה, בני ציון, חירבת ג'יוס וחרוצים. גם בתל פולג התקיים ישוב קטן, בפעם האחרונה בתולדותיו, ונחפרו בו מערות קבורה³⁷. הגדולים מבין ישובים אלו – חירבת ג'יוס וחירבת אם אל-עליקה – השתרעו על שטח של 60 דונמים³⁸.

לפי רול ואיילון, ישובים אלו נוסדו רק במאה ה-6³⁹. במילים אחרות – ההתיישבות באגן הפולג מאוחרת במעט להתיישבות באזורי הגבעות שמצפון להם, אשר החלה כפי שראינו עוד בשלהי המאה ה-5. לדעתם, התפתחות כזאת התרחשה רק לאחר ייבוש יזום של הביצות וניקוזן ע"י העמקת החפיר במאה ה-6⁴⁰. בעוד שיש לנו הוכחות שכך נעשה בהצלחה בביצת הרצליה ("ברכת קטוריה") אשר נוקזה ע"י מנהרה חצובה ברכס הכורכר, הרי שבאגן הפולג הגדול יותר התקיימו תנאים אחרים.

³⁵ כפי שראינו למעלה אופי זה משתקף היטב גם בהיותו האזור היחיד בשטח הסקר שהתקיים בו ישוב במשך רוב התקופות הקדומות.

³⁶ אתר 73 בסקר. רול ואיילון, 1989: 155, 158.

³⁷ שם, 153.

³⁸ שם, 182.

³⁹ שם, 180.

⁴⁰ שם, 181.

אין זה סביר להניח שהביצות נוקזו במלואן בשל קשיים טכניים ובשל העדר כדאיות כלכלית. אף כיום אין עמק פולג מנוקז במלואו וחלקים גדולים משטחו המערבי מוצפים עד חודשי הקיץ. מבחינה טופוגרפית – ישנם בעמק אזורים נמוכים ממפלס החציבה בתל-פולג, כמו שרידי ברכת רמדאן שליד אודים. מבצע ניקוז מלא של העמק היה מעבר ליכולתם הטכנית של בני התקופה ובמילא לא כלכלי בשל קיומן של עודפי קרקעות לא מנוצלים באזורים קרובים. כפי שראינו התרחבות הישוב באזור החלה רק כמה עשורים קודם לכן בשלהי המאה ה-5. נציין רק שתפרוסת הישוב הערבי באזור הפולג במאה ה-19 מוכיחה שאוכלוסיה של מספר מאות תושבי קבע יכלה לשרוד בשולי הביצה, אף אם בדוחק, ולעשות את מחייתה ממנה.

לישובים הרבים שהוקמו באזור אבן יהודה במאה ה-5 וה-6 היה בסיס כלכלי מגוון. באתרים רבים נמצאו מתקני תעשייה חקלאית: באם ח'אלד⁴¹, בביר חנון, בבני ציון⁴² ובאתרים נוספים נתגלו בתי בד לייצור שמן. בביר חנון, בשכונת ברוריה בנתניה⁴³ וככל הנראה גם בקרית השרון (אתר 16) ובהדסים (אתר 30) התקיימו גתות. כמו כן נמצאו בעבר גתות בנות התקופה בתל יצחק (אתר 73), ח' ג'יוס⁴⁴ ובמקומות אחרים נוספים.

תושבי האזור בני התקופה עסקו גם בתעשייה. תעשייה מרכזית אחת הייתה תעשיית הזכוכית באתרים כמו ח'ירבת ג'יוס, בני דרור וח'ירבת אם אל-עליקה⁴⁵. תעשייה חשובה נוספת הייתה תעשיית הקדרות הידועה באזורינו בינתיים מאתרים מאוחרים יותר⁴⁶. משקולות לרשתות שנתגלו בפרדסיה מרמזות על עיסוק מוגבל בדיג בהיקף קטן לכל הפחות⁴⁷.

התקופה האסלאמית הקדומה:

במאה ה-7 לספירה סופגת ההתיישבות באזור מכה קשה. בראשית המאה ה-7 סדרת פורענויות בארץ ישראל פגעה בישוב והחלישה אותו. בשנת 614 לספירה נפלה א"י בידי ח'וסרו השני בן

⁴¹ פורת, דר ואפלבאום, 1985: 240-241.

⁴² רול ואיילון, 1989: 158.

⁴³ ז. שחף – מידע בע"פ ובאתר "אירוס" שבבעלותו העלה תמונות של המתקנים במקום.

⁴⁴ רול ואיילון, 1989: 158.

⁴⁵ כל אל: שם.

⁴⁶ בביר חנון נחפר כבשן קראמיקה בשנת 2000 אך הוא טרם פורסם, יתכן שהוא שייך לתקופה זו. בפרדסיה ידועים כבשנים מתקופה מאוחרת יותר – וראה להלן.

⁴⁷ איילון, 2008: 85.

האימפריה הסאסאנית לאחר מסע כיבוש אלים והרסני. כעבור תקופת ביניים קצרה של שלטון ביזנטי (640-628) נפלה אי"י לכוחות האסלאם.

לא ניתן לייחד את תרומתו של כל אחד מהאירועים הללו בנפרד לדעיכת הישוב הכפרי בשרון אך ניתן להעריך את השפעתם המשולבת. השפעה דרמטית זו ניכרת בבירור בצמצום הדרסטי במספר האתרים מהתקופה האסלאמית הקדומה – תחת 31 אתרים ויותר שהתקיימו באזור הסקר בתקופה הביזנטית נמצא עתה ממצא רק ב-6 אתרים, אף אחד מהם לא ישוב קבע. רוב החוות בעמק חנון ננטשות זולת אחת (אתרים 24, 27). משבר ישובי חמור זה בא לביטוי גם בתוצאותיהן של החפירות בפרדסיה בהן נתגלתה שכבה (Ia) על גבי הישוב הקודם. על חורבות הכנסיה הוקמו בית בד, גת ומתקנים נלווים⁴⁸. איילון, חופר האתר, קושר זאת בהחלפת הדת של יושבי האתר – בין אם מהגירה בין אם מהמרה (דבר אותו אין ביכולתנו לקבוע) – אוכלוסיה אשר הייתה קרוב לוודאי שומרנית או מוסלמית⁴⁹.

בשלב הראשון של השימוש במתקנים יצאה הגת משימוש, דבר שניתן אולי לקשור להגבלות על היין וייצורו תחת האסלאם⁵⁰. בשלב זה נמשך השימוש בבית הבד, אולי לשם ייצור סבון בשל הדרישה הגוברת אליו לצורכי טהרה באסלאם.

עדות לקשיי הקיום של התושבים אנו מוצאים בעובדה שהחפירות חשפו בשכבה הבאה והאחרונה באתר – Ib – כבשנים בהם יוצר טיח מפריטים אדריכליים שנותרו בחורבות המקום⁵¹. הכבשנים נבנו לאחר נטישתו של בית הבד וכנראה מייצגים את שלב הפעילות האחרון במקום. הכבשנים בנויים בניה עלובה – מטיט ומאבני שדה קטנות. ברחבי האתר אותר בחפירות שוד אינטנסיבי של אבני בניה. מדובר בפעילות בזיזה שיטתית של ההריסות לחומרי בניה – דבר המאפיין במיוחד תקופות שפל ומחסור ועומד בניגוד גמור לשפע ולשגשוג של יושבי האתר אשר בא לביטוי בשכבה

⁴⁸ איילון, 2008: 71.

⁴⁹ שם, 87.

⁵⁰ שם, 73. מעניין לציין שתופעה דומה הובילה להצטמצמות הישוב בערי הנגב ולנטישתן הסופית בערך בתקופה זו (סביב 700 לספירה). אף זה נחשב לאזור ספר. ראה: נגב, 1988: 9, 15.

⁵¹ איילון, 2008: 73.

II במציאתם של חפצי יבוא רבים⁵². איילון מתארך את נטישת האתר למאה ה-8 ע"ס קראמיקה ומטבעות⁵³.

התמונה העצובה העולה מחפירות פרדסיה משתקפת גם בממצא האתרים האחרים באזור. כאמור, בעמק חנון מצטמצם המערך הישובי לכדי אתר אחד או שניים בלבד. בגבעות אבן יהודה נסקר רק אתר אחד תחת תריסר האתרים מהתקופה הקודמת. באתר זה (אתר 53) נתגלו שברי חרס מעטים מהתקופה האומאית (טין גרוס וגס ומצריפה מרושלת) – כלומר מהמאה ה-7 או מראשית המאה ה-8. תמונה התיישבותית דומה עולה גם בעמק מעמק הפולג אשר באגנו המזרחי סקרנו 3 אתרים שבהם אותרו רק חרסים (78, 80 ו-81). שניים מתוך אתרים אלו (78, 80) משקפים כנראה המשכיות מהתקופה הביזנטית. דבר זה עולה בקנה מידה אחד עם ההבחנה של רול ואיילון שעד המאות ה-7 וה-8 ננטשים כל האתרים הביזנטיים שסקרו באגן הפולג⁵⁴. הם מוסיפים שעד למאה ה-9 ננטשים רוב הישובים בדרום השרון בכלל⁵⁵.

באזורנו לפחות, נדמה שטענתם של רול ואיילון שהתקופה הערבית הייתה בראשיתה תקופת ביטחון ושגשוג⁵⁶ אינה תופסת – הן לפי ממצאי הסקר הדרמטיים המצביעים כאמור על נפילה דרסטית בכמות האתרים והן ע"פ חפירותיו של איילון עצמו מספר שנים מאוחר יותר בפרדסיה אשר מראות סימני משבר, חילופי אוכלוסין וניסיון של האוכלוסייה להתאים את הבסיס הכלכלי שלה לתנאים החדשים ע"מ לשרוד. למעשה, ברור כיום שנטישת האתרים התרחשה ברובה כבר בתקופה האומאית. בהקשר זה נציין שהמטבע המאוחר ביותר שנתגלה בחפירות פרדסיה הוא מטבע נחושת, 'פילסי', אשר נטבע ברמלה בשנת 738-739⁵⁷. דבר זה מסתדר יפה עם הנחתנו זו.

בנקודה זו יש להתייחס גם להסבר אותו הציעו רול ואיילון לנטישת אגן הפולג. לדעתם, הנטישה התרחשה עקב התפשטות המחודשת של הביצות. בעיני נראית סבירה יותר טענה הפוכה: הביצות התפשטו חזרה רק לאחר נטישת האזור. טענה זו הגיונית יותר בהתחשב בנטישת האתרים באזור מצפון לפולג – אזור אשר הושפע פחות מנוכחותן של הביצות. גם באתרים המרוחקים יותר מן

⁵² שם, 86.

⁵³ שם, 82.

⁵⁴ רול ואיילון, 1989: 182.

⁵⁵ שם, 179.

הביצה ואף בגדולים שבהם כמו פרדסיה מצאנו עדויות למשבר חריף שקשה לקשור אותו עם היקפן של הביצות.

במהלך התקופה האסלאמית הקדומה – החל מהמאה ה-9, היה האזור ברובו נטוש. ככל הנראה, עוברת שארית האוכלוסייה באזור "בדואיזיציה", ייתכן שבמקביל לחדירה של גורמים נוספים שאין ביכולתנו לעמוד על טיבם. בהעדר שלטון מרכזי חזק, כפי שהיה המצב בארץ ישראל במאה ה-9 ובמאה ה-10, ישנה נטיה לחזור לנדידה ומרעה בהסתמך על פוטנציאל הנשיאה הטבעי של האזור⁵⁸. הייתה זו תופעת העיור המאסיבית שאירעה בתקופה הביזנטית שהייתה החריגה במערך הישועי ה"רגיל" של אזור זה. עדויות עקיפות להתדרדרות בכושר הנשיאה של האזור אפשר למצוא אולי בעובדה שהכבשנים בשלב האחרון של הישוב בפרדסיה הוסקו דווקא בברושים⁵⁹.

עדות נוספת המרמזת על "התנוודות" של אוכלוסיית האזור יש לחפש בבית הקברות בחורבת חילפים שהשימוש בו החל כנראה בתקופה זו⁶⁰. זוהי תופעה מוכרת בתולדות האזור בעת החדשה כאשר בית קברות משמש כנקודה מרכזית במסלול נודיהם של נוודים⁶¹. בית קברות זה היה בשימוש גם בתקופות הבאות - הממלוכית והעותומאנית. עדויות לתעשיית חרושת ברזל קטנה במקום מתקשרת אף היא ככל הנראה לבסיס הכלכלי הדל של משתמשיו. אוכלוסייה נוודית אינה משאירה אחריה שרידים רבים ובכך אפשר להסביר העדר אתרים עם שרידי בנייה מתקופה זו באגן הפולג וצפונית לו. אתר 53 האמור משקף אולי אתר חנייה של ראשוני קבוצות נודדות אלו.

לסיכום: בראשית השלטון הביזנטי בארץ – במאה ה-4 ובראשית המאה ה-5, חל גל של צמיחה ישובית בכפרים מהתקופה הרומית המאוחרת. חלק מהכפרים גדלים (הדסים, ביר חנון) ואחרים מוקמים בתקופה זו (פרדסיה). לאחר משבר קצר שעקבותיו נתגלו במקומות אחרים בשרון התרחש בסוף המאה ה-5 ובראשית המאה ה-6 גל התיישבות חסר תקדים במהלכו הוקמו "חוות" רבות בעמק חנון ובעמק הפולג וגם באזורים הסובבים אותם. פיתוח זה חל כפי הנראה במקביל

⁵⁶ שם, 178.

⁵⁷ איילון, 2008: 80.

⁵⁸ "פסטורליזם". זה היה למעשה המצב באזור עד לעת החדשה.

⁵⁹ ולא באלון או בענפי זית כפי שהיינו מצפים לאור הידוע על האקולוגיה והחקלאות באזור התקופות הקדומות. ראה: איילון, 2008: 73. ביטוי נוסף לדעיכת יער האלון אנו מוצאים בירידה החדה לאורך השנים באחוז דגימותיו הבוטניות אשר מתגלה בחפירות. ראה מאמרה של נ. ליפשיץ בעניין אצל דול ואיילון, 1989: 309-313.

⁶⁰ דול ואיילון, 1989: 153.

⁶¹ ראה למשל דרומית לאזורינו בתחומי מפת הרצליה: אתרים 13, 15, 16, 17, 28, 49, 63 (נקרא גם "קבר אל-בִּדְנָה"!!!), 68, 88, 95, 98.

לניקוז חלקי של אזורי הביצות. אזור הגבעות של אבן יהודה שימש ככל הנראה לחקלאות על בסיס עונתי.

הבסיס הכלכלי של הישובים היה מגוון – באתרי האזור גידלו גפנים לייך וזיתים לשמן לצד גידולי דגנים לתצרוכת עצמית כעדות אבני שחיקה הנפוצות באתרים. כן התקיימו תעשיות שונות ובהן תעשיית זכוכית ותעשיית קדרות שניצלו את יערות הסביבה כחומר דלק תוך כדי בירואם לצורכי חקלאות.

בראשית המאה ה-7 חלה נפילה דמוגרפית בכל האזור בעקבות הכיבוש הפרסי והערבי. הנפילה לוותה בחורבן הכנסיות הנוצריות ומצביעה על ישיבת אוכלוסיה מרקע דתי, ואולי אף מרקע אתני, אחר. מחוץ לישובים ה"חוות" ננטשות ואף בישובים עצמם הפעילות הכלכלית מצטמצמת. בפרדסיה אנו עדים לניסיון לשנות את הבסיס הכלכלי של האתר עם הקמת מתקנים תעשייתיים על חורבות הכנסייה – אך בהדרגה גם זו פוסקת עם השבתתם ראשית של הגת ואז של בית הבד. בשלב האחרון באתר התפרנסו דייריו מביזת חומרי בנייה מההריסות עליהם ישבו. ככל הנראה האתר ננטש במחצית המאה ה-8 ולאחר מכן שארית האוכלוסייה באזור עוברת תהליך של "התנוודות" ובכך מתאימה את עצמה לתנאיו הגיאוגרפיים והאקולוגיים החדשים.

התקופה הצלבנית:

אך מעט ידוע לנו על קורות האזור בתקופה זו ממקורות כתובים ובסקר הארכיאולוגי עצמו לא אותרו כל שרידים המשתייכים לתקופה זו. ב-1101 נפלה קיסריה וסביבתה לידי צלבני מסע הצלב הראשון. בתקופה זו היה האזור הכפרי בשרון חרב זה כמה מאות שנים. אזור אבן יהודה היה חלק מהאחווה הגדולה שמרכזה בארסור⁶². האזור היה מיוער וכונה "יער ארסור" על שם העיר הגדולה שמדרום לו. בסביבות אבן יהודה הוקמו מספר מצודות, בין היתר באם ח'אלד (Castellum Rogerii Longobardi)⁶³, בבורגתא (Touriclea)⁶⁴, בקאקון (Caco)⁶⁵, בטירה ובטיבה. בתקופה זו התקיים גם ישוב בח'רבת בית ליד (Arthabec) וממסמכי בעלות אנו למדים

⁶² רול ואיילון, 1989: 111. בעיר זו התקיים ישוב, נמל ומבצר.

⁶³ פורת, דר ואפלבאום, 1985: 241.

⁶⁴ שם, 249.

⁶⁵ שם, 213.

שהוא נמכר בשנת 1135 תמורת 500 בזאנטים⁶⁶. דרך מרכזית חיברה את אם ח'אלד, ח'רבת בית ליד, בורגתא, בורין וקאקון⁶⁷. נחל פולג מוכר לנו אף הוא תחת השם Flum Rochetaillée⁶⁸.

ב-7 בספטמבר 1197 נערך דרומית לפולג בקרבת אפולוניה, היא ארסור הצלבנית, "קרב ארסור" בין ריצ'רד "לב הארי" לבין צלאח הדין⁶⁹. הקרב נגמר בניצחון צלבני. למרות זאת, כוחה של ממלכת הצלבנים לא עמד לה לטווח הארוך ובמאה ה-13 נפלו אחרוני האזורים שבשליטתה לידי הממלוכים. ב-1265 נפלה ארסור לאחר מצור של 40 יום והוחרבה עד היסוד. חורבן ארסור ויתר המצודות הצלבניות מסמל את חורבנו הישיר של אזור השרון בכלל, והאזור הקרוב לאבן יהודה בפרט.

התקופה הממלוכית:

מאות השנים שבין נפילת אחרוני הישובים הצלבניים באזור במאה ה-13 לבין ישובו מחדש במחצית המאה ה-18 עומדות בסימן חידלון ישובי. אזור אבן יהודה היה נטוש כולו, זולתי אי אלו קבוצות לא מוגדרות של נוודים ושודדים⁷⁰. בתקופה זו היערות התחדשו באין מפריע. ישובים מעטים התקיימו במרובה המזרחית של אזור השרון – וביניהם כאלו ששרדו עד לעת החדשה כמו קאקון, קלקיליה, טיבה, טירה וקלנסוה. ישובים אלו נבנו סביב שרידי מבנים וישובים מהתקופה הצלבנית. תופעה דומה אנו מוצאים גם באזור השרון המערבי עם כפרים באם ח'אלד, בורגתא ומקומות אחרים אשר נבנו סביב מבצרים מהתקופה הצלבנית.

בסקר אבן יהודה נמצאו מתקופה זו פזורות חרסים דלות בהדסים (אתר 29) ובקרבת בית הספר "בכר" (אתרים 49 ו-53). בהדסים נמצאו שברים מעטים של קערות מתקופה זו בעלות זיגוג בצבע חרדל. באתרי בית ספר בכר נמצאו חרסים מעטים בלתי-מזוגגים, אף הם מתקופה זו. ככל הנראה אתרים אלו היו מקום מושב מזדמן לקבוצות נוודים. בית קברות שאולי ושימש את קבוצות נוודיות נסקר בעבר בחורבת חילפים (ראה לעיל), בית קברות זה היה כנראה בשימוש גם בתקופה הממלוכית. לימים שבו ונפקדו כל האתרים הללו גם בשלהי התקופה העות'ומאנית.

⁶⁶ שם, 79.

⁶⁷ שם, 78.

⁶⁸ ה"נחל המבטר" – והכוונה כנראה לתעלת הניקוז הביזאנטית, השם הערבי אל-פאלק בעל הוראה דומה.

⁶⁹ רול ואיילון, 1989: 111.

⁷⁰ פורת, דר ואפלבאום, 1985: 81-80.

סיכום: אתרי אבן יהודה לפי אזורים ותקופות

עמק הפולג	גבעות אבן יהודה	עמק חנון	סה"כ	
7	20	17	44	אפי-פלאולית
0	2	0	2	נטופית
2	5	2	9	ניאולית ק"ק
0	0	1	1	ניאולית קראמי
0	1	0	1	כלקולית
0	0	0	0	ב"ק III-I
0	0	0	0	ברונזה בינימית
2	0	0	2	ב"ת I
1	0	0	1	ב"מ I-I
1	0	0	1	ברזל I-I
2	0	0	2	פרסית
0	1	0	1	הלניסטית
2	2	3	7	רומית
6	12	13	31	ביזנטית
3	1	2	6	אסלאמית קדומה
0	0	0	0	צלבנית
0	2	1	3	ממלוכית
18	24	20	62	עותומאנית-מנדטורית
19	32	34	85	סה"כ מקומות מיושבים

1-34 : אתרים במרחב עמק חנון וסביבותיו

63-35, 66, 68, 69 : אתרים בגבעות אבן יהודה

64, 65, 67, 70-85 : אתרים במרחב עמק הפולג וסביבותיו

שער רביעי – תולדות האזור
בעת החדשה

תולדות האזור בתקופה העותומאנית ובתקופת המנדט:

ראשית התקופה העותומאנית בארץ ישראל עם כיבושה בידי צבאותיו של הסולטאן סלים הראשון בין השנים 1516-1517. במאתים השנים הראשונות לשלטון העותומאנים בא"י היה הישוב בשרון מצומצם. העלמותם ההדרגתית של ישובים מרשימות המס העותומאניות מלמדת אותנו על נטישתם של ישובים כמו טיבה, טירה והצטמצמותן של עיירות כמו קאקון¹. בתקופה זו הישוב המועט התרכז באזור המזרחי של השרון, בעמק הפורה של המרזבה הגדולה. אזור אבן יהודה היה ריק לחלוטין מיושבי קבע וביחס לאוכלוסיה הנוודית אין עדויות בנמצא. תמונה זו מתבטאת בממצאי הסקר ע"י העדר חרסים אינדיקטיביים לתקופה זו. במאה ה-18 החלה התדרדרות איטית בכוחה הצבאי של השלטון העותומאני כלפי פנים וכלפי חוץ. התדרדרות זו חיזקה את כוחם של הכוחות המקומיים².

במחצית המאה ה-18 חל שינוי בדפוסי הישוב. ב-1745 חודש הישוב בטירה ע"י מהגרים ממצרים ומכפרי ההר³. יחד עם טירה חודשו ישובים נוספים. תהליך זה מסמל, ככל הנראה, את ראשית השתלטותם של כפרי ההר על שטחי מרעה מצומצמים במישור החוף על בסיס עונתי. כפרי ההר תפסו שטחים שהיו עזובים קודם לכן עקב התדלדלות אוכלוסייתם, כפי שתואר לעיל. כך קרה בטבסור (רעננה) שהפכה לכפר בת של ע'זון שבהר; אל-מע'איר (גנות הדר) הפכה לכפר בת של בית ליד. כפרים אלו קיבלו את שמם החדש מכפרי ההר ש"אימצו" אותם. חלוקה זו של האזור הייתה ביסודה חלוקה חיצונית. החלוקה מסמנת את הפיכתם של חלק מיושבי השרון ליושבים תלויים אשר אוכלסו במלואם רק על בסיס עונתי.

נוסף על כפרים, נתפסו בידי כפרי ההר שטחי מרעה חדשים באזורי יער האלוניס. דוגמא לכך היא ע'אבת כפר צור⁴. תהליך זה נמשך ואף התרחב במהלך המאה ה-19 עם יסוד "ע'אבות" נוספות כמו ע'אבת אל-טיבה באזור שפיים. שליטת כפרי ההר על חלקים באזור נמשכה במידה כזאת או אחרת לאורך כל המאה ה-19 וכנראה שאף המשיכה בראשית המאה ה-20. ברם, חדירת שבטי

¹ גרוסמן, 1990: 263-264.

² Toledano, 1997: 145-162.

³ גרוסמן, 1990: 265.

⁴ את ע'אבת כפר צור חיברה עם כפר האם דרך ללא הסתעפויות שיצאה מכפר צור, עברה בקו ישר את המרזבה ואת אזור הגבעות ונסתיימה דרומית-מזרחית לבית יהושע בח'רבת אל-ג'זירה ("חורבת גזרה". נ"צ 1361.1850). ראה במפת הסקר הבריטי (גיליון X).

בדואים לאזור בשנות ה-30 של המאה ה-19 והשתלטותן של משפחות נכבדים על "אחוזות" גדולות בסוף המאה, שחקו את יכולתם של כפרי ההר לאכוף את בעלותם המסורתית על האדמה.

כשעברו חיילים צרפתיים מצבא נפוליון באזור נתניה ב-15 במארס 1799⁵, קידם את פניהם אזור שומם ברובו עם כפרים מעטים בלבד. מפת ג'קוטן ששורטטה על פי המדידות שערכו כוחות נפוליון מציגה את האזור שבין אל-בורג' (בורגתא), אם ח'אלד (נתניה) וארסוף (הרצליה) כריק מישוב. בהתחשב בכך שהמיפוי נעשה תחת תנאים קשים בחורף, סביר להניח שרק חלק מהאתרים באזור מופו. בולט במיוחד העדרן של כפרי הבת, אותן "עִזְבוֹת" של כפרי ההר שאוישו בעיקר בעונת המרעה – בקיץ ובאביב. יש, לפיכך, לגשת לנתונים במפת ז'קוטן עם הזהירות המתבקשת, במיוחד ביחס לשאלת המקומות אותם היא לא מראה⁶.

על סמך האמור, מתקבל הרושם שבראשית המאה ה-19 הייתה סביבת אבן יהודה אזור דל אוכלוסין, שתושביו הקבועים גרו במספר קטן של כפרים וותיקים. קרוב לוודאי שאל תושבים אלו הצטרפו קבוצות נוספות של תושבים מכפרי ההר על בסיס עונתי. כמו כן, יש להניח שהתקיימה גם אוכלוסיה נודית מסוימת, אך אין לנו מספיק מידע אודותיה.

בשנת 1831 הכריז מוחמד עלי, מושל מצרים העותומאנית, מלחמה על הסולטאן מחמוד השני ותקף את סוריה. כוחות בראשות בנו, אברהים פאשה, פלשו לארץ ישראל וכבשו אותה. בעקבות הכיבוש הנוקשה פרצו שורת מרידות "עממיות" בעיקר באזור ההר. הכיבוש המצרי נמשך כעשר שנים והסתיים בין 1840-1841 לאחר לחץ ממעצמות אירופה. התערערות המצב הבטחוני אפשרה לשבטים בדואיים ממצרים ומסיני לחדור עמוק אל אזורי המזרע של הארץ הנושבת. אפשר שהדבר משקף גם את מדיניות השלטון המצרי שעודדו מעבר עודפי אוכלוסיה וגורמים נודיים מאזור הדלתא אל ארץ ישראל וסוריה⁷. אחדים מבת-האב שהיגרו אל א"י התיישבו באזור אבן יהודה.

⁵ וילבאי, 1964: 61. כח בראשותו של גנרל Junot.

⁶ גרוסמן, 1990: 264-266.

⁷ בן אריה וברטל, 1983: 28-29.

ממקורות שונים אנו למדים על מוצאם ה"מצרי" של השבטים השונים שהגיעו והתיישבו באבן יהודה במסגרת גל הגירה זה. כך, ערב אל-נפיעאת הוא שבט מצרי שמקורו בדלתא המזרחית.⁸ ערב אל-רמליאת וערב אל-חויטאת הם שבטי בדואים מצפון סיני.⁹ ערב אל-בלואני הוא שבט שהגיע מהנגב הצפוני.¹⁰ גם ערב אל-עמריר מוצאו במצרים.¹¹ לפיכך, ניתן לומר בודאות גבוהה שמוצא רובם המכריע של הבדואים ששכנו בסביבות אבן יהודה עם הקמתה הוא ממצרים, מסיני ומדרום הארץ בתקופת הכיבוש המצרי ובעשורים שלאחריה. משפחות הבדואים שהתיישבו באבן יהודה היו חלק מנדידה גדולה יותר של מטות שבטיים אל מישור החוף בתקופה זו.¹² גם לאחר הגעתם לאזור המשיכו השבטים לנדוד והדיווחים על מיקומם הגיאוגרפי משתנים עם השנים.

גם לאחר תום הכיבוש המצרי נמשכה חולשת השלטונות העותומאניים. ה'תנטימאת', שורת רפורמות שמטרתן יעול גביית המיסים וחיזוק השלטון המרכזי, השיגו בדיוק את התוצאה ההפוכה. בעקבות הרפורמות צמחה אליטה מקומית חדשה שהיה בכוחה להטיל וטו על החלטות השלטון המחוזי.¹³ בשלב הראשון צברה אליטה זו בידיה זכויות לגביית מס - "אלתזאס" (החכרת מס). בעקבות רפורמת הקרקעות העותומאנית ב-1858 יכלו המשפחות לתבוע בעלות על שטחי אדמה נרחבים ולרשום אותם בטאבו¹⁴ על שמן.

תופעה זו התרחשה גם בשרון, ובמיוחד בעמק חפר.¹⁵ בתחילה התרכזה פעילותן הכלכלית של המשפחות בהחכרת אדמות לאיכרים ולבדואים תוך גביית אחוז גבוה מהתוצרת כמס. זה היה המצב שעמד למול עיניהם של חברי משלחת הסקר הבריטי ומטיילים אחרים שפקדו את האזור בשנות ה-70 וה-80 של המאה ה-19.

⁸ בני השבט ("Nefeiati", אותו התעתיק שמופיע במקורות מהמאה ה-19) נזכרים במחקר פסאודו-רפואי שנערך בשנות ה-30 בדלתא המזרחית. ראה: Ammar, 1940: 170.

⁹ השבטים תועדו במחקר על בדואי פתחת רפיח, צפון הנגב וסיני שנערך בעקבות נפילת האזורים לידי ישראל במלחמת ששת הימים. ראה: ביילי, 1972 ("רמיילאת").

¹⁰ נזכר כשבט שמוצאו מסביבות באר שבע במחצית המאה ה-19. מכונה "בלואנה" אצל הכותב יוסף וייץ. ראה: פורת, דר ואפלבוים, 1985: 89.

¹¹ גרוסמן, 1990: 270.

¹² אף קאקון הגדולה נחרבה במהלך המרידות נגד הכיבוש המצרי ויושבה מחדש בתושבים ממצרים. ראה: שם.

¹³ Ma'oz, 1968.

¹⁴ מוסד עותומאני ותיק, רשם הקרקעות ליצור גביית מס הקרקע (Tapu Tahrir Defter-i).

¹⁵ על החלוקה המנהלית של עמק חפר ("ואדי חוארת") ובעלות האדמות בו לפני רכישת הקרקע בידי היהודים בשנות ה-20 וה-30 של המאה ה-20 ראה קרק, 1990. עיקרו של המערך המתואר במאמר הינו המשך ישיר מהתקופה העותומאנית. בתקופה זו היו שטחי העמק בידי משפחות נכבדים כמו משפחת סמארה מטולכרם (שומרונית במוצאה).

כשויקטור גרן הצרפתי סייר באזור אבן יהודה בשנות ה-60 של המאה ה-19 הוא נתקל באזור שמאופיין בעיקר בחורש טבעי וביצות¹⁶. כשסיירו באזור חברי משלחת הסקר הבריטי עשר שנים אחריו הם מצאו בפניהם אזור ריק ושומם מאוכלס בבדואים משבט אל-נפיעאת. בכתביהם מתוארים אל-נפיעאת כשודדים אלימים נושאי אלות, אשר ב-22 באפריל 1874 התקיפו את חברי המשלחת¹⁷. סביב אם ח'אלד וכפרים אחרים היו גידולים מעטים. בשלב זה אין עדיין כל אזכור לנוכחות משפחת חנון באזור.

בשנות ה-80 המוקדמות סייר באזור הבריטי ג'קי קונינגהם. קונינגהם מזכיר גידולי אבטיחים בהיקף "תעשייתי" באזורים הנמוכים הסמוכים לאם ח'אלד ולפולג. לצד אלו הוא מזכיר גם את הבדואים של ערב אל-נפיעאת אשר הסתובבו ביער האלוניים ששרד עדיין כפארק פתוח. לצד גידולי האבטיחים, מזכיר קונינגהם גם ירקות, חיטה וזיתים¹⁸.

ככל הנראה, רק לאחר ביקורו של קונינגהם באזור החלו בבניין ה"אחוזות הגדולות". ביר חנון נבנתה כבית חווה במספר שלבים¹⁹. כפי הנראה, הצורך בבתי חווה התעורר רק לאחר המעבר לגידולי פרי-הדר. מעבר זה התרחש באזור אבן יהודה לכל המוקדם בשנות ה-90 של המאה ה-19. דבר זה נסמך על העובדה שעצי הדר אינם נזכרים באף אחד מכתבי הנוסעים שעברו באזור בשנות ה-70 וה-80. בכל מקרה, עד 1914 הושלמה בנייתו של המבנה העיקרי במכלול ביר חנון, ומבנים נוספים נבנו בתקופת המנדט²⁰.

במהלך שנות ה-20 וה-30 הורחבה אחוזת חנון כלפי מזרח עם הקמתם של 8 בתי באר נוספים לפחות²¹. מבנים אלו נבנו מאבני כורכר מסותתות בסמוך לאתרים ביזנטיים ואסלאמיים קדומים ויתכן מאוד שאבניהם נלקחו מחורבות אלה. במקביל חל גידול ניכר בהיקף שטחי הפרדסים ונבנתה מערכת של אמות מים להשקייתם. חלק מהשבטים הבדואיים הוכפפו לשירות המשפחה

¹⁶ גרן, 1984: 267-272.

¹⁷ Conder, 1878: 212-220.

¹⁸ Cunningham, 1887: Chapter 4: Caesarea-Athlit. על תופעת גידול האבטיחים בשרון ראה לדוגמא אביצור, 1993.

¹⁹ ראה: ששון, 2001 (1); ששון 2001 (2); ו-ויטריאול 2002: 13-39. לפי מחקריהם האתר נבנה והורחב ב-3 שלבים

עיקריים שונים.

²⁰ האתר מופיע לראשונה רק במפת טירה 1918. בהתחשב בתלאות שעברו על החקלאות בארץ בזמן מלחמת העולם הראשונה ובעיקר הקשיים לשווק את התוצרת החקלאית עקב הסגר הבריטי על חופי הארץ אין זה סביר להניח שבנייתו והרחבתו נמשכה בתקופה זו.

²¹ ראה בפרק על מתקני המים (עמ' 143-135).

ושימשו ככח עבודה זול לטיפול בפרדסים ולהחזקתם. בשנת 1945 נמנו בביארת חנון ובסביבתה, כולל תושבי ע'אבת כפר צור וערב אל-בלואני, כ-740 איש.²²

התפתחות דומה התרחשה גם כמה קילומטרים דרומית-מזרחית לביארת חנון בשטחי קדימה ונחל הפולג. באזור זה התבססה משפחת מנצור העשירה מטיבה. ככל הנראה עוד קודם לכן הכפיפה המשפחה למרותה שבטי בדואים כמו ערב אל-עמריר, ערב אל-ת'קלה וערב אל-נציראת.²³ ערב אל-ת'קלה ישבו באזור בני דרור ובשנות ה-30 המאוחרות התרכזו בנקודה אחת דרומית-מזרחית לצומת בני דרור ובה הקימו את כפרם.²⁴ עוד קודם לכן בשלהי שנות ה-20 הקימו ערביי ערב אל-עמריר מבני קבע באזור צומת תל-מונד ומספרם הגיע ל-70 איש.²⁵ עד שנות ה-30 המוקדמות הקימה משפחת מנצור מבני באר בצומת בני דרור (נבי ח'ור), תל צור (הודי מנצור) וככל הנראה שגם במקומות נוספים בתחומי קדימה ובשטחים שממזרח לה.

פחות מכך ניתן לומר על שבטי הבדואים שהתגוררו בשטחי החולות של אבן יהודה. לאחר הגעתם לאזור בשנות ה-30 של המאה ה-19 המשיכו חלק מהשבטים בנדודים עונתיים במרחבי השרון. השבט היחידי שמופיע תדיר בכתבי נוסעים במאה ה-19 הוא ערב אל-נפיעאת. שבט זה נזכר לרוב, כאמור, כשבט נודד של שודדים ומגדלי צאן. הבסיס הכלכלי של שבטי אבן יהודה היה בעיקרו גידול צאן וחקלאות זעירה בשולי הביצות. בתקופה זו היה משכנם העיקרי ביערות האלון ובחולות הגובלים בביצות.

בסקר הארכיאולוגי נחשפו סימני נוכחות רבים שיש ליחס לתקופה זו.²⁶ מספר האתרים הגבוה מצביע על נדידה אינטנסיבית בתחומי השטח של מספר משפחות קטן יחסית. הממצאים מעידים על תרבות חומרית דלה – 'קנקני עזה' שחורים, מעט תכשיטים וכלי בית. בסקר אותרו גם שרידי מתחמים מוקפי צבר, לעיתים בזיקה לשרידים של חורש האלוני, שאולי יש לפרש כשרידי מכלאות. רק במקומות מעטים נחשפו שרידים שניתן ליחס למבני קבע – בח'רבת אל-עמריר

²² גרוסמן, 1990: 270. בהקשר זה נציין שהנחלה בבעלות משפחת חנון בביארת חנון ובע'אבת כפר צור התפרס על 20 קמ"ר.

²³ שם. ככל הנראה נפלה טעות בהנחתו שה"מנצורים" היו השבטים עצמם, שכן ידוע לנו על המנצורים כבעלי האדמות באזור קדימה ובני דרור. כך האחים ח'רי והודי מנצור ואחרים.

²⁴ כפר גדול זה ("תל-מונד 1", נ"צ 1847.1418) מופיע יחד עם כפר ערב אל-עמריר (שהתקיים בצומת תל-מונד) בתצלומי אוויר משנות ה-40 אשר נמצאים באוספי בית הראשונים בתל-מונד. תודתי נתונה לגב' רות גרסטן על המידע. במהלך סיורים שערך המחבר במקום 2005-2006 נסקרו חורבות מבנים ונמצאה בין השאר יתד של אוהל.

²⁵ ר. בן-ארויה, מידע בע"פ, 2001. במקום היו כ-12 מבנים. סקר האתר גילה את שרידי יסודותיהם של 5 מבנים לפחות. ראה גם מרום, 2004.

²⁶ בסקר נסקרו 62 אתרים עם ממצא מהתקופה העותומאנית-מנדטורית, מתוך 85 אתרים שנסקרו בסך הכל.

ובהדסים. בשני המקרים מדובר באתרים חריגים שיושבים בשולי אזור הגבעות ובקרבה למקורות מים קבועים. ישנה בעיה לתארך במדויק את שרידים אלו, אך ככל הנראה יש ליחסם לתקופה שבין הכיבוש המצרי להגעת הסקר הבריטי לאזור (1840-1870 לערך).

החל מהמחצית השנייה של המאה ה-19, ובעיקר בימי שלטונו של הסולטאן עבד אל-חמיד השני (1876-1909), התחזקה השפעת משפחות הנכבדים המקומיות על השבטים הבדואיים ואלה הוכפפו למרותן. נראה שכל השבטים הוכנעו במידה כזאת או אחרת שכן האדמות עליהן ישבו נרשמו בטאבו על שמן של המשפחות.²⁷ הבדואים החזיקו עדרים גדולים של עזים, גמלים ופרות.

יותר מידע על קורותיהם של הבדואים עומד לרשותנו החל מראשית שנות ה-30 של המאה ה-20. בתקופה זו ישבו באבן יהודה כ-230 איש²⁸: מתוכם ישבו בנבי חיורי-30, בשטחי אל-עמריר: 70 ובחולות כפר נטר – כמאה נוספים. שלושים אחרים נמנו על קבוצות אחרות. היו אלה בני משפחות משבטי ערב אל-עמריר וערב אל-חויטאת באזור הפולג ולערב אל-נשראת באזור הדסים; לערב אל-נפיעאת וערב אל-בלואני באזור דרום נתניה וביארת חנון, ולערב אל-רמליאת באזור אילנות. כן ידועים לנו שמותיהם של מספר בתי-אב, או משפחות. בתקופה המנדטורית יש לנו גם מידע על מקומות מושבם של חלקים אחרים של השבטים – כך בשנות ה-40 התרכזו רבים מבני ערב אל-נפיעאת באזור מכמורת, בעוד ערב אל-בלואני ישב בדרומו של עמק חפר²⁹.

בשנות ה-20 וה-30 החלה רכישת אדמות מסיבית של יהודים באזור השרון התיכון ואבן יהודה בפרט. משפחות הנכבדים החלו למכור את אדמותיהן ליהודים. ניתן להציע מספר סיבות אפשריות לכך וביניהן הירידה ברווחים כתוצאה מהתייקרות כח העבודה לאחר ביטול שיטת המיסוי העותומאנית אשר היוותה את מקור הכנסתם העיקרי וכתוצאה מהתחרות עם היהודים. כן ניכר היה רצון להגדיל את עושרם ע"י פדיון אדמות שנתפסו בעיניהם כחסרות ערך³⁰. בתחילה נמכרו אדמות הבור והחוליות עליהן ישבו הבדואים, ורק בהמשך, בשנות ה-40, נמכרו גם אחדות מהאדמות הפוריות יותר שבמקומות הנמוכים.

²⁷ גרא, 1988: 18-15. מסופר שם איך משפחת חנון סייעה בפיוני הבדואים שישבו על האדמה שמכרה ליהודים. הדבר מדגים כיצד השבטים סרו למרותן של המשפחות אפילו בעת מאוחרת יחסית זו.

²⁸ ר. בן ארויה, מידע בע"פ, 2001.

²⁹ מתואר כשבט שוכן אוהלים שפרנסתו מגידול צאן. פורת, דר ואפלבאום, 1985: 89.

³⁰ לרוב ישבו בעלי האדמות הגדולים במרחק רב מן האדמות; כך ישב רשיד, אבי משפחת חנון, בביירות (גרא, 1988: 15-16). כ-10,000 דונם של אדמה באזור החולות של אבן יהודה וכפר נטר נמכרו ע"י משפחת חנון לשמואל שמעון בלום, תעשיין אמריקאי, בתיווכו של הקאדי חג' אברהים עבד אל-רחמן, ראש עיריית טול-כרם עד 1933. מעניין לציין שהוא הוחלף בתפקידו ע"י בן למשפחת חנון ומשפחה זו החזיקה בתפקיד עד לראשית המאה ה-21.

לאחר הקמת אבן יהודה בחנוכה 1932 הוחל בפינויים של הבדואים מאזורי החולות שנרכשו³¹. בדואים אלו הצטרפו ברובם אל בני השבטים האחרים באזורי הפולג וביארט חנון. בקרב קבוצות השבטים הנותרים החלה מגמת מעבר להתיישבות קבע: בקרב ערב אל-עמריר בצומת תל-מונד, בקרב בני ערב אל-ת'קלה בבני דרור, בקרב ערב אל-בלואני בדרום-מזרח נתניה ובקרב ערב אל-רמליאת באזור פרדסיה ואילנות. כפרים אלו היו ישובים דלים של פחונים ומבני בוץ ותושביהם סיפקו שירותים ליושבי האזור היהודים בבניה ובחקלאות. במהלך מלחמת העולם השנייה עבדו רבים מהם במחנות הצבא הבריטי בדורה ובבית ליד³².

עם פרוץ המרד הערבי ב-1936 החלה הקצנה במאבק הערבי-יהודי באזור. העימותים המקומיים התחלפו בעימותים על רקע לאומני³³. בני ה"כנופיות", מיליציות ערביות המזוהות עם משפחת חוסייני, נאבקו מול כוחות ה"הגנה" בישובי הסביבה. במהלך שנות ה-40 הובילו עימותים אלה לעזיבת האוכלוסייה הערבית. לאחר מלחמת העצמאות, בני ערב אל-עמריר, ערב אל-ת'קלה וערב אל-נציראת יושבו מחדש ב"משולש" – בטירה, טיבה וקלנסווה. שבטים אחרים נמלטו לטול-כרם ולג'נין. משפחת חנון נותרה משפחה חשובה בטול-כרם עד ימינו אנו. לפי מספר עדויות, המשיכו בני המשפחה להפעיל את בריכות הדגים בברכת חנון עד 1968³⁴. חמולת אל-עמריר (או עמריר כפי שמזדהים בניה כיום), היא אחת מהמשפחות הגדולות ביותר בטיבה.

³¹ שם, וראה גם בהערה הקודמת.

³² גרוסמן, 1990: 271.

³³ בנים למשפחת חנון היו מעורבים במאורעות. בנה האחד, סלים, היה חבר ב"ועד הפועל הערבי" והשתתף בהנהגת המרד ב-

1936. אחיו, סלאמה, מימן בכספו את פעולותיה של המיליציות בהנהגתו של עארף עבד אל-רזאק. גרא, 1988: שם.

³⁴ א. מטרני מכפר נטר, מידע בע"פ, 2003.

שמות ערביים באזור אבן יהודה וסביבתה ככלי למחקר תולדות האזור

המקורות הכתובים המעטים שעומדים לרשותנו, ובמידה גדולה יותר מפות האזור משלהי התקופה העותומאנית ומהמנדט הבריטי, חושפים בפנינו מספר רב של שמות ערביים מקומיים¹. שמות אלו כוללים שמות של עצמים טופוגרפיים אזוריים ומקומיים, שמות ישובים וכפרים ושמות שבטים וחמולות. בדיקה מדוקדקת של שמות אלה מאפשרת לשפוך אור על תולדות האזור בתקופה האמורה ובכך להשלים את התמונה שאנו מקבלים מהמצא הארכיאולוגי האילם ומעדויות המייסדים. אנו למדים על פסיפס אנושי-גיאוגרפי עשיר ביותר.

א. שבטים וחמולות: בתחומי אבן יהודה ובסביבתה מוזכרים שמותיהם של 6 שבטים גדולים ו-3 בתי-אב לפחות. שמות שבטים מתחילים במילה "ערב" (= "ערביי") ושמות בתי-אב במילה "אבו" (= "אבי"). השבטים הגדולים² הם: **ערב אל-חויטאת** (ביארת חנון), **ערב אל-נפיעאת**³ (אבן יהודה), **ערב אל-נשראת** (הדסים), **ערב אל-עמריר** (הפולג), **ערב אל-רמליאת** (אילנות) ו**ערב בלואני** (נתניה)⁴. יש להניח שמדובר רק בכמה בתי-אב מתוך שבטים אלו, שכן רובם מוזכרים כשבטים גדולים שמרכזם במקומות אחרים: אל-בלואני בדרום עמק חפר⁵, אל-נפיעאת באזור מכמורת⁶, אל-עמריר בפולג⁷ וכן הלאה. יש בכך אולי להצביע על תופעת נדידה עונתית באזורי החולות, אם כן אז הדבר מעיד על העדר שלטון מרכזי חזק, תמונה האופיינית לשלהי השלטון העותומאני בארץ⁸.

נוסף על השבטים, נקובים במפות ובמקורות גם שמות של בתי-אב ספציפיים. "אבו כלאם" מופיע במספר שמות מקומות באזור דרומית ומזרחית לקניון אבן יהודה. ניתן אולי לייחס לבית-אב זה אתר חנייה עותומאני-מנדטורי שהתגלה במקום זה. "אבו סנה" נזכר בשם של אחד מהמדרונות המערביים של קו-הגבעות צפונית לבאר גנים. "אבו חג'לה" מוזכר בהקשר לאזור תל-צור והדסים

¹ הדיון במשמעותם המילוליות של שמות המקומות מתבסס על מילונים כמו שרוני, 1991. ואילון-שנער, 1947.

² שמות מרבית השבטים הם צורת ריבוי של תואר, כך "אל-נשראת" – הנשרים, "אל-נפיעאת" – המועילים. חריגים לכלל זה הם אל-עמריר ואל-בלואני.

³ בהקשר זה נכתב בסקר הבריטי של א"י המערבית: "South of Mukhalid [Today: Netanya] are the Nefeiya, or (Conder & Kitchener 1883: 145) club-bearing arabs, who roam in the marshes and oak woods"

במפת הסקר מופיע השבט באזור ביארת חנון.

⁴ רשימה מרוכזת של חלק משבטים אלו ראה בגרא, 1988: 166 למשל.

⁵ ויטריאול, 2002: 11. פורת, דר ואפלבוים, 1985: 89.

⁶ בשנות ה-70 של המאה ה-19 נדדו באזור "דרומית לאם ח'אלד", 48 היה ישובם באזור מכמורת וגבעת אולגה.

⁷ גרוסמן, 1990: 270.

⁸ ראה למשל: בן אריה וברטל, 1983: עמ' 67-24.

ואולי יש לזהות אותו כאחד מבתי-האב של שבט "ערב אל-נשראת" שמקום מושבו היה בהדסים. בתורו, לשבט זה ניתן לייחס את שרידי הכפריר של מנדו-הדסים. ע"י צירוף חלקים נוספים לפאזל אפשר לנקוב בשמות חברים בשבט, כמו השודד "דאוד אל-טויל" ("דוד הארוך") וחבורתו, אשר הילכו אימה על תושבי האזור היהודים והערבים בשנות ה-30 וראשית שנות ה-40.⁹

ב. תוואי נוף טבעיים: במפה מספר רב של שמות המכילים אזכור לתוואי הנוף הטבעי. תוואי זה יכול להיות קשור בטופוגרפיה או במים. בין השמות הטופוגראפיים אנו מוצאים פעמים רבות את המילה ח'ור (ובריבוי: ח'ואא'יר). מילה זו משמשת לציון בקעה או אזור נמוך בין גבעות. לעיתים מצוין בשם המקום גם שם בעלי הקרקע: כך באזורים הנמוכים אנו מוצאים את ח'ור עבדאללה וח'ואא'יר מחמד ח'ליל באזור בני-דרור. באזורי החולות אנו מוצאים את ח'ור אבו כלאם ואת ח'ור אבו סנה, על שם בתי-האב שנטעו שם את אוהלם. באופן כזה מעשירים שמות מקומות את ידיעתנו אודות דמויות מקומיות שפעלו באזור.

ישנם שמות המכילים שמות תוואי נוף נוספים. כך לדוגמא אנו מוצאים את המילה דבה – גבעת אדמה מורמת (דבת אל-מע'אר, דבת אל-קיא). שמות אחרים הם תל (תל אל-רמאן), ט'הר (מקום תצפית, ט'הרת אבו כלאם, ט'הר אל-כברה), מרג' (אחו, מרג' אל-מצטבה). גם מקומם של החולות אינו נפקד: אל-ברס הם חולות כפר-נטר; דוגמא אחרת הם חולות רמל אל-שיח' יוסף דרומית לצומת הכניסה לאבן יהודה.

שמות מקומות רבים אחרים קשורים למים, ומשקפים את עושרו היחסי של האזור במשקעים. אנו מוצאים את אל-נהר, ואת אל-ואדי ביחס ל-פאלק – הוא נחל פולג¹⁰. כמו כן רבים שמות המקומות המכילים את המילה עין/עיון (מעין-ות, עיון אל-באצה ועין אל-זריקיה). מילה נוספת היא בְּרָכָה, המתייחסת באזורנו בעיקר לאגמים עונתיים (ברכת חנון, ברכת רמצ'אן, ובצורת הריבוי: בְּרַכּ אל-נמרה). כמתבקש, נזכרות גם הביצות: אל-באצה (הביצה שיובשה ע"י חורשת בלוס) לצד עיון אל-באצה וארץ' אל-באצה הנזכרים לעיל.

ככלל משקפים השמות הגיאוגרפיים את נופי אבן יהודה בסוף המאה ה-19 וראשית המאה ה-20. היה זה אזור של גבעות ועמקים עם מקווי מים גדולים, חלקם רק על בסיס עונתי; לצידם היו

⁹ ראה: דרויאן, 1958. דרויאן, 1962. כן מידע בע"פ בשיחה עם חברי אגודת ה'חקלאי', מותיקי אבן יהודה, מאי 2008.
¹⁰ Conder & Kitchener, 1883: 133-134. גם: גרן, 1984: 267-271.

שטחי חולות נרחבים. מעניין לציין שיער האלונים הגדול נעדר כמעט לחלוטין ממכלול השמות והוא נזכר רק ב-2 מהם: בשם **ח'ליל אל-עפץ** (גם: **ח'ור אל-עפץ**, ליד אילנות, עפץ- עפצי עץ האלון) ובשם **ע'אבת כפר צור**. המילה ע'אבה מתייחסת ליער או חורשה, אך בפעם הראשונה שהשם נזכר במפות היה האזור כבר מבורא לחלוטין¹¹. מכאן, יש יסוד סביר להניח שמדובר בשם ישן יחסית שמקורו בתקופה שקדמה לבירוא יער האלונים באזור. גם אזכורו של כפר צור, משקף מציאות של בעלות אדמות במאה ה-19¹². בראשית ימי המנדט היו אדמות האזור המסומן במפות כ-"ע'אבת כפר צור" בבעלות משפחת חנון.

ג. ישובים וכפרים: במפות האזור נסקרים מספר כפרים וישובים. במפת הסקר הבריטי מ-1878 מופיעים באזור שני אתרים. האחד, **עיון אל-באצה**, הוא אתר בשולי הביצה שנודע במאה ה-20 כמקום מושבם של בני ערב אל-עמריר ומופיע במפות תחת השם ארץ' אל-באצה. השני – **ביר אל-ע'נס**, הוא מקום אשר לימים נתן את שמו לישוב "באר גנים"¹³. ברבע האחרון של המאה ה-19 התפתחה אחוזת **ביארת חנון**. ככל הנראה, זמנו של הישוב **מנדו-הדסים** הוא המחצית השנייה של המאה ה-19, שימש קרוב לודאי כמקום חניה מרכזי לערב אל-נפיעאת או לערב אל-נשראת. ישוב נוסף עליו אנו יודעים מהממצא הארכיאולוגי בלבד התקיים **בח'רבת אל-עמריר**. הסקר חשף יישוב גדול בעל 10 עד 15 מבנים מלבני-בוץ ומבנה מרכזי על ראש גבעה. ישוב זה לא מופיע במפות האזור מהמאה ה-19 ועד שהגיעו ראשוני המתיישבים לייבש את הביצה שהייתה בשטח חורשת בלום הספיק המקום להתכסות ולהקבר בחולות. תיארוך אפשרי למכלול נע בין סוף המאה ה-18 למחצית הראשונה של המאה ה-19.

בשנות ה-20 ואילך התפתחו כפרים קטנים בעלי מבני אבן בארץ' אל-באצה ובשטח הסמוך ל**נבי ח'ורי**¹⁴ ממערב (ח'ור עבדאללה). נוסף על אלו התקיימו **מאהלי בדואים** רבים אשר העדות המפורטת היחידה אודותם היא הממצא האילם. כאן מסייעת הארכיאולוגיה להשלמת התמונה הישובית שעולה משמות המקומות הידועים בספרות ובמפות.

¹¹ השם מופיע לראשונה במפת ברכת רמז'אן משנת 1923, ובתקופה זו כבר לא שרד מהיעד דבר זולת פזורות עצים בודדות. חשוב להזכיר את דעתו של גרוסמן שהמילה ע'אבה מתייחסת לצמחייה בשולי הביצות. ברם, ע"ס שיקולים לשוניים קשה לקבל הצעה זו. ראה: גרוסמן, 1990: 269-270.

¹² שם. כפר צור הוא ישוב בהרי השומרון (נ"צ 156.183 ברשת ישראל הישנה). לעניין בירוא היער - הופעתו במפת ה-PEF מ-1878 והעדרותו ממפת טירה 1918 תוחמות פרק זמן של 40 שנה בו נכרתו עציו לצורכי חימום, בנייה וחקלאות.

¹³ אין ספק לגבי היותו המקור לשם "באר גנים", על אף מיקום האתר בקדימה. האתר מופיע במפת הסקר הבריטי מ-1878 ובמפת טירה 1918 כמה קילומטרים מזרחה למקום אשר בו הוקמה באר גנים לבסוף.

¹⁴ הוא ח'רי מנצור מטייבה. בן אחר למשפחה זאת הקים כפריר קטן בתל-צור. ראה גרוסמן 1990, 271-273.

ד. שמות אחרים: נוסף על השמות שתוארו לעיל ישנם מספר שמות השופכים אור נוסף על תולדות האזור. באזור הדסים נזכרים במפת ברכת רמצי'אן משנת 1948 שני שמות יוצאי דופן בסמיכות רבה זה לזה: **מנדו (Mando) וקרקבוס (Qarqabus)**. שמות אלו יחידאיים ויש ספק לגבי מוצאם הערבי¹⁵. הדבר יכול להצביע על בית-אב מרקע לשוני-תרבותי זר או לחילופין השתמרות הד של שם קדום.

מעט צפונית למנדו וקרקבוס אנו נתקלים בשמות "אל-קני" (ה"תעלות"), ו"אל-קנאת אל-וסטא" ("התעלה המרכזית" / "התעלה האמצעית"). אלו הם שמות למערכת ההשקיה המזרחית של ביארת חנון שראשיתה במעיינות הנמצאים ביער אילנות. השמות מעידים על השימוש שנעשה ב- 'נחל אילנות', שהוא מעיקרו ואדי טבעי, לצורך השקיה מלאכותית. סימנים בשטח של תעלות חפורות ועדויות המייסדים יש בהם בכדי לחזק קביעה זו¹⁶.

¹⁵ כך דעתו של פרופ' נצר בסל מהחוג לשפה וספרות ערבית באוניברסיטת תל-אביב בשיחה עימו ביולי 2008.
¹⁶ מן הראוי להביא את דעתו של ד"ר א. ששון שמדובר במערכת ניקוז טבעית שעברה שדרוג בתקופה שלאחר הקמת מדינת ישראל. (במכתב בדואר האלקטרוני מיום 24.8.2003).

הקרב על הפולג בספטמבר 1918

הקרב על הפולג הוא אחת מהמערכות הפחות מוכרות בתולדות ההיסטוריה הצבאית של מלחמת העולם הראשונה בארץ ישראל. קרב זה נערך בספטמבר 1918, בשלהי המלחמה, בחודשים שלאחר צליחת הירקון בידי כוחותיו הבריטיים של גנרל אדמונד אלנבי. לקרב זה משמעות מקומית מיוחדת בהיותו נקודת הסיום לתקופה העותומאנית באבן יהודה.

לאחר נפילת באר שבע, עזה וירושלים בשנת 1917, התייצב קו החזית על "קו שתי העוגיות" שבין יריחו לשפך הירקון¹. לאחר ניסיון צליחה כושל בנובמבר 1917, נערך ניסיון צליחה שני ב-20 בדצמבר בשלוש נקודות לאורך הנהר. ניסיון זה הוכתר בהצלחה². לאחר הצליחה התייצבה החזית מעט צפונית לירקון והחלו הכנות בריטיות לקראת מבצע פריצה. בין היתר נערכה עבודת מיפוי מודיעינית אשר במסגרתה הותקנה מפה מדויקת של האזור בקנה מידה 1:40,000³. כן נערכו מבצעי הטעיה שכללו הקמת מחנות דמה והפעלת חיל אוויר⁴.

התוכנית המבצעית גובשה, ההכנות הושלמו וב-13 בספטמבר יצאו כוחות בריטיים בראשותו של אדוארד באלפיין⁵ מגלילות צפונה. לראשותו עמדו 5 דיביזיות, וביניהן דיוויזית הפרשים ה-60. התורכים והגרמנים הנלווים אליהם בפקודו של לימאן וון סנדרס⁶ היו ערוכים בשני קווי הגנה צפונית לירקון. הקו האחד נמשך בין ביר עדס להרצליה, בעוד השני נמשך כשלושה קילומטרים צפונית לו מטירה ועד שפך הפולג⁷. לאורך הקו היו חפירות ובהן עמדות למכונות יריה.

באור ראשון ליום ה-19 בספטמבר, בארבע וחצי בבוקר, פתחו הבריטים בהרעשה ארטילרית לאורך כל החזית⁸. לאחר רבע שעה של הפגזות קשות פרצה הלחימה. הקו הובקע בשפך הפולג וגדוד בריטי צלח את הנחל. תוך שעתיים ורבע נפרצו ששה קילומטרים מקו ההגנה באזור הפולג⁹.

¹ פולס, 1981: 332-333.

² גיחון, 1990: 304-307. ושם גם מפות טובות של התנהלות המבצע.

³ זו מפת טירה בקנה מידה 1:40,000 מאוגוסט 1918.

⁴ פולס, 1981: 405.

⁵ Sir Edward Stanislaus Bulfin (1862-1939), General of the 60th Division, 21st Army Corps. See also

Ross, 1932: 2.

⁶ General-Lieutenant Otto Liman von Sanders (1855-1929)

⁷ Frizzle, 1933: 3.

⁸ שם, וגם פולס, 1981: 405.

⁹ שם.

לאחר פריצת המעבר התקדמה דיוויזיית הפרשים ה-60 ותפסה את טול-כרם לעת ערב¹⁰. במהלך הקרבות השתתפו גם כוחות אחרים¹¹. פריצת הקווים התורכיים הובילה להתפוררות מהירה של החזית ולקריסת הצבא התורכי שנוטר מבולבל ובלתי-מאורגן. התורכים הובסו מכה ניצחת למחרת בקרב מגידו (20-21 בספטמבר). היקף האבדות בקרב שני הצדדים איננו ידוע.

מעטים הם השרידים שנתרו בימינו מהקרב על הפולג. בשנים שלאחר הקרב נהרסו רבות ממחפורות הצבא התורכי ע"י חקלאות ובניה. למרות זאת, בנקודה אחת לפחות, מדרום לפולג, השתמרו מספר מחפורות¹². ב"רמל אל-שיח' יוסף" נקברו כמה מהקצינים התורכיים שנהרגו בקרב¹³. עד היום נחשפים באזור קליעי מכונות יריה ופגזי תותחים¹⁴.

¹⁰ גיחון, 1990: 307.

¹¹ ביניהם ה-Royal Gloucestershire Hussars.

¹² גבעת תל אל-רמאן דרומית מזרחית לעין זריקה (נ"צ 1833.1375). המקום התגלה ע"י מר. עמית מנדלסון. כיום הוא

בתחומי שמורת תל-יצחק.

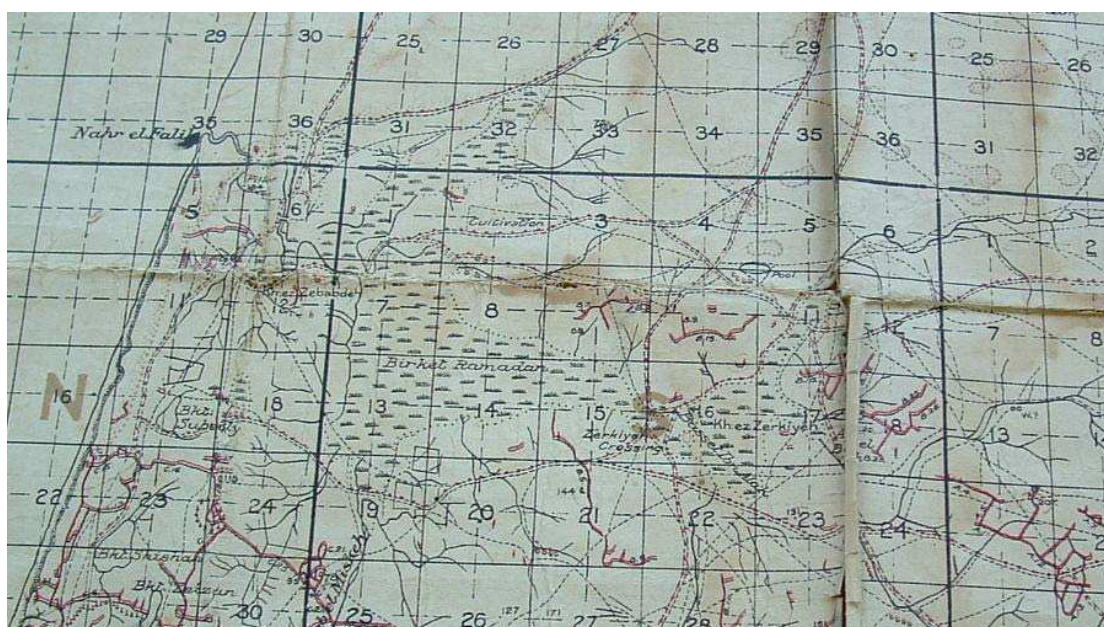
¹³ הם נקברו תחת אלון והועברו משם בראשית שנות ה-50, מידע בע"פ מותיקי אגודת ה'חקלאי' (מאי 2008). בית קברות אכן מופיע מעט צפונית לנקודה זו במפת ברכת רמז'אן מ-1929. במקום זה מסומנות גם כמה מכונות יריה במפת טירה 1918.

¹⁴ כך לדוגמא ברחוב הגולן בשנת 1998. מר. ר. בן ארויה, מראשוני המושבה, סיפר שראשוני המתיישבים היו מעלים פגזים בחריש וסברו שהם מהפצצות העיראקים במלחמת העצמאות (מידע בע"פ, 1999).

הקרב על הפולג

טוראי אדוארד ג'ורג' פורסט מתקיף טור אספקה תורכי ליד נחל הפולג ב-19 בספטמבר 1918. פורסט זכה על כך במדליית גבורה¹.

קטע ממפה צבאית בריטית: גיליון טירה מה-10 לאוגוסט 1918 המראה את אגן הפולג והמחפורות התורכיות הסמוכות אליו.

¹ כרטיס ברכה לחג המולד משנת 1919. פורסט השתייך לגדודי ה-Royal Gloucestershire Hussars. העיטור אשר בו זכה היה ה-Distinguished Conduct Medal.

ילקוט השמות הערביים באזור אבן יהודה¹

מס' סידורי	שם בעברית	שם בערבית	שם באנגלית ²	תיאור	מיקום מקורב	מקור ³
1	אבו חג'לה	أبو حجلة	Abu Higle	שם לחמולה, ושודדים באזור	בין תל-צור והדסים	עיתון 1958
2	אבו כלאם	أبو كلام	Abu Kalam	שם לחמולה	אזור דרומית ומזרחית לקניון אבן יהודה	ברכת רמז'אן 1944
3	אבו סנה	أبو سنة	Abu Sinne	שם לחמולה	צפונית לבאר גנים	ברכת רמז'אן 1948
4	אל-ברס	البرس	El-Baras	שם לחולות נודדים	חולות כפר נטר	ברכת רמז'אן 1948
5	אל-ג'מעאוייה	الجمعاوية	El-Jum'awiya	שם לפרדס של משפחת חנון	דרומית לביר חנון	ברכת רמז'אן 1948
6	אל-מרבעה	المربعة	El-Murabba'a	שם לאזור ושדות בעמק חנון	צפנה ל"גבעת ורדה"	ברכת רמז'אן 1948
7	אל-עמריר ⁴	العمرير	'Amarir, 'Amrur	שם לשבט בדואי גדול. מרכזו באזור ביצות הפולג.	דרום אבן יהודה ותל יצחק	גרא 1988
8	אל-פאלק	الفالق	El-Faliq	שם לנחל ולעמק	נחל פולג וסביבתו	PEF Sheet X
9	אל-קנאת אל-וסטא	القناة الوسطى	El -Qanat el-Wust'a	שם ל'נחל אילנות' לאחר הסדרתו להשקיה	צפונית לביר אלעדס	ברכת רמז'אן 1948
10	אל-קני	القني	El-Quni	שם לאזור הסמוך ל'נחל אילנות' ⁵ ממזרח	בין ביר עדס-אילנות	ברכת רמז'אן 1944

¹ רשימה זו ממצה רק ביחס לשמות מקומות הנמצאים בשטחי אבן יהודה עצמה וכן מספר מקומות בולטים בסביבה הקרובה לה. לא נכללו שמות ממזרח לכביש 4 למעט כמה בולטים.
² תעתיק שאינו בהכרח משקף את התעתיק המדעי, אלא את האופן שבו השם הופיע במפות המנדטוריות או בפרסומים השונים. עיצורים גרוניים שלא ניתן להביא בפונט סומנו ע"י פסיק שבא אחרי האות, ע' סומנה ע"י פסיק לפני התנועה. התעתיק בעברית משקף את הכתיב הערבי המדויק של המילה.
³ המקור הניתן הוא דוגמא לאזכור השם. אין הוא בהכרח האזכור הראשון שלו במפה. חלק מהשמות נזכרים כבר במפת הסקר הבריטי (PEF) מ-1878, בעוד אחרים מופיעים רק במפות המנדט משנות ה-30 וה-40. שמות נוספים, ובהם שמות שבטים וחמולות רבים, אינם נזכרים במפות כלל.
⁴ מופיע בספרות גם כ"אמריר" (ראה לדוגמא גרא, 1988: 166), וכ"אמעיר". צאצאי המשפחה יושבים היום בטירה- חמולת עמרור (גרוסמן, 1990: 270).

		ליער אילנות				
11	אל-רמליאת	الرملیات	Al-Rumliyat	שם למתחם, בארות ומעיינות	צפונה לאילנות	ספר 1988
12	אם מנצור	أم منصور	Umm Mans'ur	מקום קברו של שיח' מנצור וכפר	מזרחה לאבן יהודה (בשטחי קדימה), יתכן וריאנט של "אם צור" (תל צורן)	וילנאי: 1958
13	אם עליקה	أم عليقة	Umm 'Ulleiqa	שם לכפר ולרכס גבעות	מצפון לביארת חנון	ברכת רמז'אן 1944
14	ארץ' אל-באצה	ارض الباصة	Ard' el-Bas's'a	שם לגבעה ויישוב	צומת תל מונד	טירה 1918
15	אראצ'י אל-מנצור	أراضي المنصور	Arad'i el-Mans'ur	שטח אדמה שהיה בבעלות משפחת מנצור	קדימה צור-משה דרורים	סקר האתרים
16	ארץ' מרס אל-שמאר	ارض مرس الشمار	Ard' Maris esh-Shumar	שם לאזור גבעות נמוכות	מערבית לכפר נטר	ברכת רמז'אן 1948
17						
18	באצת אל-עמריר	باصّة العمرير	Bas's'at el-'Amarir	שם לאגם עונתי בדרום אבן יהודה	חורשת בלום	גרא 1988
19	ביארת חנון	بيارة حنون	Bayyarat Hannun	עמק ופרדס חקלאי בבעלות משפחת חנון	בין כביש 4 לכביש 2	מפת 1951
20	"ביר אל-הג'ראת"	"بئر الحجرات"	"Bir el-hajarat"	כינוי ספרותי ⁶ למבנה באר של משפחת חנון	דרומית-מזרחית לביר חנון	שחף: 1996
21	"ביר אל-מקדסי"	"بئر المقدسي"	"Bir el-Muqadisi"	כינוי ספרותי למבנה וסביל של משפחת חנון	דרום שיכון עמליה בנתניה המזרחית	שחף: 1996
22	"ביר אל-עדס"	"بئر العدس"	"Bir el-'Ades"	כינוי ספרותי לבית	נ.ג. 39 בצפון הדסים	שחף: 1996

⁵ מכונה גם ה"תעלה החנונית" או "תעלת חנון". נחל טבעי ששימש להשקיית שדות לאחר הסדרת מהלכו בשלהי התקופה העות'ומאנית או בימי המנדט.

⁶ כינויים שהוענקו לחלק ממבני אחוזת ביארת חנון ע"י זאב שחף בחוברת סיפוריו. ראה שחף: 1996.

		באר ערבי				
23	ביר אל-ע'נם	בئر الغنم	Bir el-Ghanim	שם לבאר מרכזית בשירות הבדואים.	מרכז קדימה	וילנאי: 1958
24	"ביר אל-ע'נם"	"بئر الغنم"	"Bir el-Ghanem"	כינוי ספרותי לבית באר ערבי	צפונית-מזרחית לביר חנון	שחק: 1996
25	ביר חנון	بئر حنون	Bir Hannun	שם לבית אחוזה ובאר מרכזית	אזור תעשייה ספיר	סקר האתרים
26	ברכ אל- נמרה	برك النمرة	Birak en-Nimra	שם לשלוחה של נחל פולג שיובשה (נחל אודים)	אזור רמת פולג	ברכת רמז'אן 1944
27	ברכת חנון	بركة حنون	Birket Hannun	שם לבריכות דגים ובריכה עונתית	אזור תעשייה ספיר	ברכת רמז'אן 1944
28	ברכת רמז'אן	بركة رمضان	Birket Ramadan	שם לאגן ביצות גדול	עמק נחל פולג	ברכת רמז'אן 1944
29	זבת אל-מע'אר	دبة المغار	Dabbat el-Mughar	שם לתל ולכפר ערבי מאוחר	גבעה דרומית-מערבית לכלא השרון	ברכת רמז'אן 1944
30	זבת אל-קיא	دبة القيا	Dabbat el-Qiya	שם למטעים חקלאיים	צפונית לביר חנון	ברכת רמז'אן 1948
31	זרב אל-עמריר	درب العمرير	Darb el-'Amarir	שם לדרך מקומית ומעלה בין אל-עמריר וביר אל-ע'נים	בית זקנים "גני שרונים"	סקר האתרים
32	זרב חנון	درب حنون	Darb Hannun	הדרך המרכזית בפרדסי חנון	בציר הרוחב אילנות-ביארת חנון	סקר האתרים
33	הדי מנצור	هدي منصور	Hudi Mans'ur	שם לשליט מקומי ואפנדי למנסור	שם נוסף לאזור תל צור	גרא 1988
34	חפא'ר אבו כלאם	حفائر ابو كلام	Hafa'ir Abu Kalam	שם למעיינות ולעמק	צומת רח' המייסדים וכביש 4	קדימה, 1942
35	חו'איר מחמד ח'ליל	خوائير محمد خليل	Khuwair Muhammad Khalil	שם למדרונות היורדים לעמק הפולג ממזרח	צומת תל מונד-צומת בני דרור	ברכת רמז'אן 1948
36	ח'ור אבו כלאם	خور أبو كلام	Khor Abu Kalam	שם לשקע ות'מילה	מזרחית לאבן יהודה	ברכת רמז'אן 1948

37	ה'ור אבו סנה	خور أبو سنة	Khor Abu Sinne	המדרונות המערביים של רכס הכורכר העובר באבן יהודה	כפר נטר, עין יעקב, מערב אבן יהודה	ברכת רמז'אן 1944
38	ה'ור אל-אעמא	خور الأعما	Khor el-A'ma	שם לבקעה ומורדות	מערב הדסים	ברכת רמז'אן 1948
39	ה'ור אל-הרש	خور الهرش	Khor el-Hirsh	שם לואדי ומורדות	תחילת ואדי הדסים	ברכת רמז'אן 1948
40	ה'ור אל-נחלה	خور النحلة	Khor el-Nahle	שם לשקע ולבית באר	מזרחית לכלא השרון	ברכת רמז'אן 1948
41	ה'ור אל-עפץ	خور العفص	Khor el-'Afs'	שם לעמק	שם נוסף לח'ליל אל-עפץ	קדימה, 1942
42	ה'ור עבדאללה	خور عبد الله	Khor 'Abdallah	שם לשטח	פינה דרומית מזרחית של אבן יהודה	ברכת רמז'אן 1948
43	ה'ליל אל-עפץ	خليل العفص	Khalil el-'Aafs'	שם לאזור, ולחורשה?	דרום אילנות	ברכת רמז'אן 1948
44	ה'רבת אל-זריקיה	خربة الزريقية	Khirbat ez-Zuraqiya	שם למעיין, חורבה ומעברות על נחל הפולג	דרומה לתל יצחק	טירה 1918
45	ה'רבת אל-עמריר	خربة العمرير	Khirbet 'Amarir	שם לחורבה גדולה	שיכון ותיקים באב"י	גרא 1988
46	ט'הר אל-כברה	ظهر كبيرة	Dhahr el-Kabbara	שם לאזור גבעות	תל יצחק-בית יהושע	ברכת רמז'אן 1948
47	ט'הרת אבו כלאם	ظهرة أبو كلام	Dhaharet Abu Kalem	שממת חולות גדולה	מרכז אבן יהודה	ברכת רמז'אן 1944
48	כפר צור	كفر سور	Kfar Zur	שם קודם לשכונה באבן יהודה	שכונת באר גנים	עיתון 1964
49	מוארס אל-ג'זר	موارس الجزر	Mawaris el-Jizr	חצי-אי שבלט לתוך ביצות הפולג	ח'רבת גזרה	ברכת רמז'אן 1948
50	מכסר סלים וא אל-הנדויה	مكسر سليم والهندوية	Maksar Salim wa Hindawiya	שם לאזור גאוגרפי	תחנת רכבת בית יהושע	ברכת רמז'אן 1948
51	מנדו	مندو	Mando	שם לגבעה והתיישבות	"גבעת ורדה"	ברכת רמז'אן 1948
52	מנצור	منصور	Mans'ur	שם למשפחה בעלת נכסים, שמוצאה	אזור מזרחית ודרומית לאבן יהודה ⁷	גרא 1988

⁷ ראה גרוסמן, 1990: עמ' 269-270.

		בטירה				
53	מנצוריה	منصورية	Mans'uriye	מרכז של משפחת מנצור באזור קדימה, כנראה שם אחר ל"אם מנצור".	קדימה	וילנאי 1980
54	מרג' אל-מצטבה מיע אל-תרביה	مرج المصطبة مع التربية	Marj el-Mas't'aba Ma' et-Tarbia	שם לגבעה ואזור גאוגרפי	נ.ג. 39 בין כפר נטר ובית יהושוע	ברכת רמז'אן 1948
55	נבי ח'ורי	نبي خوري	Nabi Khuri	שם לבניין, כפר ומעברה	צומת דרורים	גרא 1988
56	עיון אל-ורדל	عيون الوردل	'Ayun el-Wardel	שם למעינות	סביבות עין ורד	טירה 1918
57	עיון אל-באצה	عيون الباصة	'Ayun el Bassa	מדרון מערבית לצ. תל מנד	ארד' אלבאצה	PEF Sheet X
58	עיון אל-רמליאת	عيون الرمليات	'Ayun Rumaliet	מעיינות דרומית ומערבית למכלול אל-רמליאת	אילנות	סקר האתרים
59	עין אל-עמריר	عين العمرير	'Ayn al-'Amarir	שם לנביעה חרבה ונחל	ח'רבת אלעמריר	סקר האתרים
60	ערב אל-חויטאת	عرب الحويطات	'Arab el-Hawit'at	שם לשבט בדואי בביארת חנון	ביארת חנון	גרא 1988
61	ערב אל-נפיעאת	عرب النفيعات	'Arab el-Nafia'at	שם לשבט בדואי גדול באבן יהודה	אבן יהודה ואזורה	וילנאי 1958
62	ערב אל-נשראת	عرب النشرات	'Arab el-Nashrat	שבט בדואי שישב באזור הדסים	הדסים	גרא 1988
63	ערב אל-עמריר	عرب العمرير	'Arab el-'Amarir	שבט בדואי שישב באזור אבן יהודה, תל מונד ועמק הפולג	תל יצחק, אבן יהודה, דרורים ואזורם	סקר האתרים
64	ערב אל-רמליאת	علاّب الرمليات	'Arab el-Rumliyat	שבט בדואי באזור אילנות ופרדסיה	יער אילנות ופרדסיה	סקר האתרים

65	ערב ארמלט	عرب ارملط	'Arab Armallet	שבט בדואי ושם לרכס, כנראה שיבוש של "ערב אלרמליאת" ⁸	רכס בגבול ביארת חנון באזור יער אילנות	גרא 1988
66	ערב בלואני	عرب بلوني	'Arab Balwani	שבט בדואי שישב ביער קדימה ונתניה	יער קדימה-אילנות ומזרח נתניה	גרא 1988
67	ע'אבת כפר צור	عابة كفر صور	Ghabat Kufur Sur	שם לאזור גיאוגרפי	אזור כפר נטר ואבן יהודה	ברכת רמז'אן 1944
68	קבור אל-עמריר	قبور العمرير	Qubur el-'Amarir	שם לבית קברות בדואי מאוחר	תחנת דלק זקס	ברכת רמז'אן 1944
69	קרקבוס	قرقبوس	Qarqabus	שם לואדי ונביעות	מורד ואדי הדסים	ברכת רמז'אן 1948
70	רמל אל-שיח' יוסף	رما الشيخ يوسف	Raml Sheikh Yusuf	שם לרכס ולגבעות כורכר	שם לרכס עליו בנוי קיבוץ תל יצחק	ברכת רמז'אן 1944
71	שג'רת אל-עמריר	شجرة العمرير	Shajarat el-'Amarir	שם לאלון בודד	מדרון צפוני של רכס תל יצחק	סקר האתרים
72	תל אל-רמאן	تل الرمان	Tell er-Rumman	שם לתל עתיק	גבעה דרומית לעין זוריקיה	ברכת רמז'אן 1948
73	תל צור	تل صور	Tell Zur	שם לשכונה וגבעה בולטת באבן יהודה על שם ע'אבת כופר צור	צפון אבן יהודה	מפת 1951
74	ת'מילאת אל-עמריר	ثميلات العمرير	Thamilat el-'Amarir	שם למערך בורות מים רדודים	מערכה לאל-עמריר	סקר האתרים

⁸ אפשרות אחרת היא שמדובר בשיבוש של שם השבט ערב עראמל (קרי: 'Aramil) שישב באזור השרון. ראה: הס-אשכנזי, 2005: 108.

שער חמישי – הידרוגרפיה

מקורות המים הטבעיים

מפות העבר מעידות שאזור הסקר היה משופע במקורות מים, אשר חלקם הגדול יבש מאז. בחלק זה נסקור את מקורות המים הטבעיים הנמצאים באזור הסקר: מעיינות, אגמי מים, נחלים וביצות. כמו כן נסקור את אגני הניקוז העיקריים.

1. מעיינות

באזור הסקר התקיימו בעבר מספר קבוצות עיקריות של נביעות, באזור שבין אילנות בצפון ותל יצחק בדרום. להלן תיאור קצר של כל קבוצה:

א. אילנות: קבוצה של נביעות המצויות ביער אילנות. קבוצת המעיינות העיקרית, המונה כ-5 נביעות, נמצאת בתוך יער אילנות מזרח (1407.1892), בצמוד לגדתו הצפונית של 'נחל אילנות'. מעיינות אלו נובעים בחורף כנביעה על פני השטח, אך גם בקיץ ישנה נביעה תת קרקעית בעומק לא רב. מסביב לנביעות ישנה צמחיית ביצות ענפה. נביעות קטנות ועונתיות מצויות צפונית לקבוצה העיקרית, במכלול אילנות-רמליאת (1408.1894), אתר 5 בסקר מתקני המים). קבוצה אחרת נמצאת בסמוך לתעלה ביער אילנות המערבי (1404.1889), אתר 8 בסקר מתקני המים), שם נסקרו כ-2 נביעות תת-קרקעיות ע"פ עקבותיהן על פני השטח.

ב. הדסים: מספר קטן של נביעות, כיום ברובן תת קרקעיות, באפיק התחתון של נחל הדסים (13895.18798). הנביעה העיקרית ממוקמת בתוך בריכה קטנה הנשפכת לנחל הדסים. בחורף יוצרות הנביעות מספר בריכות עיליות על פני השטח. מסביב לנביעות סבך קנים צפוף מאוד. באתר הנביעות, ניתן להגיע למים בסתיו על ידי חפירה בעומק שבין 1.0-2.5 מ'.

ג. אבן יהודה: בחורשת אקליפטוסים הנמצאת מזרחית לכביש 4, התקיימה בעבר קבוצת נביעות (1403.1861). לפי עדויות מייסדים, היו במקום נביעות קטנות ששימשו לצורכי רחצה¹. במפות מתקופת המנדט נקרא המקום **חפא'ר אבו כלאם**, דבר המעיד על שוחות חפורות לצורך גישה למים, ולמעשה תימילה כהגדרתה (וראה להלן אתר 23 בסקר מתקני המים). עם הרחבת כביש 4

¹ לפי עדותו בע"פ של מר ר. בן ארויה, בשנת 2003.

נחל הדסים: אפיק הנחל, מבט ממערב

**נחל הדסים: בריכת המעיין
המרכזי במעיינות הדסים,
במורד הנחל. מבט מדרום-
מערב**

נהרס חלק גדול משטח הנביעות, וישנם סימנים טופוגרפיים המצביעים על כך שהבריכה העונתית הנמצאת כיום ממערב לכביש (אתר 24 בסקר מתקני המים) הייתה לפנים חלק מאזור נביעות זה.

ד. כפר נטר : קבוצה של נביעות עונתיות, כיום תת קרקעיות, הממוקמת בחורשת אקליפטוסים הצמודה לאצטדיון כפר נטר (1384.1866). בחורף נוצרת במקום נביעה עילית הכוללת בין 3 ל-5 נביעות נפרדות. מי הנביעות נשפכים לנחל באר גנים. בעבר היו הנביעות חזקות יותר, כפי שמעידים שקעים נמוכים המצויים באתר. קבוצה נוספת של נביעות נמצאת בתוך פרדסים סמוכים, שם לאפיק הנחל אין תואי מוגדר.

ה. עין אל-זריקה : בעבר, גדול מעיינות האזור. מעיין איתן המצוי בשולי עמק הפולג, דרומית לתל יצחק (1381.1836, אתר 79). המעיין נזכר כבר בסקר הבריטי. בסמוך למעיין התקיימה בעבר סדרת ישובים בחורבה בעלת אותו השם (אתר 80). מסביב למעיין, הנובע מתוך שכבת כורכר, צמחיית ביצות ענפה: פטל קדוש, קנה מצוי ואגמון. המעיין מתרוקן כיום לבור הפעור של מחצבת כורכר נטושה ויוצר בה אגם.

ו. עיון אל-באצה : במפת ה-PEF מסומנת באזור הנמצא מעט מזרחית לכלא השרון בריכת מים ולידה השם "עיון אל-באצה" (1400.1826 בקירוב). התייחסות זו למעינות באגן המזרחי חוזרת גם במפת טול-כרם הגרמנית מ-1917 ובמפת טירה הבריטית מ-1918. במפות המנדט נעלם האזכור למעינות ובמקומם מופיע השם "ארץ אל-באצה" כחצי קילומטר צפונית-מערבית למיקום ה"עיון". יתכן שקבוצת נביעות אכן התקיימה במקום, אך סיורים בשטח לא הצליחו לחשוף את מיקומן. אפשרות סבירה אחרת היא שהשם "עיון אל-באצה" התייחס לסביבה הכללית, והוחלף לאחר מכן ב"ארץ אל-באצה", שם אשר בתקופה המנדטורית התייחס להתיישבות של ערבים בני ערב אל-עמריר בגבעה הסמוכה.

2. אגמי מים

אגמי מים² היו בעבר נפוצים מאוד באזור השרון ומישור החוף, אף אזור הסקר הכיל מספר רב מהם. מבין אגמי המים הרבים שהיו באזור, שניים בולטים במיוחד:

א. ברכת חנון: ברכת מים גדולה (1374.1886, אתר 13 בסקר מתקני המים) בקצהו המערבי של עמק חנון, בחלק בו משתלב העמק במרזבה השניה. צפונית מזרחית לבריכה נבנה ברבע האחרון של המאה ה-19 בית באר – ביר חנון (אתר 23). ככל הנראה, הבריכה הייתה מקבלת לפחות חלק ממימיה ממפלס מי התהום הגבוה שהיה באזור בעבר. מים נוספים הייתה הבריכה מקבלת ממי שטפונות החורף בעמק חנון. מידע קרטוגרפי במפות המנדט מצביע שבמהלך שנות ה-20 או ה-30 הוסט 'נחל אילנות' אל הבריכה, ככל הנראה למטרת השקיית שדות. מפת ה-PEF ומפת טירה 1918 שתייחן מתארות את הנחל כמסתיים בבריכה קטנה ליד הפינה הצפונית-מזרחית של חולות כפר נטר. מאידך, תצלומי אוויר משנות ה-40 מראים בבירור את הנחל מסתיים בבריכה. במפות מתקופה זו והלאה ניכרת חורשת אקליפטוסים אשר ניטעה על אזור מוגבה בבריכה. לאחר קום המדינה שימשה הבריכה, לפי כמה עדויות, לגידול דגים עד לשנת 1968³. בניית אזור התעשייה החדש של נתניה, ומכללת "הרמלין" בפרט, הביאו להרס הסופי של הבריכה בראשית שנות ה-90.

ב. "אל-באצה"/"חורשת בלום": בריכת מים גדולה (1393.1848, אתר 69) בשקע מזרחית לכניסה החדשה של אבן יהודה. הבריכה ניזונה בעבר ממפלס מי התהום הגבוה באזור. הבריכה מופיעה לראשונה רק במפת טירה 1918, ככל הנראה בשל טעות במיפוי של ה-PEF. במקביל לתחילת ההתיישבות היהודית בגוש אבן יהודה, יובשה הבריכה ב-1932. הייבוש בוצע ע"י מילוי הבריכה בחול שהובא מדיונה סמוכה. בשלב הבא ניטעו בשטח הבריכה אקליפטוסים, אשר לימים קיבלו את השם "חורשת בלום", ע"ש שמואל שמעון בלום – אחד מהמסייעים בהקמת המושבה⁴.

ג. בריכות חורף אחרות: במפת ה-PEF ובמפת טירה 1918 מסומנים מספר מקווי מים בנוסף על אלו שהוזכרו למעלה. בין היתר מזכירות המפות בריכות במקום שבו חסמו חולות כפר נטר את אפיקיהם של נחלי אילנות והדסים. המפות לא עושות הבחנה בין מקווה מים עונתי לאיתן, ובכך מקשות עלינו לסווג אותן בהתאם. למרות זאת, שימוש מושכל במפות אלו יכול לסייע לנו להגיע

² ידועים גם בשמות אחרים ובהם "אגם עונתי", "בריכת חורף", "בריכה עונתית" וכן הלאה, להלן יעשה שימוש במושגים אלו לחילופין.

³ לפי עדותו של תושב כפר נטר, מר א. מטרני.

⁴ גרא, 1982: 30-31.

למסקנה סבירה, שכן ידועה לנו עונת המיפוי. מיפוי ה-PEF בוצע בסוף חודש אפריל, בשלהי עונת הגשמים, בעת שאגמים העונתיים רק מתחילים להתייבש; מיפוי מפת טירה 1918 בוצע בחודש אוגוסט, בשיא עונת היובש בה האגמים יבשים. סימון של "אל-באצה" כ-POOL במפת 1918, ותצלומים מראשית שנות ה-30 מעיד שמדובר היה במקווה מים רב-עונתי, בעוד שסימון האגמים של מפת ה-PEF כביצות מעיד על כך שהם היו כמעט יבשים לחלוטין באותה עת, ולפיכך אגמים עונתיים. לגבי ברכת חנון אין אפשרות להגיע להכרעה סופית, שכן מדובר היה באגם עונתי גדול ששימש לימים כבריכת השקיה. למרות זאת, נראה שהאגם לא היה מתייבש באופן מלא. להלן סיכום המידע:

סיכום: סיווגם של מקווי מים באזור אבן יהודה במפות היסטוריות

<u>שם המפה</u>	<u>תאריך מיפוי</u>	<u>ברכת חנון</u>	<u>אל-באצה</u>	<u>אגם בסוף</u>	<u>אגם בסוף נחל</u>
<u>PEF sheet X</u>	circa. 20-30.4.1874 ⁷	אגם	לא מופה	אגם	<u>הדסים</u> ⁶
<u>Tireh (1918)</u>	10.08.1918 ⁸	ביצה	אגם	ביצה	יבש
סוג מקוה המים:		<u>בריכה (?)</u>	<u>אגם</u>	<u>אגם עונתי</u>	<u>אגם עונתי</u>

3. אגני ניקוז

באזור אבן יהודה ישנם שני אגני ניקוז מרכזיים- בצפון עמק חנון ובדרום עמק הפולג.

א. **עמק חנון:** אגן הניקוז של עמק חנון משתרע על רוב אזורו הצפוני של הסקר. אגן הניקוז מורכב מאגניהם הנפרדים של 'נחל אילנות' ו'נחל הדסים', ומכסה אזור של 15 קמ"ר בקירוב. את חלקו העיקרי של אגן הניקוז מהוות הגבעות הגובלות בעמק מכל צדדיו.

ב. **עמק הפולג:** אגן הניקוז של הפולג הוא הגדול מבין אגני הניקוז של נחלי השרון התיכון. אגן הניקוז הכולל של הנחל משתרע על פני 109 קמ"ר. למעשה, ניתן לחלק את אגן הניקוז של הפולג

⁵ בסופו המקורי, ראה להלן (נ"צ מקורבת: 1381.1881).

⁶ כיום אגם עונתי מיובש ברובו בשדה מעובד ממזרח לכביש כפר נטר – אזה"ת ספיר (נ"צ מקורבת: 1382.1878).

⁷ Conder, 1878: 212-220. Conder & Kitchener, 1881: 142-143

⁸ כמצוין במפה עצמה.

לארבעה תתי אגנים, אשר כל אחד מהם מנוקז כיום על ידי תעלה אחרת של הנחל: אגן הניקוז של נחל דרור מכסה אזור של כ-12 קמ"ר, אגן הניקוז של 'נחל אודים' מכסה כ-8 קמ"ר ואגנו של נחל רשפון מכסה 14 קמ"ר, וכן הלאה. רוב שטחי הביצות הנמצאים במרכז האגן מכוסים באדמות סחף וכבול, וחלקו המערבי מישורי בצורה יוצאת דופן. ישנם סימנים גיאומורפולוגיים המצביעים על כך שבעבר הרחוק גם אזור טירה ומסכה היו חלק מאגן הניקוז של הנחל ואף עמק חנון התנקז אליו דרך שלוחת 'נחל אודים' בטרם נחסמה זו על ידי חדירת החולות.⁹

4. נחלים

רוב נחלי האזור הם "ואדיות", נחלים עונתיים שבהם זורם מים רק בעונת הגשמים. נחלים אלו עוברים בעיקר באזורי הגבעות, דרך בקעות קטנות, ומתנקזים אל אזורי המרזבה אשר נמצאים באותו הצד של קו פרשת המים המרכזי כמותם. נחלי איתן ניתן למצוא רק בעמקים הגדולים, אשר הם בעצמם תוצר של זרימתם המתמשכת במשך דורות. נחלי איתן אלו הם נחל פולג על יובליו השונים וככל הנראה שבעבר גם 'נחל אילנות' נהנה ממעמד זה.

להלן ניתן פירוטם של הנחלים השונים. לחלקם הגדול של הנחלים אין שמות רשמיים. נחלים אשר הם תוצר של פעולות ניקוז מנדטוריות ומלאכותיים באופיים, כמו התעלה הנקראת על שם אודים, סומנו ע"י זוג מרכאות אחד ('נחל אודים'). סימון דומה ננקט ביחס לנחלים אחרים אשר השמות שאנו משתמשים עבורם הם כינויים ללא מעמד רשמי, כינויים אלו מבוססים בדרך כלל על קרבה גיאוגרפית למקום ישוב מודרני או לאובייקטים אחרים בנוף.

א. 'נחל מחצבות פרדסיה'

שמות ערביים : ---

אורך בק"מ : 0.5

זרימה מתועדת בחודשים : ינואר-פברואר.

אגן היקוות : גבעות אם עליקה.

מסלול : כיום זורם מזרחה לתוך בור מחצבות פרדסיה.

⁹ פורת, דר ואפלבוים, 1985: 22-23.

הערות: הנחל חוצה בקע קטן בין 2 גבעות שאדמתו אדמת נזאז כבדה (דרומית לאתר 2). משקעים חוליים חומים ואפורים נראים במקום שבו חוצה דרך חקלאית את הנחל. משקע זה מצביע אולי על תקופה שבה הייתה הזרימה בנחל חזקה יותר.

ב. 'נחל אם עליקה (מערב)'

שמות ערביים: ---

אורך בק"מ: 0.6

זרימה מתועדת בחודשים: ינואר-פברואר.

אגן היקוות: גבעות אם עליקה.

מסלול: יורד דרומה מגבעות אם עליקה אל עמק חנון.

הערות: הנחל יורד מהמדרונות הצפוניים של גבעות אם עליקה אל עמק חנון. בנחל אכזב זה ישנה זרימה משמעותית רק בעת גשמים עזים במיוחד.

ג. 'נחל אם עליקה (מזרח)'

שמות ערביים: ---

אורך בק"מ: 0.7

זרימה מתועדת בחודשים: ינואר-פברואר.

אגן היקוות: גבעות אם עליקה.

מסלול: מגבעות אם עליקה אל המרזבה השלישית באזור אילנות.

הערות: הנחל יורד מגבעות אם עליקה למרזבת אילנות ועובר דרך שדות חקלאיים. מדידה הראתה שרוחב אפיק הנחל כ-5 מטרים ועומקו כ-0.8 מטרים.

ד. 'נחל שכונת עמליה'

שמות ערביים: ---

אורך בק"מ: 2.0

זרימה מתועדת בחודשים: ינואר-פברואר.

אגן היקוות: גבעות אם עליקה המערביות.

מסלול: גבעות אם עליקה אל מרזבת המרזבה השניה (מרזבת נתניה).

הערות: נחל זה מתחיל צפונית לנג. 56 (אתר 7).

ה. 'נחל אילנות'

שמות ערביים: אל-קנאת אל-וסטא

אורך בק"מ: 4.5

זרימה מתועדת בחודשים: דצמבר-אפריל.

אגן היקוות: עמק חנון וגבעות צור משה שצפון-מזרח לו, ראה גם לעיל.

מסלול: צור משה – אילנות – כפר נטר (לפנים) / ברכת חנון (לפנים) / 'נחל אודים' (בצינור, כיום)

הערות: אחד משני הנחלים הגדולים באזור, לצד נחל פולג. 'נחל אילנות' היה במקורו נחל טבעי,

כנראה עוד מתקופות קדומות (ראה לעיל). תחילתו כואדי באזור צור משה ולאחר מעברו בנביעות

של יער אילנות הופך לנחל רחב. במקור היה הנחל נשפך לביצות הפולג באזור תעלת 'נחל אודים',

אך לאחר חדירת חולות כפר נטר נסתם אפיקו והוא נסתיים בבריכה חורפית קטנה (ראה לעיל).

במפות מקום המדינה ואילך מופיע הנחל כמסתיים ברכת חנון, דבר שהוא ככל הנראה תוצאה

של הטיה מכוונת ופריצת אפיק מלאכותי חדש שנעשה בתקופת המנדט, כנראה לשם השקיית

מטעים. מפות ניווטים מציגות את אפיק הנחל המיושב הקיים כתעלה רדודה עד לימינו, עיון

במפות קדסטר חושף אף הוא את תוואיו השחוק של הנחל המקורי.

ו. 'נחל הדסים'

שמות ערביים: קרקבוס וא ח'ור אל-הרש.

אורך בק"מ: 2.5

זרימה מתועדת בחודשים: דצמבר-פברואר.

אגן היקוות: בקעת הדסים ושכונת עין יעקב

מסלול: אזור התעשייה אבן יהודה – הדסים – כפר נטר.

הערות: נחל בתוך בקעה גדולה שנוצרה מהתחלתו בגבעות. האפיק מתחיל בשולי אבן יהודה,

בסמוך לשכונת רמת היובל ושכונת עין יעקב. החלק העליון של הנחל סתום בחול בעוד

שבתחתיתו מתחבר אל הנחל יובל היורד מאזור שכונת עין יעקב. במקום זה רוחבו של האפיק כשני מטרים. בתחתית הואדי של הנחל, בסמוך לגדר של הדסים, נובעות נביעות עליות ותת קרקעיות – כאן מתרחב הנחל ויוצר מניפת סחף שרוחבה כ-25 מטרים. הנחל חוצה את שמורת הדסים וממשיך עד כפר נטר; במפות ישנות מסומן סופו בתוך אגם עונתי קטן שאת עקבותיו ניתן לראות עד עצם היום הזה (ראה לעיל). הנחל מופיע לראשונה במפת ה-PEF.

ז. 'נחל רח' הנוטר'

שמות ערביים: ---

אורך בק"מ: 0.5

זרימה מתועדת בחודשים: ינואר-פברואר.

אגן היקוות: המורדות המזרחיים של גבעות רח' הנוטר ובאר גנים.

מסלול: באר גנים – רח' העצמאות.

הערות: דוגמא טיפוסית לסוג הואדיות שאפיינו את אזור אבן יהודה בעבר. ואדי מעין זה היה מצוי כמעט בין כל שתי גבעות סמוכות. למרות שעבר ייבוש ושאיפיקו נחסם, ממשיך הנחל כל שנה להתחדש במסלולו בעת שטפונות. לפנינו דוגמא גם לנחל הנשפך למערכת ניקוז סגורה (רח' העצמאות), בה היה יוצר יחד עם ואדיות נוספים ביצה קטנה במקום שבו נטוע ה"אקליפטוס" המפורסם.

ח. 'נחל באר גנים'

שמות ערביים: ח'ור אבו ס'נה.

אורך בק"מ: 2.4 (שרד, במקור: 3.5).

זרימה מתועדת בחודשים: דצמבר-מרס (בשנה גשומה).

אגן היקוות: גבעות אבן יהודה ובאר גנים.

מסלול: אבן יהודה – באר גנים – כפר נטר – בית יהושע.

הערות: נחל גדול למדי, אשר בשנים גשומות זורמות בו כמויות מים נכבדות. ראשיתו של הנחל הייתה בעמק קטן בין שתי גבעות בולטות. עמק זה והגבעות הגובלות בו פולסו לשם בניית שכונת

מגורים חדשה. עם הגיעו למישור הגובל באגן הפולג, בסמוך לאצטדיון של כפר נטר, היו נשפכות אל הנחל נביעות קטנות (ראה לעיל). כיום מנוקזים מימי הנחל אל תוך תעלת 'נחל אודים'.

ט. 'נחל דרור'

שמות ערביים: ---

אורך בק"מ: 6.5

זרימה מתועדת בחודשים: אוקטובר-מאי

אגן היקוות: גבעות תל-מונד, קדימה ובני-דרור

מסלול: עין ורד – תל מונד – ובני דרור.

הערות: בימים עברו היה הנחל קשה לחציה לאורך רוב ימות השנה. במקום הישפכו לביצות הפולג התקיימה נקודת חציה (אתר 72). נחל זה היה במקור אחד מיובליו החשובים ביותר של הפולג וכך התייחסו אליו אישים שונים וביניהם זאב וילנאי¹⁰. לאחר קום המדינה הוחלט להעניק את השם "נחל פולג" באופן שרירותי לסעיף הדרומי של תעלות הניקוז שנחפרו בתקופת המנדט.

י. נחל פולג

שמות ערביים: נהר אל-פאלק

אורך בק"מ: 7 (ענף עיקרי)

זרימה מתועדת בחודשים: אוקטובר-יולי

אגן היקוות: גבעות השרון התיכון, ראה לעיל

מסלול: אל-זריקיה – אל-גיזירה – אודים – החוף הירוק (שפך)

הערות: במקורו התייחס השם "אל-פאלק" רק לקטע הנחל שבין תל-פולג ומקום הישפכו לים דרומית לחוף הירוק, קטע שאורכו כ-2 ק"מ. תוואי הנחל שעובר באגן עצמו הוא תוצר של פעולות חפירה וניקוז שנעשו בשנות ה-30 של המאה ה-20 תחת המנדט הבריטי. תעלות נוספות אשר נחפרו מתקופת המנדט והלאה זכו לשמות שונים: **בְּרַכַּ אַל-נמרה** – 'נחל אודים', **ברכת רמצ'אן** – 'נחל רשפון', **ארץ' אל-באצה** – 'נחל דרור' ועוד. לצורכי עבודה זו יחשב כנחל פולג הקטע שמתחיל מעין אל-זריקיה, שם מתמזגים יובלי נחל דרור ונחל רעננה.

¹⁰ וילנאי, 1958 (מפה שם).

סקר מתקני המים – רשימת האתרים

מס'	שם האתר	נקודת ציון	אתר מקביל בסקר הארכיאולוגי
1	אל-רמליאת (צפון)	1408 1894	
2	אל-רמליאת (מזרח)	1409 1894	
3	"ביר אל-מקדסי"	1387 1893	17
4	אל-רמליאת (מערב)	1409 1893	
5	אילנות (מזרח)	1409 1892	
6	קרית השרון	1384 1891	
7	ביר חנון	1373 1889	23
8	אילנות (מערב)	1404 1889	
9	אל-קנאת אל-וסטא	1888	21
10	אילנות (דרום)	1405 1888	
11	"ביר אל-חג'ראת"	1382 1887	
12	"ביר אל-עינים"	1385 1887	
13	ברכת חנון	1374 1886	23
14	"ביר אל-עדס"	1390 1885	24
15	אמת כפר נטר	1386 1883	
16	כפר נטר	1381 1882	
17	הדסים (מזרח)	1396 1881	29
18	"גבעת ורדה"	1398 1881	30
19	הדסים (דרום)	1394 1880	
20	נביעות הדסים	1394 1877	
21	נביעות כפר-נטר	1383 1865	43
22	חפא'יר אבו כלאם (מזרח)	1403 1861	
23	חפא'יר אבו כלאם (מערב)	1402 1860	
24	ח'רבת אל-עמריר (מ-1)	1394 1854	62
25	ח'רבת אל-עמריר (מ-2)	1386 1853	59
26	ח'רבת אל-עמריר (מ-3)	1389 1853	60
27	ח'רבת אל-עמריר (מ-4)	1394 1853	62
28	ח'רבת אל-עמריר (מ-5)	1391 1852	63
29	נבי ח'ורי	1401 1851	64
30	"חורשת בלוס"	1393 1847	69
31	תל יצחק	1389 1846	71
32	ח'וא'א'יר מחמד ח'ליל	1401 1845	32 (ג)
33	עין אל-ז'ריקה	1381 1836	79
34	ח'ור אל-נחלה	1397 1829	84

סקר מתקני המים בשימוש האדם

להלן מתקני המים אשר נסקרו ברחבי אזור הסקר. לכל אתר ניתן תיאור, הכולל את שמו, סוגו, מיקומו ומאפייניו השונים. במקרה והאתר חופף אתר אחר מהסקר הארכיאולוגי הקורא יופנה לשם. מסי אתר ללא ציון אחר מתייחס לאתר בסקר הארכיאולוגי.

1. אל-רמליאת (צפון). סוג: בית באר

1408.1894

חורבות מבנה באר בקרבת צור משה (נ"צ 14095.18935) בשטח של 10 X 15 מטרים. המבנה בנוי מאבני שדה קטנות המשולבות עם אבני כורכר ובזלת, ומטויח בטיח חום-גס על בסיס חמרה. קירות הבניין השתמרו לגובה 3 מטרים. הבניין ככל הנראה היה מקורה בקמרונות גדולים, אשר לפי העדויות התמוטטו בשנים האחרונות¹. מסביב למבנה – שפכי חורבות וצמחיית צבר צפופה ביותר. נראה שהכניסה למבנה הייתה מזרזרם. בקרבת המקום נמצא שבר גדול של קנקן אגירה ערבי על פני השטח. סגנון המבנה ואופן בנייתו מרמזים על הקמתו במאה ה-19 לכל המאוחר.

2. אל-רמליאת (מזרח). סוג: תעלה

1409.1894

שרידי תעלה המתחילה כ-30 מטרים צפונית לאתר 1 ברשימה זו, וממשיכה כ-120 מטר לכיוון צפון-מערב-צפון. רוחב התעלה בין 7 ל-10 מטרים ועומקה כ-2 מטרים. התעלה סתומה בסחף רב. התעלה נפגעה מפעילות פיתוח שמחקה את מהלכה המדויק. לאורך התעלה – צמחייה צפופה של קנה.

3. "ביר אל-מקדסי". סוג: בית באר

1387.1893

¹ לפי עדות מקומיים, 2003.

סקר מתקני המים,
אתר 4: אל-רמליאת-
בית הבאר, מבט
מצפון-מערב.

סקר מתקני המים,
אתר 1: אל-רמליאת-
בית הבאר, מבט
ממערב.

סקר מתקני המים, אתר 4:
אל-רמליאת – הבריכה, מבט
מדרום.

בית באר ומבנים נוספים המוקפים בחומה (X30 36 מ'). ראה פירוט באתר 17 וכן תוכניות ודיון בוטריאול, 2002 : 44-49.

מ"ביר אל-מקדסי" נמשכה משוכת קנים לכיוון מערב על גבי סוללת אדמה. דבר זה יכול להעיד על קיומה של אמת מים מהמכלול מערבה, אך ניסיונות לאתר אותה בפועל לא הצליחו.

4. אל-רמליאת (מערב). סוג: בית באר

1409.1893

מכלול צפונית לאילנות ובו בית באר דו-קומתי ובוסתנים. בחדר הדרומי של הקומה התחתונה – באר גדולה (7 מטרים קוטר) ובסיס משאבת דיזל. לקומה התחתונה 2 כניסות מצד מערב וכניסה נוספת מצפון. בקיר המזרחי פעורים מספר חלונות. לקומה העליונה עולה סולם מתכת מנדטורי מצד מערב. בחלק הצפוני של הקומה ישנו חדר קטן ובו גרפיטי בערבית על הקירות ובו התאריך 1981. בפינה הדרומית-מזרחית של הקומה – חדר ששימש כשרותים ובו אסלה. ניכר שבניית המבנה לא הושלמה. המבנה מצופה בחלקו ב"אבן ירושלמית". מסביב למבנה – ובעיקר מצד מזרח – שרידי בוסתן ובו עצי חרוב, רימון, תאנה וגפנים. כן נמצאים עצי נוי כדוגמת לימונית. ממערב למבנה – בריכה יבשה ובה 2 גזעים של עצי תות גדולי מימדים. סגנון המכלול ותוכניתו הכללית מצביעים על הקמתו בשלהי שנות ה-20, שנות ה-30 וראשית שנות ה-40 של המאה ה-20.

5. אל-רמליאת (מזרח). סוג: נביעות

1409.1892

חמש נביעות מים היוצרות שקעים ברורים בנוף. מעיינות אלו מתנקזים דרך תעלה אל 'נחל אילנות' בנקודה קרובה לגדר התוחמת את היער (נ"צ 18898.14071). מצפון לנביעות ריכוז שיחי צבר. ראה גם דיון לעיל בסעיף הקודם.

6. קרית השרון. סוג: בית באר

1384.1891

דרומית-מערבית ל"ביר אל-מקדסי" (אתר 3 ברשימה זו) ובשולי שטח הבינוי של קרית השרון, בית באר ערבי חד קומתי (נ"צ 13845.18915). הבניין בנוי מאבני כורכר מסותתות ובעל צורת האות ד'. בניין זה לא תועד במחקרים קודמים על האזור (כמו אלה של ששון או ויטריאול).

7. ביר חנון. סוג: בית באר
1373.1889

מכלול בית חווה שנבנה החל משלהי המאה ה-19 ועד למחצית המאה ה-20. הבניין היה בבעלות משפחת חנון מטול-כרם והיה הבניין המרכזי באחוזתה. במקום נחפרה באר גדולה. כן ישנה מערכת גדולה להובלת מים לשדות אשר נבנתה במספר שלבים והכילה אמות מים בנויות לפאתי דרום ומערב. במשך השנים נבנו במקום מספר מבנים נוספים, בריכת אגירה על גג המבנה המרכזי וסביל בקיר הדרומי של המכלול. ראה אתר 23 (והפניות שם).

8. אילנות (מערב). סוג: תעלה
1404.1889

תעלות רדודות החוצות את יער אילנות במספר מקומות צפונית לקנאת אל-וסטא ('נחל אילנות', אתר 9 ברשימה זו). התעלה המרכזית עוקפת את היער מצפון. רוחבה של התעלה המרכזית כ-5 מ' ועומקה המקורב כמטר אחד. הסוללות שעל גדות התעלה שחוקות והתוואי מוזנח ורובו נסתם. בסביבתה של התעלה מספר נביעות קטנות (נסקרו 2 נביעות).

9. אל-קנאת אל-וסטא. סוג: תעלה
1888

אל-קנאת אל-וסטא ("התעלה האמצעית"), או 'נחל אילנות' בשמו העברי הוא הנחל המרכזי החוצה את עמק חנון. במקור נחל טבעי, אשר במאה ה-20 עבר אפיקו הסדרה מחדש, ככל הנראה במחצית השניה של תקופת המנדט, עת שימש להשקיית שדות בעמק. במקור נסתיים הנחל באגם עונתי קטן בשולי חולות כפר נטר, אך בשלב מסוים הוסט הנחל אל עבר בְּרֶפֶת חנון (אתר 13 ברשימה זו). ראה דיון מפורט יותר בסעיף על מקורות המים הטבעיים באזור וכן ראה אתר 21.

10. אילנות (דרום).

סוג: בית באר

1405.1888

בית באר מנדטורי קטן בנוי בלוקים ביער אילנות המערבי. לבניין 3 חדרים והכניסה אליו ממזרח. ציוד הפעלה מודרני מעיד שהבניין היה בשימוש עד לעשורים האחרונים. הבניין ממוקם על דרך הכניסה ליער הבאה מכביש 4 – קטע מנדטורי של דרב חנון – המרוצף סולינג במקום זה (אתר 19).

11. "ביר אל-חג'ראת".

סוג: בית באר

1382.1887

בית באר ערבי חד-קומתי מתקופת המנדט (נ"צ 13817.18870), הבנוי מאבני כורכר מסותתות (6X27 מ'). המבנה כולל 4 חדרים, כאשר הדרומי שבהם מכיל באר עמוקה. בצמוד לקיר הבניין גרם מדרגות העולות אל הגג, אשר נתמך ב"ריילסים". ראה: ויטריאול, 2002: 43-40.

12. "ביר אל-ע'נים".

סוג: בית באר

1385.1887

בית באר ערבי דו-קומתי בקער נמוך של עמק חנון, כ-150 מטרים דרומית לינחל אילנות (נ"צ 13854.18873). הבניין בנוי בטון על יסודות מאבני כורכר מסותתות ומידותיו 15 X 15 מטר לערך. הבאר נמצאת בחדר הבנוי בצמוד לקיר המבנה המרכזי. לבניין תוכנית סימטרית, בקומה התחתונה מבואה מאפשרת גישה לטרקלין מרכזי הנתמך ע"י שני עמודים וממנו ישנה גישה לשלושה חדרים ששימשו לאכסון. לדעת ויטריאול, שימשה הקומה לצורכי איכסון בלבד, בעוד הקומה השנייה שימשה למגורים. בקומה השניה חדר מגורים גדול וסביבו חדרים נוספים. לבניין ישנן שתי מרפסות. ראה תיאור מפורט יותר ותוכניות אצל ויטריאול, 2002: 64-58.

13. בִּרְכַּת חנון.

סוג: אגם

1374.1886

בריכה עונתית בחלקו הנמוך של עמק חנון ובסמוך למרזבה השניה. הבריכה ממוקמת כ-200 מטר דרומית לביר חנון הסמוכה לה (אתר 23; אתר 7 ברשימה זו). במקור הייתה אגם עונתי, טבעי, אשר בשלהי המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20 נרתם לשימושה של האחוזה הסמוכה. בשנות ה-30 וה-40 הפכה הבריכה למאגר מים בעבור השדות הסמוכים ונעשו פעילות לתחום אותה, בין היתר ע"י נטיעת עצי אקליפטוס באזור מורם במרכז הבריכה. לאחר קום המדינה שימשה לגידול דגים, עת ננטשה בשלהי שנות ה-60. במפות משנות ה-60 מסומן במקום מקבץ של חמישה אגמונים². בשנות ה-90 נהרסה ע"י בניית אזור התעשייה הסמוך. ראה פירוט נוסף בסעיף הקודם, לעיל.

סוג: בית באר

14. "ביר אל-עדס".

1390.1885

בית באר ערבי דו-קומתי, על נ.ג. 39, כ-20 מטרים מעל ל'נחל אילנות'. המבנה בנוי מאבני כורכר מסותתות, אשר נלקחו לפחות בחלקן מחורבות ביזנטיות עליהן בנוי הבניין (אתר 24). המבנה מטויח בטיח על בסיס גיר. בקומה התחתונה היו באר, וכן טרקלין וסביבו חדרים. בקומה השניה הייתה סדרה של 3 חדרים גדולים וכן מרפסת. לאורך חלקו הצפוני של הבניין ישנה מרפסת ובה עמודים. לאורך הקיר הדרומי של הבניין שרד מרזב נחושת. לפי ויטריאול, הקומה השניה של הבניין מאוחרת ונעשה בה שימוש גם בעשורים הראשונים לאחר קום המדינה. ראה: ויטריאול, 2002: 50-57.

סוג: אמת מים

15. אמת כפר נטר.

1385-9.1884

אמת מים מהתקופה המנדטורית, חלק ממערכת ההשקיה של אחוזת חנון (נ"צ ד"מע 138540/188291). האמה שרדה לאורך 187 מטרים, וניתן לעקוב אחר מהלכה לאורך 400 מטר בסך הכל. מידות האמה הן 40X20X25 סנטימטרים והיא בנויה מבטון מעורב בצדפים. האמה מורכבת מחוליות אשר אורך כל אחת מהן כ-2.5 מטרים לערך. לצד האמה שרדו גם 3 מגלשי צד

² "Ponds" 5 מסביב לגבעה עליה נמצאת חורשת האקליפטוסים. ראה: מפת אבן יהודה, 1:20,000, 1961.

אמת כפר-נטר, פרט: אחד משלושת מגלשי המים באתרו לאחר ניקויו.

אמת כפר-נטר (אתר 15 בסקר מתקני המים), מבט ממערב: שים לב לשורות האדנים.

אמת כפר נטר. בור בדיקה שנעשה בקצה האמה. שים לב למגלש הסיום ולאבן השחיקה שנתגלתה לצידו.

גדולים שמהם יצאו תעלות קטנות חפורות באדמה לכיוון צפון. בצד האמה נתגלו שרידי מבנה בנוי מאבני גיר מסותתות ("אבנים ירושלמיות"). לאורך האמה שתולה משוכת שיטות, כנראה תיחום של פרדס מתקופת המנדט. על גבי האמה הונחו צינורות מים להשקיית פרדסי כפר נטר, דבר שסייע להשתמרותה. בשנת 2003 גרמה שריפה לחשיפתה המחודשת של האמה ע"י מר אבי מטירני מכפר נטר. בור שנחפר בקצה האמה המערבי חשף משפך מבטון ועליו אבן בזלת ששימשה ככל הנראה לקירצוף כביסה. למרות ששחזור התואי מצביע על כך שהתחילה בהדסים (אתרים 17 או 19 להלן ברשימה זו), לא ידוע יעדה הסופי. הכשרת השטח לחקלאות בשנת 2007 הביאה להרס האמה.

סוג: בית באר

16. כפר נטר.

1381.1882

לשעבר, מקומו של בית באר דו-קומתי וסביבו בוסתן. הבוסתן ובית הבאר מופיעים במפות החל מ-1929 (ברכת רמצי'אן, 1: 20,000), אך אינו מופיע במפת טירה 1918 – מכאן שהוא נבנה בשנות ה-20. סמוך לבית הבאר מצד מערב – ביצה קטנה בה היה סופו המקורי של 'נחל אילנות', במקום אשר נחסם בידי חולות כפר נטר. לפי עדותו של מר אבי מטירני, בית הבאר פוצץ ב-1962 וכיום לא נותר ממנו כל זכר. מעט מזרחה למקום זה עמד בסיבוב הכביש המחבר בין כפר נטר לנתניה אלון תבור גדול מימדים. סיפורים עממיים קושרים עץ זה לראשית המאה, עת מספרים ששימש כמקום מנוחת צהריים לפועלים בשדות – ופה קשרו את חמורם שהיה מסתובב סביב העץ ויוצר חריץ שאת עקבותיו ניתן היה לראות עד לשנים האחרונות³.

סוג: בית באר

17. הדסים (מזרח).

1396.1881

לשעבר מקומו של בית באר ערבי שנבנה בשנות ה-30 וסביבו פרדס של 80 דונמים. במקום פזורת אבני בניה, כיום בתחומי חניון בכפר הנוער הדסים. השריד הבולט ביותר שנשאר הוא שער הכניסה המונומנטלי לפרדס. יתכן שכאן התחילה אמת כפר נטר (אתר 15 ברשימה זו). במקום התקיים עוד קודם לכן כפריר ערבי. ראה אתר 29.

³ ז. שחק, מידע בע"פ, 2003.

18. "גבעת ורדה".

סוג: באר

1398.1881

שרידי כפר מהתקופה הרומית-ביזנטית. על ראש הגבעה, בתחומי מתחם צבר, היו בעבר חורבות ובהן באר עתיקה אשר לצידה היו שברי פריטים ארכיטקטוניים. במפות ברכת רמצי'אן מסומנת במקום באר ומטע סביבה, ככל הנראה שני המקורות מתייחסים לאותה הבאר. ראה אתר 30.

19. הדסים (דרום).

סוג: בית באר

1394.1880

בית באר ערבי חד-קומתי (5 X 7 מ'), בתחומי הכפר הדסים, כיום חלק מבניין מזכירות הכפר (נ"צ 13938.18797). בית באר זה ובית באר סמוך אשר לא שרד (אתר 17 ברשימה זו), היוו חלק ממערך פרדסים בבעלות משפחת חנון, יחידה נפרדת מיתר מבני האחוזה הגדולה שהייתה בעמק חנון.

20. נביעות הדסים.

סוג: נביעות

1394.1877

קבוצת נביעות קטנה בסמוך לגדתו הצפונית של 'נחל הדסים'. חלק מהנביעות יוצרות בריכות על פני השטח, בעוד אחרות הן תת-קרקעיות. הנחל יוצר כאן מניפת סחף רחבה. במקום סבך קנים ענף. ראה גם לעיל בסעיף הקודם.

21. נביעות כפר נטר.

סוג: נביעות

1383.1865

קבוצת נביעות קטנה בחורשת אקליפטוסים הסמוכה לאצטדיון כפר נטר. חלק מהנביעות נובעות בבריכות רדודות. כיום, הנביעה יבשה ונובעת בחלקה רק בעונת הגשמים. דרומית לנביעות – 'נחל באר גנים' אליו מימיהן נשפכים. מערבית לנביעות – קטע דרך סולינג שהיה חשוף בשנת 2003 לאורך 400 מטרים. ראה גם לעיל בסעיף הקודם וגם את אתר 43.

22. חפאא'ר אבו כלאם.

סוג : נביעות

1403.1861

קבוצת נביעות לשעבר בתחומי חורשת אקליפטוסים גדולה ממזרח לכביש 4. במקום התקיימו בעבר בריכות עליות עם מים בתוכן. בריכות אלו שימשו את ראשוני המתיישבים לרחצה. שמו הערבי של המקום – חפאא'ר אבו כלאם – מרמז על שימוש דומה בידי בני אבו-כלאם שאזור זה היה משכנם. ראה גם לעיל בסעיף הקודם.

23. חפאא'ר אבו כלאם.

סוג : אגם עונתי

1402.1860

בשטח מערבית לכביש 4, בשקע רדוד בעל אדמת נוזאז כבדה, אגם עונתי. האגם מלא מים לרוב בין ינואר וסוף אפריל. מיקומו של האגם בסמוך לחפאא'ר אבו כלאם, אשר ממוקמות מצידו השני של הכביש, מצביע אולי על היותו חלק מהן בעבר (אתר 22 ברשימה זו).

24. ח'ירבת אל-עמריר (מ-1).

סוג : תעלה

1394.1854

בקער מזרחית לח'ירבת אל-עמריר, שרידים של תעלה (מלאכותית?) המתנקזת מצפון לאגם עונתי. אורך התעלה – 40 מטרים. ראה גם אתר 62.

25. ח'ירבת אל-עמריר (מ-2).

סוג : אגם עונתי

1386.1853

בשדה מערבית לח'ירבת אל-עמריר אגם עונתי וסימני תוואיו של נחל יבש (אדמה שחורה). צפונית לאגם – פזורת אבני בניה. ראה גם אתר 59.

26. ח'ירבת אל-עמריר (מ-3).

סוג : אגם עונתי

חפא'ר אבו כלאם (מערב) [אתר 23 בסקר מתקני המים]: האגם העונתי בשלהי חודש אפריל.

ח'רבת אל-עמריר (מ-3) [אתר 26 בסקר מתקני המים]: שרידי מחפורת מעט דרומית לאתר אתר 56 של הסקר הארכיאולוגי.

1389.1853

זוג אגמים עונתיים בשקע רדוד במרכז ח'רבת אל-עמריר. מסביב לאגמים ובתחומם – שרידי בניה רבים מתקופה לא ברורה. שרידים אלו בנויים ברובם מאבני שדה. כמו כן בשטח האגמים העונתיים – שרידי בנייה רצנטית מלבני טיט אשר כוירו בטיח. ניכר שיש במקום שרידים ממספר תקופות וסוגים שונים. מצפון לאתר – מחפורת מלאכותית. ראה גם אתר 60.

27. ח'רבת אל-עמריר (מ-4). סוג: אגם עונתי

1394.1853

אגם עונתי בקער מזרחית לח'רבת אל-עמריר. בסביבתו הקרובה של האגם – שרידי מבנים ופזורות חרסים מתקופות שונות. מעט מזרחה יותר – שרידי בוסתנים מאוחרים. ראה גם אתר 62.

28. ח'רבת אל-עמריר (מ-5). סוג: אגם עונתי

1391.1852

אגם עונתי קטן במורד הבקעה הקטנה בה מצויה ח'רבת אל-עמריר. האגם נסכר במקום ע"י עיי בניה מהתקופה העותומאנית. כמה עשרות מטרים מערבה – שרידי שורת מבני לבנים מאוחרים. ראה גם אתר 63.

29. נבי ח'ורי. סוג: בית באר

1400.1851

בית באר דו-קומתי בשוליים הצפוניים-מזרחיים של אגן הפולג, 150 מטרים צפונית לאפיק ינחל דרור'. בית הבאר נבנה בשנות ה-20 של המאה ה-20 בידי משפחת מנצור ונקרא על שם אחד מבניה. לפי מספר עדויות היו במקום בריכה ואולי אף סביל, אשר שימשו מוקד משיכה לתושבים מהסביבה כולה⁴. בית הבאר מצופה באבן ירושלמית. הגישה אל הקומה השניה הייתה דרך גרם

⁴ מן הראוי להביא את עדותו של מר ר. בן ארויה, מדור המייסדים, לפיה: "בנבי ח'ורי הייתה באר גדולה על צומת הדרכים ואליה היו נוהרים מכל האזור... צורתה הייתה כמצבה ובקרתה הייתה בריכה גדולה". ככל הנראה מתכוון בן-ארויה לסביל ובריכת אגירה.

מדרגות מפלדה שקובע בחלקו המערבי של הבניין. בשנת 1997 שופץ הבניין והפך לגן אירועים –
"ארץ כנען". ראה גם אתר 64.

30. "חורשת בלום". סוג: אגם

1393.1847

בריכה גדולה דרומית לח'רבת אל-עמריר בקער שגובהו המקורי היה מתחת ל-10 מטרים מעל פני
הים⁵. לכן, נראה שהבריכה ניזונה ממפלס מי התהום הגבוה. המפה מופיעה לראשונה רק במפת
טירה 1918, ככל הנראה בשל טעות מיפוי מצד ה-PEF. בשנת 1932 יובשה הביצה ע"י ראשוני
המתיישבים באבן יהודה. תמונה בת התקופה מראה את הבריכה לפני היבוש כמוקפת שורת עצים
(התמונה מופיעה להלן). ראה לעיל בסעיף הקודם, ראה גם אתר 69.

31. תל יצחק. סוג: בית באר

1389.1846

בית באר ערבי חד-קומתי קטן ובעל חדר אחד (7 X 5 מטר בקירוב). ראה גם אתר 71.

32. ח'ואאיר מחמד ח'ליל. סוג: באר

1401.1845

באמצע מורדו של מדרון המשתפל מערבה לשלוחה מיובשת של ביצות הפולג (ארץ אל-באצה), כ-
400 מטרים צפונית לשוב ערבי מהמאה ה-20, שרידי באר בקוטר מטר אחד, ובעומק גלוי של
מטר וחצי (נ"צ 140161/184518). הבאר בנויה מתערובת של חצץ ואבני שדה ומטויחת בתערובת
של סיד וחמרה. הבאר נקברה בשל עבודות פיתוח במכון טיהור שפכים לו היא צמודה מצד צפון-
מערב. ראה גם אתר 76 (ג).

33. עין אל-ז'ריקיה. סוג: מעין

1381.1836

⁵ כעדות מפת ברכת רמז'אן, 1:20,000, 1929.

'חורשת בלוס' – "אל-באצה" [אתר 30 בסקר מתקני המים]: ההכנות ליבוש הבריכה ב-1932, באדיבותה של הגב. שולה כהן.

ח'וא'א'יר מחמד ח'ליל [אתר 32 בסקר מתקני המים]: הבאר העתיקה, לפני שאבדו עקבותיה.

גדול מעינות האזור בצמוד למעברה בפולג, ובגבול הביצות. המעיין נובע מתוך שכבת כורכר, וכיום מתנקז לבריכה בתוך מחצבה נטושה. המקום שימש מוקד משיכה למן התקופות הקדומות, ובעת החדשה התקיימה במקום התיישבות ארעית של בדואים בני הסביבה. ראה פירוט לעיל, וגם אתרים 79 ו-80.

סוג: בית באר

34. חיור אל-נחלה.

1397.1829

בית באר ערבי חד-קומתי בנוי בטון, ככל הנראה משנות ה-30 המאוחרות (5.5 X 8.5 מ'). למבנה 2 חדרים, אשר הגדול שביניהם, מצד מזרח, מכיל את בסיס משאבת הדיזל ותעלות ברצפה לרצועות המנוע. חדר קטן מצד מערב, ככל הנראה מאוחר במעט, מכיל את הבאר עצמה. הכניסה למבנה היא מצד צפון. במפות משנות ה-40 מסומן במקום בוסתן צפונית ומזרחית לבית הבאר, וגם בית באר נוסף ששרידיו לא אותרו בשטח. בצמוד לבית הבאר שרדו מספר עצי צפצפה גדולים. ראה גם אתר 84.

התובנה העיקרית הדרושה לצורך חקר נושא המים באבן יהודה ואזור היא ההכרה באזור כאזור עשיר במים, אשר רק חלקם הקטן היו נגישים לאדם בימי קדם. אזור אבן יהודה זוכה לכמות משקעים יפה, כ-550 מ"מ בממוצע רב שנתי¹. למרות זאת, אדמתו החולית של האזור גורמת לכך שמי הגשמים היורדים בו מחלחלים בקרקע בתוך זמן קצר יחסית. רק חלק קטן מהמים היורדים נאגר לבסוף באגנים הנמוכים, באותם מקומות אשר אדמתם אטימה. גדול האגנים באזור הוא נחל פולג, אשר כפי שראינו לעיל התקיימו בו בעבר ביצות נרחבות. מקומות נוספים בהם ניתן למצוא מים עיליים הם האגמים העונתיים הרבים, בהם דנו קודם.

בניגוד לאזורי ההר הגובלים בו ממזרח, אזור השרון עני במעיינות בשל היותו בחלקו הגדול מישורי. המעיין הגדול היחיד באזור הסקר הוא עין אל-זריקה, מעין אשר מימיו שימשו, כפי שראינו, מקור מים עיקרי לאוכלוסיה הנוודית בתקופות קודמות. בעונת הגשמים נוספים לצד מעיין זה גם נביעות עונתיות קטנות.

בעבור התושבים הקדומים, המקור העיקרי למים נקיים לאורך כל השנה היה אקוויפר החוף. בטרם החל ניצולם המודרני היה מפלס מי התהום גבוה מאשר היום. הדבר הקל על הגישה לאקוויפר ע"י חפירת בארות באזורים הנמוכים, ועם השקעת מאמץ גדול יותר, גם באזורי הגבעות.

בשלהי המאה ה-19, עם הקמת ה"אחוזות הגדולות", נבנו לראשונה בתי באר באזורים הנמוכים. דוגמא לכך אנו מוצאים באחוזה הגדולה שבצפון אזורינו – ביארת חנון. המבנה הראשון הוקם בחלק הנמוך ביותר בעמק – בביר חנון – מקום אשר גובהו כ-15 מטרים מעל פני הים. במקום זה התאפשרה גישה קלה אל מי התהום ע"י חפירת באר. בשלב הראשון הופעלה הבאר כאנטיליה – באר אשר מימיה מועלים בכדים ע"י גלגל המופעל בידי בהמת עבודה². שיטה זו הייתה מוגבלת בשל העומק הקטן ממנו יכלה להעלות את המים.

¹ יפה ופלידל, 1990: 101.
² ויטריאול, 2002: 22-23.

עם התקדמות הטכנולוגיה, נכנס לשימוש סביב ראשית המאה ה-20 מנוע הדיזל. מנוע הדיזל אפשר להעלות מים מעומקים גדולים יותר. בשלב זה התרחבו שטחי הגידול בהתאם להרחבה בהיקף המים הזמינים להשקיה. המים הובלו מן הבאר אל השדות באמצעות אמות מים בנויות³ אשר כדוגמתן נתגלו גם בחלקו המזרחי של העמק⁴. הכנסתו של מנוע הדיזל לשימוש הקלה על בעיית מיקום הבארות באזור – כך "ביר אל-מקדסי" (אתר 17) ו"ביר אל-עדס" (אתר 14) בסקר מתקני המים) ניבנו על הגבעות בשולי העמק, כש"ביר אל-עדס" ממוקמת כ-20 מטרים מעל אפיק 'נחל אילנות'. בניית בתי באר על הגבעות אפשרה השקיה באמצעות כח הכבידה. בסך הכל נבנו בין שנות ה-20 ואמצע שנות ה-40 כשמונה בתי באר נוספים באחוזת חנון, בין ביר חנון והדסים.

בנוסף לחפירת בארות והקמת אמות בנויות לשם השקיית שדות, נעשה במהלך תקופת המנדט שימוש ככל הנראה גם במערכת הטבעית של הנחלים והנביעות באזור. כפי שתואר בהרחבה למעלה, 'נחל אילנות' המנקז את שטחי העמק הועמק, תועל והוסט מסיומו המקורי בקצה הצפוני-מזרחי של חולות כפר נטר⁵ לעבר ברכת חנון אשר שימשה גם כמאגר מים לסביבתה הקרובה. בשל מרכזיותו במערך ההשקיה כונה הנחל "אל-קנאת אל-וסטא" כאמור, בעוד מערך תעלות ההשקיה כולו כונה "אל-קני" – 'התעלות'⁶.

בשטחי אילנות וסביבתה מופו במהלך הכנת עבודה זו מספר תעלות רדודות. אין ביכולתנו לקבוע אם טבעיות הן או מלאכותיות; ואם מלאכותיות אז מתי נחפרו ולשם מה. יש לציין שהתוואי הישר של חלק מהתעלות ומידותיהן האחידות מחזקים את האפשרות שהן מעשה ידי אדם, אך בשלב זה אין ביכולתנו להכריע בסוגיה זו⁷.

אלמנט מרכזי נוסף אשר יש לבחון הוא האגמים העונתיים והשימוש שנעשה בהם בידי תושבי האזור בעבר. מידע מספק לצורך דיון עומד לרשותנו אך ורק משלהי התקופה העותומאנית ואילך, ולכן נעסוק בעיקר בפרק זמן זה. כפי שראינו, האגמים העונתיים הם מיסודם טבעיים – הם נוצרו באזורים הנמוכים אשר אדמתם האטימה למים מנעה את חלחולם בקרקע. אגם עונתי אשר

³ שם, 26-32.

⁴ אתר 15 בסקר מתקני המים – אמת כפר נטר.

⁵ אתר 16 בסקר מתקני המים – כפר נטר.

⁶ מפת ברכת רמז'אן, 1:20,000, 1929.

⁷ מן הראוי להביא את דעתו הנגדית של ד"ר אבי ששון לפיה מדובר במערכת ניקוז טבעית שעברה שדרוג בתקופת המדינה (במכתב מיום 24.8.03 - התשובה התייחסה למערך בעמק כולו, ול'נחל אילנות' בפרט). מנגד נאמר שאין הוא מביא תימוכין לטיעוניו ושלא עלה בידיו לסתור את הטענות אשר שטחנו במקום אחר בעבודה זו.

הושבח בידי אדם מכונה בערבית ת'מילה – אגן בו נשתמרים מים לאחר עונת הגשמים, לרוב לאחר הסדרה מלאכותית.

האזור בו מרוכזים מרבית האגמים העונתיים באזור סקרנו הוא ח'רבת אל-עמריר וסביבתה⁸. בהתאם לכך, ישמש אותנו אזור זה לבדיקת תפקידן ותפקודן של האגמים העונתיים במערכת המים הערבית באבן יהודה ואזור. אין ספק שנוכחות האגמים הייתה גורם מרכזי בבחירת האתר להתיישבות. בח'רבת אל-עמריר נסקרו שרידי מבנים בסמוך לאגמים ואף בשטחם. ישנן שתי אפשרויות שיש להביא בחשבון – האחת שהישוב תפקד כישוב עונתי בעונת היובש, עת שהבריכות היו מצומצמות או יבשות כליל. הדבר יכול להסביר את המצאותם של מבני לבנים בשטחי האגמים עצמם. אפשרות נוספת, שאינה בהכרח סותרת את הראשונה, היא שהמבנים נבנו במקומם משום שהאגמים שימשו כמקור מים זמין. דבר התומך באפשרות זו ניתן למצוא בתיאור כפר ערבי טיפוסי במישור, אשר מביא בספרו בכיר סוקרי ה-PEF, ק.ר. קונדר: "במישור אין כמעט מעיינות, וככלל מקבל (ה)כפר את מימיו מבריכת מי גשם עומדים אשר תוחמים מחדש את גדותיה מדי שנה בשנה"⁹.

ניכר שהאגמים שימשו את תושבי המקום להשקיית עדריהם, ואף לצורכי שתייתם. אזכור התחזוקה השנתית של בריכת המים כדבר מקובל בכפר טיפוסי במישור מאשר עבורנו שאגמים עונתיים שימשו כ"ת'מילות". הדבר מסתדר יפה עם הידוע לנו על אחת מהבריכות באזור אבן יהודה – חפא'יר אבו כלאם – אשר הייתה שוחה חפורה ששימשה לרחצה ולהשקיית עדרים, כפי שמשתקף בשמה ובעדויות המייסדים¹⁰.

נסכם ונאמר שבאזור אבן יהודה התקיימו מספר סוגים של מתקני מים. בחלקו הצפוני של האזור, מפעלי המים של אחוזת חנון כללו בתי באר, אמנות וכנראה שגם תעלות; כל אלה שימשו להשקיית שדות ומטעים. בדרום המושבה, באזורי החולות, אגמים עונתיים שימשו כמקור מים עיקרי לאוכלוסיה הנוודית. האגמים שימשו לצורכי השקייתם של אדם ובהמה כאחד לאורך חלק

⁸ אתרים 24-28 בסקר מתקני המים, מסומנים ע"י מ(ים) ומספר סידורי.

⁹ "In the plain there are scarcely any springs, and the village is supplied as a rule by a pond of stagnant rain-water banked round every year." Conder, 1878: 10.

¹⁰ ראה לעיל בחלק על מקורות המים הטבעיים באזור ואתרים 22-23 בסקר מתקני המים.

ניכר מחודשי השנה. לפיכך, מגוון מתקני המים מלמד אותנו על מערכות שונות אשר שימשו לצרכים שונים בשירות אוכלוסיות שונות – תופעה יוצאת דופן לאזור קטן מעין זה.

שער שישי – שונות

נספח א: ביבליוגרפיה

- Ammar, 1940: Ammar, Abbas. "Physical Measurements & Serology of the People of Sharqiya [Egypt]". *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*. Vol. 70, No. 2 (1940), pp. 147-170.
- Barkai, 1995: Barkai, R; Gopher A. & Others. "18X – An Epi-palaeolithic Collection from the Nahal Poleg Area". In: *Mitekufat Haeven – Journal of the Israel Prehistoric Society*. Vol. 26, 1994-5, pp. 64-73.
- Conder & Kitchener, 1881: Conder, C.R. & Kitchener, H.H. *Memoires of the Survey of Western Palestine*. London: The Committee of the Palestine Exploration Fund, 1881-1883. Vol. II.
- Conder, 1878: Conder, C.R. *Tent Work in Palestine*. London: 1878, Vol. 1.
- Cunningham, 1887: Cunningham, Geikie. *The Holy Land and the Bible*. London: 1887.
- Frizzle, 1932: Frizzle, L.C. *General Alenby's Plans & Preparations for his Final Offensive*. Group research. Leavenworth, Texas: 1932.
- Gopher, 1998: Gopher A. & Others. "Prehistoric Sites on the Northern Bank of Nahal Poleg: Site 18M Revisited". In: *Mitekufat Haeven – Journal of the Israel Prehistoric Society*. Vol. 28, 1998, pp. 81-104.
- Gophna & Ayalon, 1982: Gophna R. & Ayalon E. "A Fortified Middle Bronze IIA Site at 'Ain Zurekiyeh in the Poleg Basin". In: *Tel Aviv (Journal of the Tel Aviv University Institute of Archaeology)*, Vol. 9, No. 1, 1982, pp. 69-78.
- Ma'oz, 1968: Ma'oz, M. *Ottoman Reforms in Syria and Palestine: 1805 – 1861*. Oxford: 1968. pp. 75 – 107.
- Mozel, 1978: Mozel, I. "A Note on the Flint Implements from Tel Michal and Nahal Poleg". In: *Tel Aviv – Journal of the Tel Aviv University Institute of Archeology*. Vol. 5, Numbers 1-2, 1978, pp. 152-158.
- Ross, 1933: Ross, F.S. *The Operations of the Fifth Cavalry Division from 19 September to the Armistice: Palestine Campaign*. Group research. Leavenworth, Texas: 1933.
- Toledano, 1997: Toledano, E. "The Emergence of Ottoman-Local Elites (1700-1800): A Framework for Research". In: I. Pappe and M. Ma'oz

(edi.). *Middle Eastern Politics and Ideas: A History from Within*. London: 1997. pp. 145-162.

- אביצור, 1993 : ש. אביצור. "נמל האבטיחים של חדרה (מינת אבו זבורה)". בתוך : א. שיילר (עורך). *חדרה וסביבתה : פארק השרון*. ירושלים : הוצאת אריאל. 1993. עמ' 94-97.
- איילון, 2008 : א. איילון. "כנסייה ושרידי יישוב מהתקופות הביזנטית והאומיית בפרדסיה שבשרון". בתוך: *עתיקות 58 (2008)*. ירושלים : הוצאת רשות העתיקות, עמ' 67-89. (המאמר מעודכן ל1997)
- איילון-שנער, 1947 : ד. איילון ופ. שנער. *מילון ערבי עברי לשפה הערבית החדשה*. ירושלים : האוניברסיטה העברית, 1947. מהדורה עשרים ואחת, 2001.
- אילני, 1978 : ש. אילני. *דברי הסבר למפה הגיאולוגית של ישראל בקני"מ 1:50,000*, גיליון נתניה, המכון הגיאולוגי, 1978.
- בושנינו, 2008 : א. בושנינו. "נתניה". בתוך : חדשות ארכיאולוגיות 120 (2008). גיליון אלקטרוני באתר רשות העתיקות : http://www.hadashot-j.fesi.org.il/report_detail.asp?id=779
- ביילי, 1972 : י. ביילי. "מטה אר-רמיילאת – בדואי פתחת רפיח". בתוך : *חוברת יום העיון בנושא הבדואים לזכרו של יצחקי נצר ז"ל*. שדה בוקר : 1972.
- בן-אריה וברטל, 1983 : י. בן-אריה וי. ברטל (עורכים). *ההיסטוריה של ארץ ישראל : שלהי התקופה העות'מאנית*. ירושלים : הוצאת כתר, 1983. כרך שמיני.
- ברקאי, 1989 : ר. ברקאי. "סרקופגים שומרונים מן המאה התקופה הרומית בארץ ישראל". בתוך : "קתדרה" לתולדות ארץ ישראל וישובה (54). ירושלים : הוצאת יד בן צבי, 1989.
- גביש ובקלר, 1990 : א. גביש ונ. בקלר. "רצועת חוף השרון – גורמים ותהליכים גיאומורפולוגיים וסדימנטולוגיים". בתוך : דגני וגרוסמן (עורכים). *השרון : בין ירקון לכרמל*. תל אביב : הוצאת משרד הבטחון, 1990. עמ' 61-81.
- גופנא, 1982 : ר. גופנא. "הישוב הקדום באגן הפולג לאור המחקר הארכיאולוגי". בתוך : א. שמואלי ומ. ברור (עורכים). *ספר נתניה*. תל-אביב : הוצאת עם עובד, 1982. עמ' 95-99.
- גופנא ואיילון, 1998 : ר. גופנא וא. איילון : *מפת הרצליה (69)*. סקר ארכיאולוגי של ישראל. ירושלים : הוצאת רשות העתיקות, 1998.
- גיחון, 1990 : מ. גיחון. "השרון בהבט גיאוגרפי צבאי". בתוך : דגני וגרוסמן (עורכים). *השרון : בין ירקון לכרמל*. תל אביב : הוצאת משרד הבטחון, 1990. עמ' 289-319.
- גרוסמן, 1990 : ד. גרוסמן. "תהליך ההתיישבות הערבית בשרון בתקופה העות'מאנית". בתוך : דגני וגרוסמן (עורכים). *השרון : בין ירקון לכרמל*. תל אביב : הוצאת משרד הבטחון, 1990. עמ' 249-261.
- גרא, 1988 : ג. גרא. *בראשית היו חולות*. אבן יהודה : הוצאת המועצה המקומית, 1988.
- גרן, 1984 : ו. גרן. *תיאור ארץ-ישראל : השומרון (ב)*. ח. בן עמרם (מתרגם). ירושלים : הוצאת יד בן-צבי, 1984. כרך 5.

- דרוואן, 1958 : א. דרוואן. "אריסים ושמירה". בתוך: קובץ מאמרים לרגל חג מחצית היובל לאבן יהודה. אבן יהודה: הוצאת המועצה המקומית, 1958. עמ' 37.
- דרוואן, 1962 : א. דרוואן. "לפני היות אבן יהודה". בתוך: עלון שנת ה-30 לאבן יהודה. הוצאת המועצה המקומית, 1962. עמ' 34.
- הס-אשכנזי, 2005 : מ. הס-אשכנזי. "ההגירה הערבית לשרון בתקופת המנדט". בתוך: קתדרה (116), 2005, עמ' 103-116.
- ויטריאול, 2002 : י. ויטריאול. אחוזת חנון. עבודה במסגרת הלימודים לתואר ראשון במחלקה ללימודי א"י באוניברסיטת בר-אילן. אבי ששון (מנחה). 2002.
- וילנאי, 1958 : ז. וילנאי. "אזור אבן יהודה בעבר". בתוך: קובץ מאמרים לרגל חג מחצית היובל לאבן יהודה. אבן יהודה: הוצאת המועצה המקומית, 1958. עמ' 5-9.
- וילנאי, 1964 : ז. וילנאי. נתניה: בירת השרון. ירושלים: 1964.
- וילנאי, 1980 : ז. וילנאי. אריאל: אנציקלופדיה לידיעת ארץ-ישראל. תל אביב: עם עובד, 1969-1980. בעשרה כרכים.
- יפה ופלידל, 1990 : ש. יפה וה. פלידל. "אקלים השרון". בתוך: דגני וגרוסמן (עורכים). השרון: בין ירקון לכרמל. תל אביב: הוצאת משרד הבטחון, 1990. עמ' 99-102.
- כוכבי, 1989 : מ. כוכבי. אפק-אנטיפטריס: חמשת אלפים שנות היסטוריה. תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1989.
- מרום, 2004 (1) : ר. מרום. סקר הפולג (כרך ב'). תדפיס פנימי, 2004.
- מרום, 2004 : ר. מרום. נספח לסקר הפולג: מעבר ארד' אל-באצה לאור הסקר הארכאולוגי. תדפיס פנימי, 2004.
- נגב, 1988 : א. נגב. ערי הנבטים בנגב. ירושלים: הוצאת אריאל, 1988.
- ספראי, 1990 : ז. ספראי, ד. גרוסמן, י. פרנקל ו א. רייני. "דרכי השרון". בתוך: דגני וגרוסמן (עורכים). השרון: בין ירקון לכרמל. תל אביב: הוצאת משרד הבטחון, 1990. עמ' 249-262.
- פולס, 1981 : ס. פולס. מלחמת העולם הראשונה. תרגום בהוצאת משרד הבטחון. סדרת "מערכות", 1981.
- פורת, דר ואפלבוים, 1985 : י. פורת, ש. דר וש. אפלבוים (עורכים). קדמוניות עמק חפר. תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1985.
- קרק, 1990 : ר. קרק. "רכישת אדמות עמק חפר". בתוך: דגני וגרוסמן (עורכים). השרון: בין ירקון לכרמל. תל אביב: הוצאת משרד הבטחון, 1990. עמ' 362-345.
- רוגן ולמדן, 1990 : א. רוגן ומ. למדן. "הפרהיסטוריה בשרון". בתוך: דגני וגרוסמן (עורכים). השרון: בין ירקון לכרמל. תל אביב: הוצאת משרד הבטחון, 1990. עמ' 149-160.
- רול ואיילון, 1989 : י. רול וא. איילון. אפולוניה ודרום השרון. תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1989.
- רייך, 1982 : ר. רייך. "אתרים ארכאולוגיים בתחומי העיר נתניה". בתוך: א. שמואלי ומ. ברזר (עורכים). ספר נתניה. תל-אביב: הוצאת עם עובד, 1982, עמ' 101-113.

- שחף, 1996 : ז. שחף. הרב עאבו ועץ המשאלות. תדפיס פנימי. נתניה: 1996.
- שטרן וצפריר, 1992 : א. שטרן וי. צפריר (עורכים). האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל. מהדורה שניה. ירושלים: 1992.
- שרוני, 1991 : א. שרוני. מילון ערבי-עברי שימושי. הוצאת משרד הבטחון, 1991. מהדורה שישית, 1998.
- ששון, 2001 (1) : א. ששון. ביארת חנון – תיק תיעוד ושימור. תדפיס פנימי, עיריית נתניה, 2001.
- ששון, 2001 (2) : א. ששון. ביארת חנון – תיק תיעוד, מחקר ושימור אדריכלי: תקציר המסקנות האדריכליות. המכללה האקדמית באשקלון, דצמבר 2001.

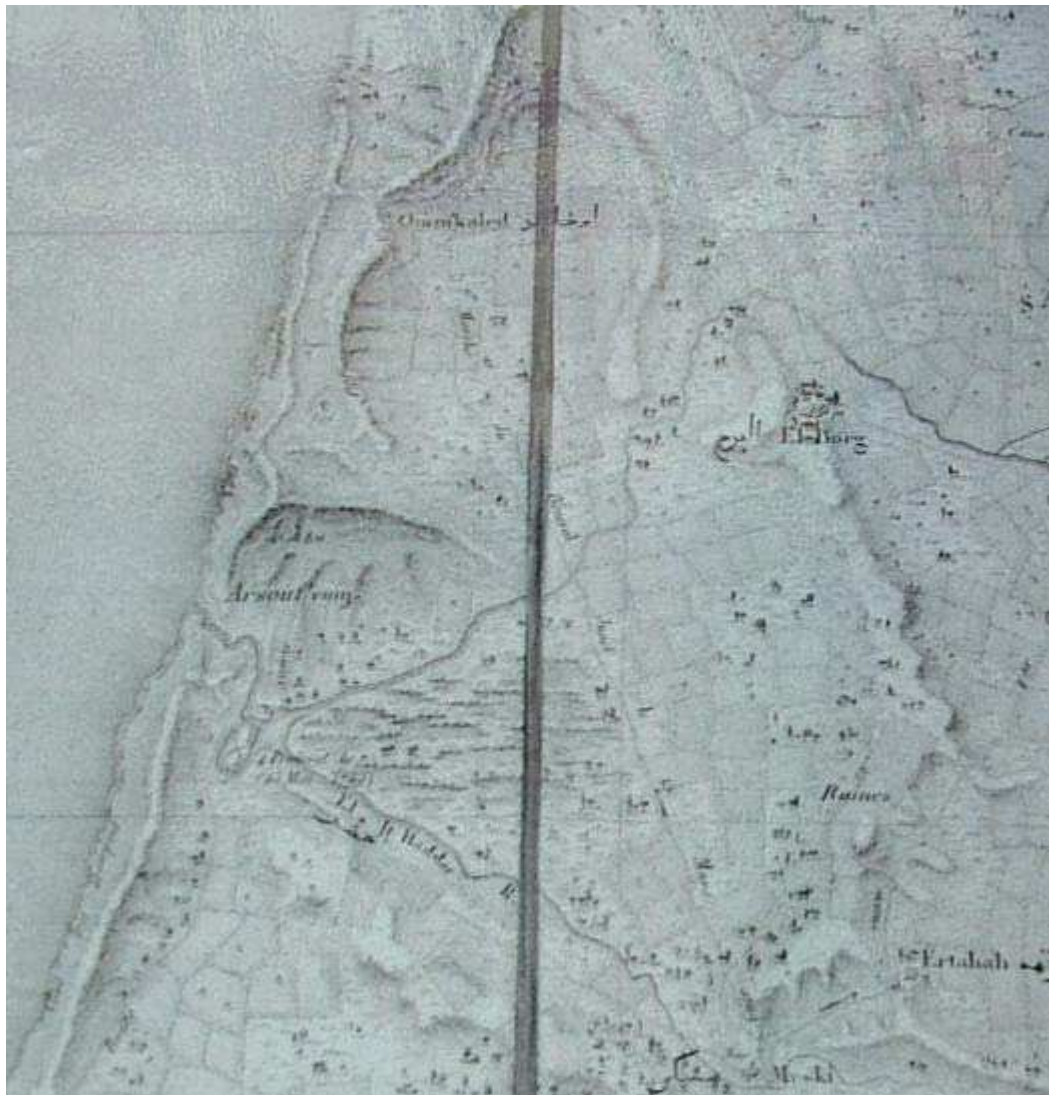
מפות

לצורך המחקר נעשה בין היתר שימוש במפות הבאות:

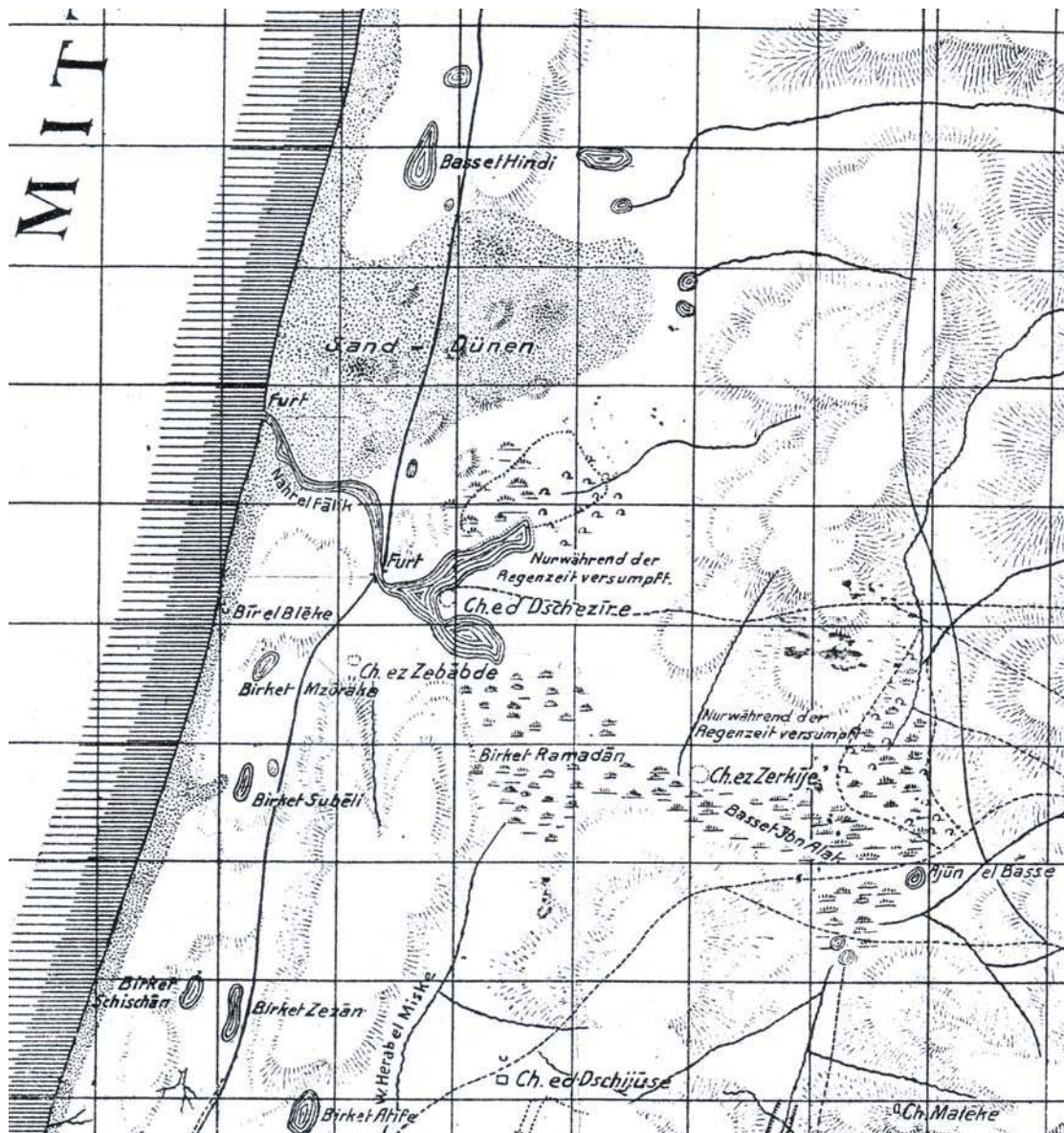
1. מפת ז'קוטן (מיפוי: 1799). בתוך: וילנאי, 1980: 8027.

2. PEF Sheet X – *Maps of the Survey of Western Palestine*. Palestine Exploration Fund. London, 1878.
3. Tul-Kerm (50), 1:50,000, 1917.
4. Tireh (03), 1:40,000, August 1918.
5. Birket Ramadan 13-18, 1:20,000, 1929.
6. Birket Ramadan 13-18, 1:20,000, 1929 (updated: 3/1943), 1944.
7. Birket Ramadan 13-18, 1:20,000, 1929 (updated: 11/1948), 1948.
8. Et-Tira 50.F.24, 1:50,000, June 1946.

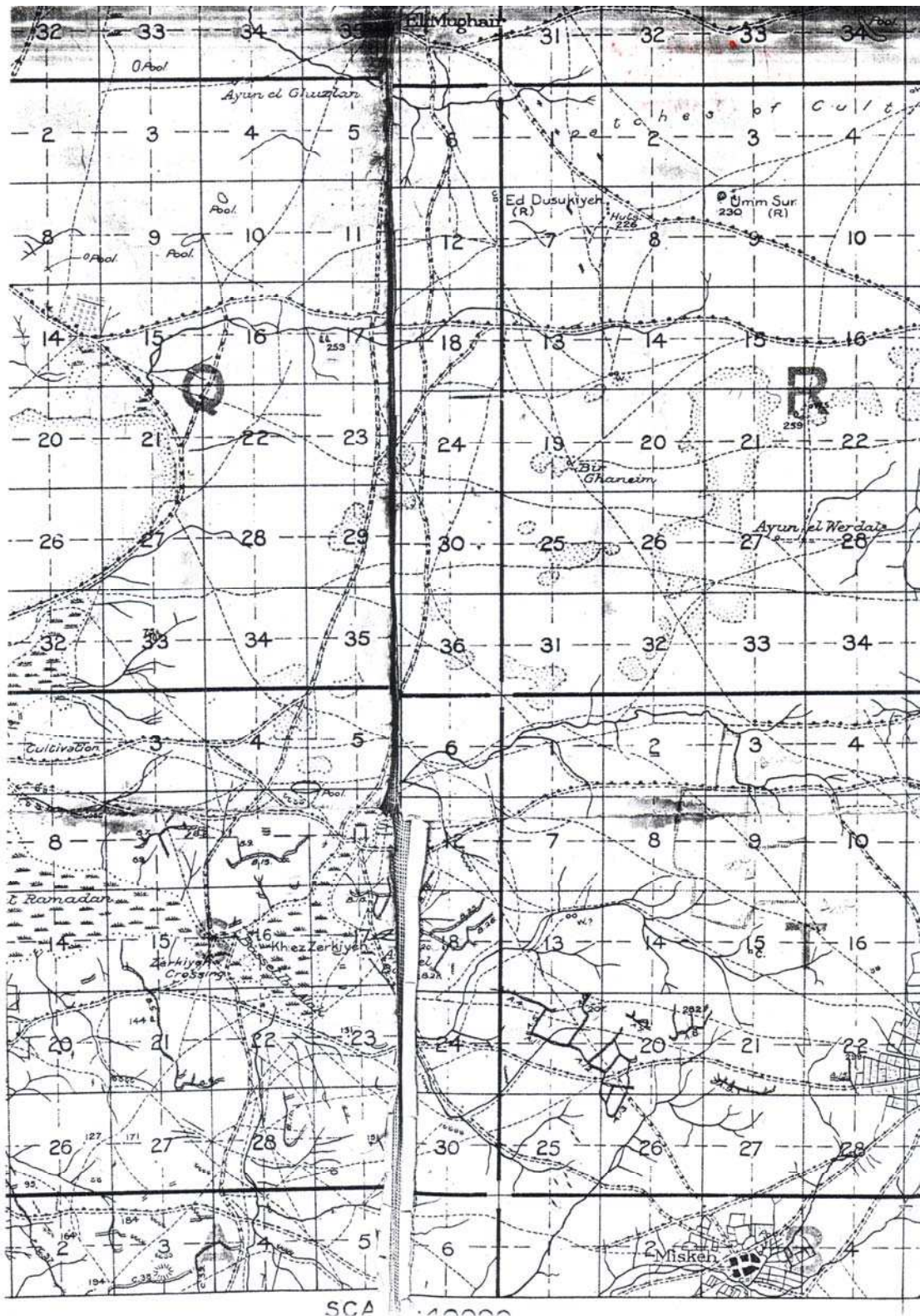
נספח ב. מפות היסטוריות של אזור אבן יהודה

אזור אבן יהודה במפת ז'קוטן ע"ב מיפוי מ-1799

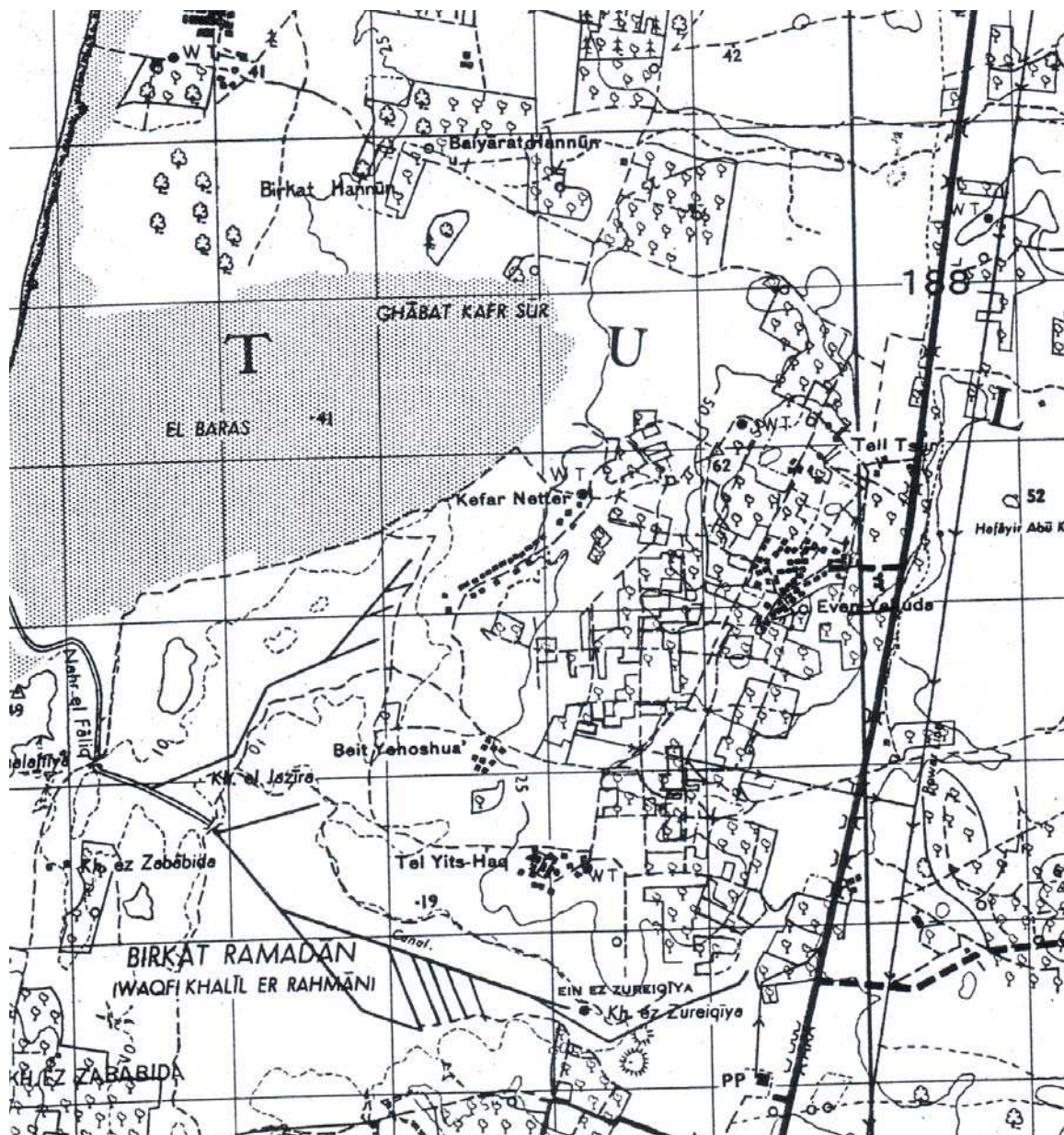
אזור אבן יהודה במפה צבאית גרמנית: Tül-Kerm (50), 1:50,000, 1917

אזור אבן יהודה במפת צבאית בריטית: גיליון טירה, 10 אוגוסט 1918.

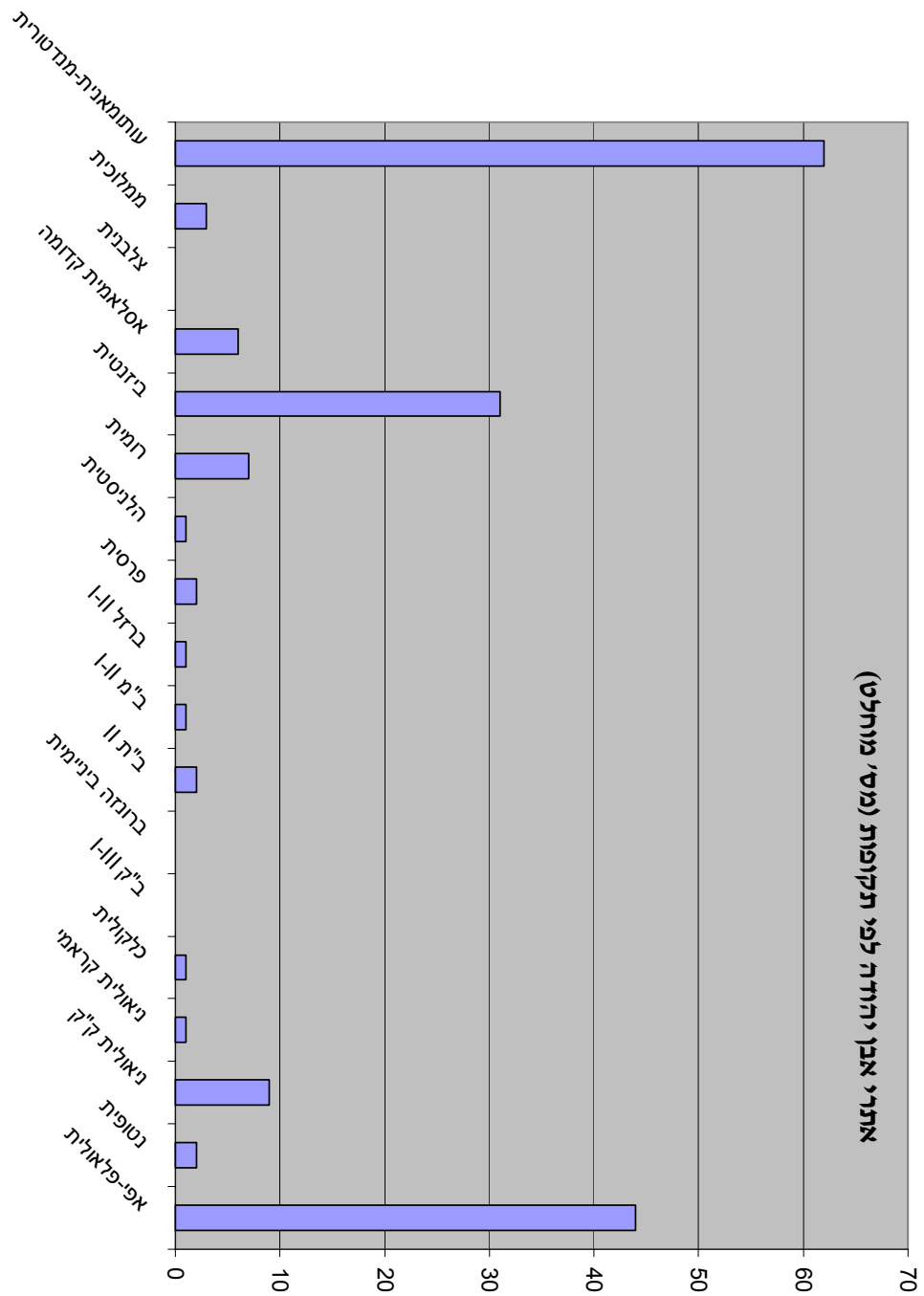

האחוזה בעמק חנון; פרט מתוך מפת ברכת רמצ'אן משנת 1929.

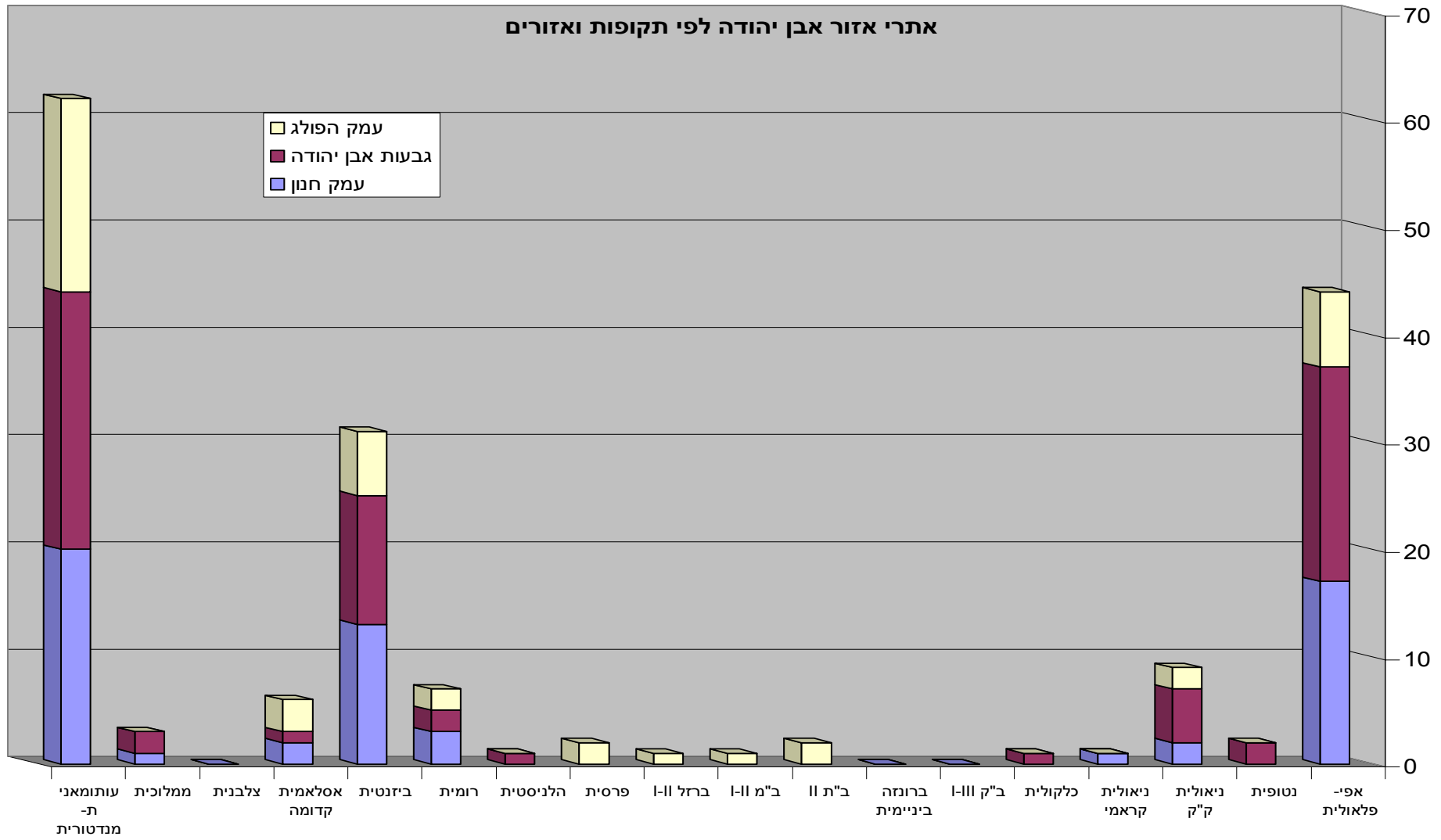

אזור אבן יהודה במפת טירה, 1:50,000, משנת 1946.

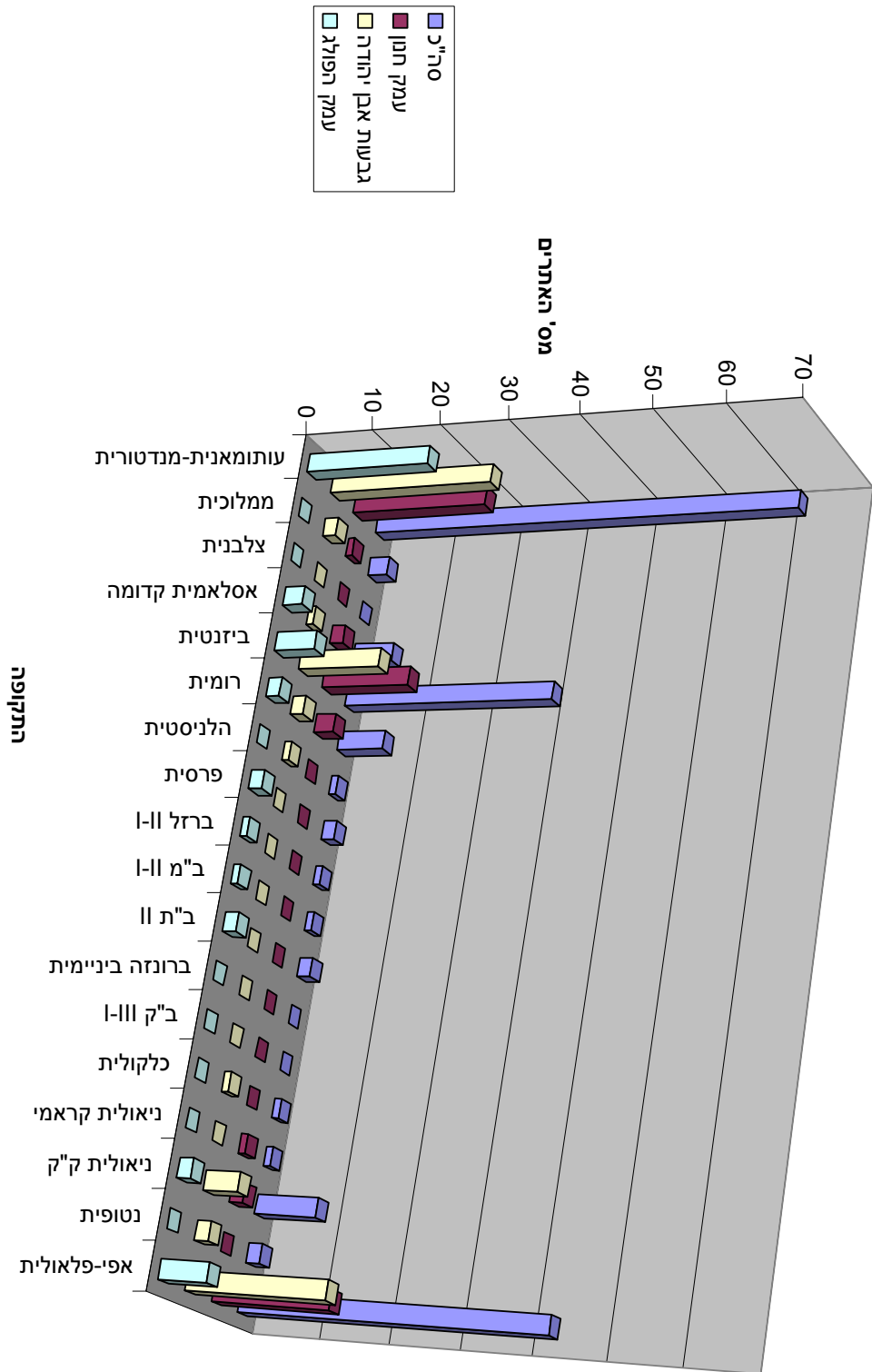
נספח ג. ניתוח כמותי של אתרי הסקר באבן יהודה

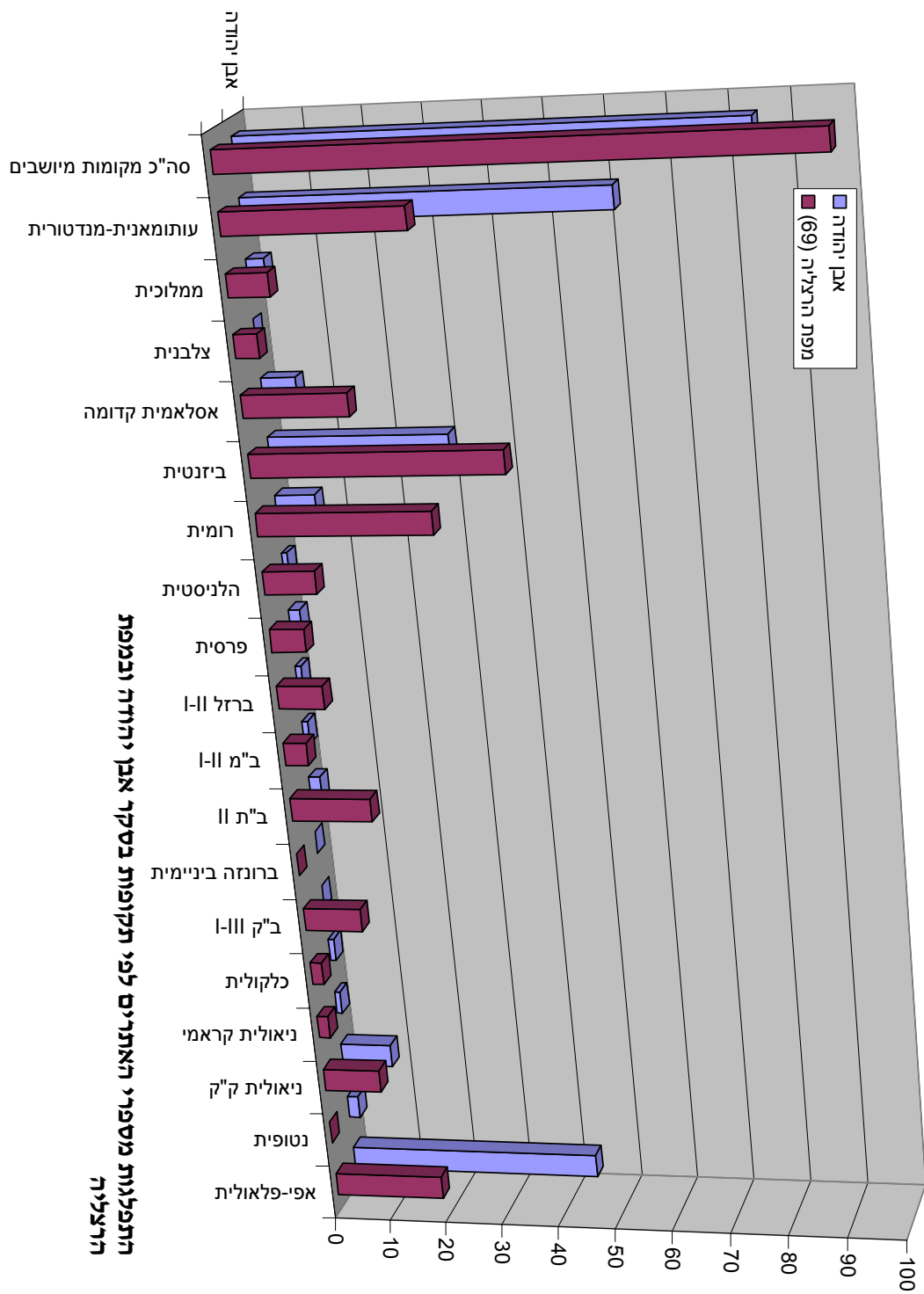

אתרי אזור אבן יהודה לפי תקופות ואזורים

התפלגות אתרי אבן יהודה לפי תקופות ואזורים

Roy Marom

From Time Immemorial

Chapters in the History of Even Yehuda and its Region
in Light of Historical and Archaeological Research

● Even Yehuda ● October 2008 ●